

DE IDENTITEIT VAN EEN PLEK

een studie naar de rol van identiteit bij integrale gebiedsontwikkeling

Ir. Anneli Kramer
MCD-Master City Developer

Iman Issa, Building #34, 2003, kleurenfoto op vinyl, 2x7m

Iman Issa maakt deel uit van de nieuwe generatie in Caïro wonende kunstenaars. Haar werk gaat over architecturale vormen en hoe de betekenis ervan bepaald of gesuggereerd wordt door de omgeving waarin ze geplaatst zijn en de materialen waarvan ze gemaakt zijn. Deze relaties worden getoond als de verbeelding van een sociale en culturele conditionering. Issa richt zich met haar onderzoek in eerste instantie op de ongerijmdheden tussen vorm en functie en benadrukt dit door de vreemde plaatsing van haar objecten en het toekennen van een nieuwe, vaak onduidelijke functionaliteit. De foto gaat over stedelijk landschap, over ruimten die een mix laten zien van monumentale, publieke structuren en individuele ruimten. Het is een collage van kitscherige posters die een paradijselijk landschap rondom een gebouw afbeeldt. Het landschap laat cultureel bepaalde codes van structuren en landschappen zien.

Colofon

Titel

De identiteit van een plek
een studie naar de rol van identiteit bij integrale gebiedsontwikkeling

Student

Ir. Anneli Kramer
Ambonstraat 2
2612 BM Delft
E: anneli.kramer@minvrom.nl
T: 015 214 41 10
M: 06 4549 4798

Opleiding

MCD-Master City Developer
Erasmus Universiteit Rotterdam
Technische Universiteit Delft
Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam

Opdrachtgever

Rijksgebouwendienst
Rijnstraat 8
Postbus 20951
2500 EZ Den Haag
IPC 400

Begeleider

drs. A. W. Ineke Bruil

Datum

Augustus 2005

Voorwoord

Voor u ligt mijn thesis met daarin de beschrijving van het onderzoek dat ik heb uitgevoerd binnen de opleiding 'Master for City Developer' aan Erasmus Universiteit Rotterdam, de TU Delft en het Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam. Dit document vormt de afsluiting van dit traject. Er is getracht, de in de Masteropleiding aangereikte theoretische concepten toe te passen bij dit onderzoek.

Vanuit de Rgd, waar ik werkzaam ben, ben ik geïnteresseerd in de rol van deze organisatie bij gebiedsontwikkelingsprocessen.¹ Ik heb een specifiek standpunt gekozen om dat te bestuderen die vanuit de identiteit van een plek. Omdat ik denk dat sturen op gebiedsontwikkelingen vanuit de identiteit van een plek, één van de sleutels is tot succesvolle gebiedsontwikkeling. Het onderzoek richt zich op een instrument om ruimtelijke identiteit te kunnen benoemen in het proces van integrale gebiedsontwikkeling.

Een thesis schrijven doe je niet alleen. Vooral als je over een onderwerp schrijft dat veel mensen fascineert. Ook ik heb hulp gekregen van een aantal mensen zonder wie deze scriptie niet hetzelfde geweest zou zijn. Allereerst wil ik mijn begeleider van de TU Delft bedanken, Ineke Bruil, voor de verhelderende gesprekken die mij weer nieuwe inzichten en motivatie gaven. Een thesis schrijven zonder in contact te treden met de praktijk zou zonde zijn. Daarom heb ik erg veel te danken aan Fred van der Veen. Een begeleider met bijzondere belangstelling voor het onderwerp en met wie ik een serie zeer inspirerende gesprekken heb gehad. Hij bracht mij ook in contact met andere mensen. Verschillende heb ik geïnterviewd, nl. Teun Koolhaas, Riek Bakker, Mels Crouwel, Huub Smeets, Maaike Gudde, Menno Homan, Herma de Wijn, Henk de Haan en Charles van Marrelo. Zij waren zo vriendelijk tijd voor mij vrij te maken en ik ben hen daar zeer dankbaar voor. Ook wil ik Wim Bremer, onderzoekscoördinator van de RGD bedanken want hij heeft me steeds suggesties gegeven en me bijgestaan met advies. Verder bedank ik ook mijn wederhelft Mick van der Wegen die heel veel geduld heeft moeten opbrengen tijdens de uren die ik 's avonds, in de weekends en vakantiedagen besteedde aan dit onderzoek. Geduld was echter niet zijn enige bijdrage. Ook de redactie was bij hem in goede handen.

Den Haag, vrijdag 19 augustus 2005
Anneli Kramer

¹College 5 oktober 2005 drs. Fred van der Veen, Erasmus Universiteit Rotterdam

Management samenvatting

Introductie

Uitgangspunt van dit onderzoek is een zoektocht naar de identiteit van een plek. Wat is het nu dat ons 'raakt' door een plek? Wat maakt een plek bijzonder en onderscheidend ten opzicht van andere plekken? Dit onderzoek gaat ook over het benoemen van deze identiteitsdragers van gebieden, omdat sturen van ruimtelijke ontwikkelingen vanuit de identiteit leidt tot meer differentiatie en tegelijk tot grotere samenhang binnen een gebied. De verschillen worden groter, met sterkere eenheden. De stelling die uit dit onderzoek volgt is dat ruimtelijke kwaliteit meer kans van slagen heeft naarmate je beter aanhaakt aan de identiteit van een gebied.

Vanuit mijn achtergrond als architect/ontwerper stel ik mij de vraag hoe het mogelijk is om vanuit de mondiale ontwikkelingen, richting te geven aan onze fysieke omgevingen. Om zo een nieuw begrippenkader te ontwikkelen '*hoe met ruimtelijke identiteit om te gaan*' in de kenniseconomie. En verder; hoe verhoudt zich dit tot '*de psychologie van een plek*' vanuit de optiek van het '*maken*' van een locatie. Het kan zijn dat de plek al een sterke identiteit heeft of dat die nog versterkt moet worden maar centraal staat de vraag: '*hoe kun je sturen op ruimtelijke ontwikkelingen vanuit de identiteit van een plek, omdat ik denk dat dit één van de sleutels is tot succesvolle gebiedsontwikkeling.*'

Als we het hebben over dat wat ons 'raakt' door een plek, spreekt men vaak van de 'genius loci', de godheid of 'levensverwekkende geest' van een plek (een bron, een woud, een rivier). Door deze 'genius loci' ontstaat er, een gemeenschappelijke noemer en wordt de herkenbaarheid vergroot. Dit is belangrijk voor de '*geest van de plek*', de plaatsgebonden identiteit. De 'genius loci' bepaalt in hoge mate het unieke karakter van het gebied en daarmee de belevingswaarde van het gebied. Om met deze aspecten beter en bewuster om te gaan is een andere houding nodig, een gevoeligheid daarvoor, gevolgd door explicitering en keuzes. Dit onderzoek is daarom een zoektocht naar de identiteit in ruimtelijke zin ten behoeve van de analyse van een gebied om ruimtelijke identiteit te benoemen.

Integrale gebiedsontwikkeling en ruimtelijke identiteit

De afgelopen decennia is duidelijk geworden dat ontwikkeling van gebieden gelijktijdige en samenhangende initiatieven vergt op verschillende terreinen. Een integrale gebiedsgerichte aanpak kenmerkt zich doordat verschillende functies in een gebied onderling een grote samenhang kennen. Dit onderzoek vraagt daarbij aandacht voor identiteit. Het wil een podium creëren voor het optimaal laten meewegen van identiteit in een integraal gebiedsontwikkelingsproces. Bij veel ontwikkelingen weegt vaak het markt- en economische- denken zwaar. Aan het begin van de 21e eeuw moeten we niet alleen economische of sociale aspecten zwaar laten wegen, maar ook de identiteit en het belang daarvan bij het sturen en vormgeven van ontwikkelingen. Identiteit is één van de sleutels tot een succesvolle gebiedsontwikkeling. Oftewel; heel goed luisteren naar de plek!

Aanleiding

In mijn werk bij de Rgd merk ik dat het moeilijk is om in een gebiedsontwikkelingsproject de identiteit bespreekbaar te maken, vaak ook omdat de klant erg op zijn huisvesting gericht is. Terwijl de communicatie over identiteit zo belangrijk is.² Vandaar de vraag; '*hoe kun je sturen op ruimtelijke ontwikkelingen vanuit de identiteit van een plek, omdat dit een sleutel zou kunnen zijn tot succesvolle gebiedsontwikkeling.*'

1 Identiteitsverlies

Er is geen sprake van een probleem dat zich plotseling voordoet maar van een langdurig proces van achteruitgang van identiteit. De tendens is dat ontwikkelen zich steeds meer los maakt van de eigenschappen van 'de plek', de huidige verstedelijking wordt vaak ingegeven door een proces vanuit economische en sociale aspecten waardoor steeds meer uniformiteit ontstaat. Steeds duidelijker wordt dat dit proces van vervlakking moet worden gekeerd.

2 Veranderende maatschappij

De veranderende maatschappij biedt kansen en mogelijkheden om een andere manier van identiteit te introduceren. De netwerksamenleving vraagt om een hernieuwde differentiatie. Verschillende leefstijlen, gebruiken en consumptiepatronen, willen weer hun uitdrukking krijgen. De ruimtelijke uitdrukking kan een nieuwe impuls geven aan de groei van ruimtelijke identiteit. Vanuit mijn achtergrond als architect/vormgever ben ik geïnteresseerd in hoe onze omgeving eruit gaat zien in de kenniseconomie, hoe gaan we dan om met onze ruimtelijke identiteit? Hoe gaan we daar richting aan geven. We hebben een nieuw begrippenkader nodig om met de ruimtelijke identiteit om te gaan in de kenniseconomie.

3 Communicatie over identiteit

Identiteit wordt vaak als iets subjectiefs ervaren en daarmee als onwerkbaar. Terwijl de communicatie over identiteit erg belangrijk is in het proces van een gebiedsontwikkeling. Wil men op identiteit kunnen sturen dan is communicatie daarover het enige middel.

² Interview Riek Bakker bijlage 5 blz. 109

Onderzoek

Samenvattend kan het volgende probleem vastgesteld worden.

Probleemstelling:

De communicatie met betrekking tot de identiteit van een plek is onderontwikkeld. Hierdoor komt de kwaliteit van gebiedsontwikkeling in het geding.

Met dit onderzoek wordt getracht helderheid te krijgen over de rol van identiteit in gebiedsontwikkelingen en hoe de RGD hiermee om zou kunnen gaan. De probleemstelling is vertaald naar de volgende doelstelling.

Doelstelling;

Het ontwikkelen van een instrument om ruimtelijke identiteit te benoemen ten behoeve van gebiedsontwikkeling door de RGD.

Om tot de ontwikkeling van een instrument te komen en zo de doelstelling te bereiken zijn een tweetal vraagstellingen opgesteld. De eerste vraag heeft betrekking op de relatie tussen integrale gebiedsontwikkeling en identiteit. Hiervoor is de volgende vraagstelling opgesteld.

Vraagstelling 1

Welk instrument kan identiteit een rol laten spelen in het proces van integrale gebiedsontwikkeling?

In directe samenhang met deze vraagstelling wordt de relatie gelegd met het ontwikkelde instrument en de praktijk van de RGD

Vraagstelling 2

Is dit instrument hanteerbaar in het proces van integrale gebiedsontwikkeling van de RGD?

Het onderzoek is opgesplitst in een verkennend en toetsend deel. Het eerste deel bestaat uit een literatuurverkenning en het tweede deel omvat een praktijkverkenning in de vorm van cases.

Methodiek

Om een antwoord te vinden op de probleemstelling worden de twee deelvragen apart onderzocht. Dit resulteert in de volgende stappen (1) verkenningen; (2) instrumentontwikkeling; (3) evaluatie instrument en (4) instrument integreren in het totale proces van integrale gebiedsontwikkeling.

stap 1: verkenning

Allereerst behandel ik theorie over identiteit. Dit resulteert in het theoretische kader dat wat wordt toegepast in het onderzoek.

stap 2: Instrumentontwikkeling

Hierop volgt de instrument ontwikkeling; eerst wordt gekeken wat het juiste instrument is. Vervolgens wordt aan de invulling van het instrument gewerkt. Het 'breder kader van onderzoek' en 'het theoretische kader' zijn uitgangspunten voor dit onderzoek. Dit zal nader worden uitgewerkt in een verdieping over ruimtelijke identiteit. Dit gebeurt door een aantal periodes te selecteren die kenmerkend zijn geweest voor het debat over ruimtelijke identiteit en deze terug te brengen tot identiteitsdragers. De identiteitsdragers worden uitgedrukt in een schema die de basis is voor de concept checklist.

stap 3: Toetsen instrument

Hierop volgt de toepassing van het instrument. Dit wordt gedaan aan de hand van een drietal ex-ante cases door middel van interviews en deskresearch, er is gespeurd in krantenarchieven, projectdocumentatie en statistische gegevens waarna een aanpassing van de checklist volgt en deze word gevalideerd aan de hand van een tweetal ex-post cases. Met deze onderzoeksopzet kan mijn checklist worden gevalideerd.

Hierbij niet alleen om proces, maar ook om resultaat.

stap 4: Instrument in relatie tot integrale gebiedsontwikkeling en de RGD

De integratie van het instrument in het totale proces van de gebiedsontwikkeling komt vervolgens aan bod. Centraal hierbij staat wanneer en hoe het instrument in te brengen is, onder andere bij de RGD.

Communicatie instrument

Het communicatie instrument bestaat uit twee delen. Het eerste deel bestaat uit een classificatie van het gebied, dit is gedaan om te voorkomen dat er appels en peren worden vergeleken. Het tweede deel behandelt de karakterisering van het gebied.

Classificatie

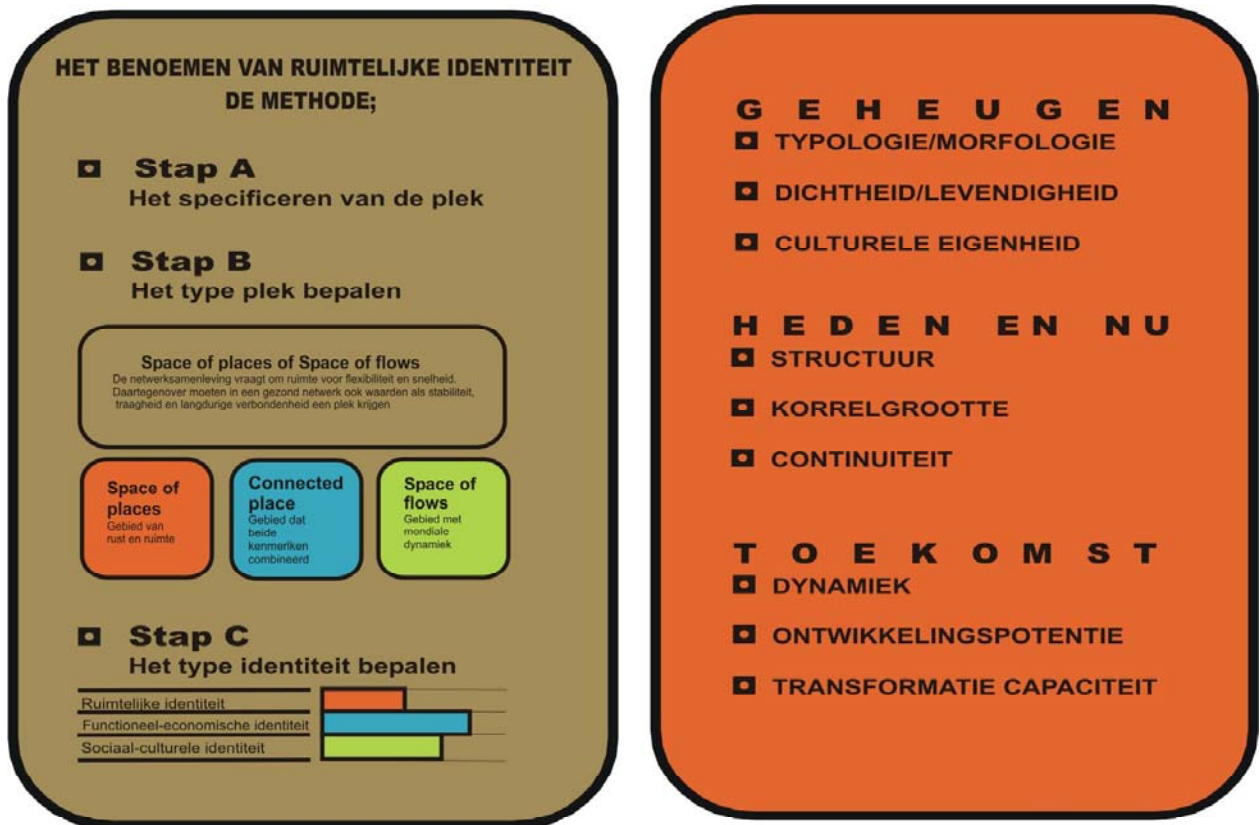
Het eerste deel leidt ertoe dat er een bewustzijn ontstaat ten aanzien van de plek door de volgende drie stappen;

- 1) De specificatie van de plek. De plek in kaart brengen.
- 2) Het type plek, hoe is deze aangesloten op het netwerk.
- 3) Het type identiteit. Laat zich deze kenmerken door een sociaal-culturele identiteit, een functioneel-economische of een ruimtelijke identiteit.

Karakterisering

Na een chronologische inventarisatie van het ruimtelijke debat vanaf de wederopbouw volgt een categorisatie van de identiteitsdragers welke uiteindelijk resulteert in een conceptchecklist die bijdraagt aan de communicatie over ruimtelijke identiteit.

De uiteindelijke checklist dient als communicatie middel in het proces van dynamische kwaliteitsdefinitie en levert zo en bijdragen aan het rationaliseren en objectieveren van ruimtelijke kwaliteit en daarmee het bespreekbaar maken van ruimtelijke identiteit.

Relevantie voor de Rgd

Door de ontwikkelde checklist te hanteren bij het onderzoek van de cases kan worden geconstateerd dat deze als communicatie middel een bijdrage kan hebben in het proces van gebiedsontwikkeling. Dit is in een vervolg onderzoek nader uit te werken.

Het merendeel van de geïnterviewden heeft te kennen gegeven identiteit belangrijk te vinden. Bij de generalisatie zijn onderstaande punten bepalend voor de integratie van ruimtelijke identiteit in het proces van integrale gebiedsontwikkeling.

- 1 Het procesmanagement
- 2 Zichtbare verantwoordelijkheden
- 3 Synergie creëren
- 4 Optimalisatiedriehoek
- 5 Fasen van IGO
- 6 Inhoudelijke en financiële visie
- 7 Draagvlak en belangenaspecten
- 8 Communicatie
- 9 Dynamische kwaliteitsdefinitie
- 10 Governance/government en ruimtelijk beleid

In navolging van dit onderzoek zou de RGD zich de volgende houding moeten aanmeten in een proces van integrale gebiedsontwikkeling;

- De overheid dient vooral het initiatief te nemen bij het versterken van identiteit bij integrale gebiedsontwikkeling, zij dient het goede voorbeeld te geven.
- Het is temeer legitiem voor de RGD, omdat het ook bepalend is voor de beleggingswaarde op lange termijn.
- De RGD moet wel beschikken over een goed analyse-inzicht in de redenen waarom de stad beweegt en inzicht in de structuurversterkende effecten van een investering.
- Cruciaal in dit inzicht is de samenhang die bestaat tussen culturele aspecten en economische redenen.

Aanbevelingen

Het ontwikkelde instrument kan ingezet worden voor een sterkere positie van ruimtelijke identiteit in het proces van gebiedsontwikkeling;

1 *Instandhouding en versterking van identiteitsdragers*

Het instrument is zo te gebruiken dat de identiteitsdragers behouden blijven voor de toekomst. De meer potentiële identiteitsdragers kunnen worden versterkt waardoor het werkelijk identiteitsdragers worden. Voor dat laatste moeten we proberen om:

- Bij een gebiedsontwikkeling aansluiting te zoeken bij de bedoelingen van waaruit gebieden en structuren zijn ontworpen.
- Identiteitsdragers '*zichtbaarder te maken*' en bijvoorbeeld zichtlijnen ernaar toe te creëren. De ruimtelijke identiteit is namelijk ook afhankelijk van hoe de gebruikers haar kunnen beleven.
- Waar mogelijk ruimtelijke identiteitsdragers nieuwe functies geven voor een breder publiek of ze aan sociale functies koppelen. Ze zo openbaar mogelijk houden. Ook als iets feitelijk openbaar is kan het privé lijken.

2. *Ruimtelijke dynamiek van gebieden*

Een veelgehoorde vergissing is dat het denken vanuit identiteit zou betekenen dat alles moet blijven als het is. Een dergelijke interpretatie doet geen recht aan de maatschappelijke en ruimtelijke dynamiek die gebieden door de decennia heen beïnvloedt en ze van karakter doet veranderen. De betekenis ligt juist in de combinatie van verandering en dynamiek en behoud van waardevolle dragers.

- Creëer nieuwe identiteitsdragers!
- Het denken vanuit identiteit is bij deze aanpak de sleutel om op een goede manier met verandering te kunnen omgaan. Als je kunt laten zien dat je veranderingen niet uit de weg gaat, maar wel met het doel om de kwaliteiten van het gebied te versterken en je die kwaliteiten gezamenlijk benoemt en bediscussieert, blijkt in de praktijk dat het idee van verandering minder weerstand oproept.
- Naast dit procesmatige aspect van identiteit stuurt het denken vanuit 'identiteit' ook inhoudelijk aan hoe met veranderingen is om te gaan. Een analyse van de karakteristieken van een gebied kan bijvoorbeeld mede bepalen welke stedenbouwkundige en landschapsarchitectonische kwaliteiten een nieuw bedrijventerrein moet krijgen. Ook in bestaande gebieden levert een analyse vanuit belevingsnetwerken waardevolle nieuwe ideeën op.
- Het creëren van nieuwe identiteitsdragers, moet bijdragen aan het combineren van verandering en dynamiek met behoud van waardevolle dragers. Nieuwbouw, herinrichting en herstructurering moeten dan zó worden opgezet dat nieuwe identiteitsdragers worden gecreëerd. Op die manier wordt gestreefd naar een vorm van stedenbouw, landschapsarchitectuur, ontwerp van openbare ruimtes, groen en architectuur waardoor unieke, herkenbare gebieden ontstaan. Gebieden die karakteristiek zijn voor die regio, die stad of dat dorp en niet overal in Nederland hadden kunnen liggen

3. *Continue factor*

Identiteit speelt vaak in de initiatief fase een rol bij de gebiedsontwikkelingen, dit moet echter een continue factor zijn in de afwegingen die gemaakt worden bij een integrale gebiedsontwikkeling.

Inhoudsopgave

1 Inleiding

1.1	Aanleiding.....	17
1.2	Breder kader van onderzoek.....	18
1.3	Probleemsignalering.....	20
1.4	Doel- en vraagstelling.....	20
1.5	Onderzoeksmethode.....	23
1.5.1	Werkwijze.....	24
1.6	Relevantie.....	25
1.7	Leeswijzer.....	26

2 Theoretisch kader van ruimtelijke identiteit

2.1	Inleiding.....	27
2.2	Beschrijving van het begrip identiteit.....	27
2.2.1	Identiteit benadert vanuit verschillende disciplines.....	27
2.2.2	Persoonsgebondenheid en groepsdynamiek.....	28
2.2.3	Sociaal/culturele identiteit.....	29
2.2.4	Ruimtelijke identiteit.....	29
2.2.5	Functioneel/economische identiteit.....	30
2.3	Conclusie.....	31

3 Instrument ontwikkeling

3.1	Inleiding.....	32
3.2	Uitgangspunten bij de instrumentontwikkeling.....	32
3.3	Keuzes bij de instrumentontwikkeling.....	32
3.3.1	Classificatie.....	32
3.3.2	Karakterisering.....	34
3.4	Ontwikkeling checklist.....	35
3.4.1	Inleiding.....	35
3.4.2	Beschrijving kenmerkende periodes.....	35
3.4.3	Beschrijving kenmerkende stromingen.....	36
3.4.4	Model voor begrippenkader.....	42
3.4.5	Concept-checklist.....	44
3.5	Conclusie	46

4 Toepassing instrument

4.1	Inleiding.....	48
4.2	Onderzoek cases.....	48
4.3	Cases.....	49
4.3.1	Rotterdam Kop van Zuid.....	49
4.3.2	Maastricht Céramique terrein.....	57
4.3.3	Leidsche Rijn.....	63
4.4	Evaluatie instrument.....	70
4.4.1	Inleiding.....	70
4.4.2	Valideren instrument.....	70
4.4.3	Conclusie.....	70
4.5	Ex Ante Cases.....	71
4.5.1	Veenhuizen.....	71
4.5.2	Zaanstad Hembrugterrein.....	78
4.6	Conclusie.....	85

5	Identiteit in relatie tot integrale gebiedsontwikkeling	
5.1	Inleiding.....	86
5.2	Integrale gebiedsontwikkeling en ruimtelijke identiteit.....	87
5.3	Relevantie voor de RGD.....	91
5.3.1	Inleiding.....	91
5.3.2	Rol van de RGD bij integrale gebiedsontwikkeling.....	91
5.3.3	Hoe gaat de RGD om met identiteit in gebiedsontwikkelingsprocessen?.....	93
5.4	Conclusie.....	94

6	Conclusie en aanbevelingen	
6.1	Conclusie.....	95
6.2	Aanbevelingen.....	100

Epiloog	101
----------------------	-----

Bijlage		
1	Literatuurlijst.....	103
2	Ruimtelijke identiteit en integrale gebiedsontwikkeling.....	105
3	Lijst geïnterviewden.....	119
4	Vragenlijst.....	120
5	Interview Riek Bakker.....	121
6	Interview Mels Crouwel.....	125
7	Interview Maaïke Gudde.....	128
8	Interview Henk de Haan.....	131
9	Interview Menno Homan.....	134
10	Interview Teun Koolhaas.....	137
11	Interview Charles van Marrelo.....	140
12	Interview Huub Smeets.....	144
13	Interview Herma de Wijn.....	150
14	Ruimtelijke identiteit vanuit de omgevingspsychologie.....	152

1 INLEIDING

Dit hoofdstuk laat zich als volgt lezen. Allereerst wordt de aanleiding besproken van dit onderzoek (1.1), in relatie tot het breder kader van onderzoek (1.2). Vervolgens komt aan de orde de probleemstelling (1.3). Deze resulteert in een doelstelling en twee vraagstellingen (1.4). Hierna wordt de onderzoeksmethode behandeld (1.5) en wordt afgesloten met de leeswijzer (1.6)

1.1 Aanleiding

Dit onderzoek is een zoektocht naar de identiteit van een plek. Wat is het nu dat ons 'raakt' door een plek? Wat maakt een plek bijzonder en onderscheidend ten opzicht van andere plekken? Als we het hebben over dat wat ons 'raakt' door een plek, spreekt men vaak van de 'genius loci', de godheid of 'levensverwekkende geest' van een plek (een bron, een woud, een rivier). Door deze 'genius loci' ontstaat er, een gemeenschappelijke noemer en wordt de herkenbaarheid vergroot. Dit is belangrijk voor de 'geest van de plek', de plaatsgebonden identiteit. De 'genius loci' bepaalt in hoge mate het unieke karakter van het gebied en daarmee de belevingswaarde van het gebied. Om met deze aspecten beter en bewuster om te gaan is een andere houding nodig, een gevoeligheid daarvoor, gevolgd door explicitering en keuzes. Dit onderzoek is daarom een zoektocht naar de identiteit in ruimtelijke zin ten behoeve van de analyse van een gebied om ruimtelijke identiteit te benoemen. De tendens is nu dat bouwen en inrichten zich steeds meer losgemaakt van de eigenschappen van 'de plek'

Een verdere analyse van identiteit levert aspecten op zoals de behoefte aan eigenheid en herkenbaarheid. Identiteit vormt immers de basis voor het herkenbaar zijn. Je kunt onderscheid maken tussen direct zichtbare identiteit en de niet zichtbare identiteit. Een plek kan een vormgeving hebben die naar een betekenis of meerdere betekenissen verwijst, maar vaak is er weinig tot niets meer zichtbaar van wat er ooit is geweest, behoudens de herinnering, de mythe of de speculatie. Bijna altijd is er sprake van een gelaagdheid, ook in de tijd, van uiteenlopende betekenissen, als fictieve, legendarische of religieuze. Waarbij ieder individu weer een andere betekenis erkent of herkent. Het verdwijnen van de ziel van de plek betekent ook het verdwijnen van het geheugen van de plek. Dat geheugen moet juist de zaak levend houden; dat moet de dynamiek voor het heden opleveren. Dat het onderwerp complexer is dan het op het eerste gezicht lijkt, wordt mooi geïllustreerd in de volgende paradox van identiteit:

*'Elke welomschreven uitdrukking van identiteit is slechts een momentopname in een continu proces, het vastleggen van identiteit is namelijk zowel noodzakelijk als onmogelijk. Noodzakelijk om kenbaar en communiceerbaar te zijn en onmogelijk om omdat identiteit een kwaliteit heeft van 'er zijn' op een vanzelfsprekende en niet vast te leggen wijze.
(Burgess. 1997)*

Identiteitsverlies

Het lijkt zo vanzelfsprekend, maar toch zien we het maar weinig om ons heen. Ontwikkelingen waarvan je denkt; 'hé kon dat nou niet anders?'. Daarbij gaat vaak de identiteit verloren, zonder dat er een nieuwe betekenis voor terug komt, of er worden nieuwe elementen toegevoegd zonder een besef van het effect. Deze manier van ontwikkelen leidt tot verarming, uniformering en tenslotte tot identiteitsverlies. Onze omgeving wordt er zo niet mooier op. Dit onderzoek vraagt daarom aandacht voor identiteit bij integrale gebiedsontwikkeling. Het wil een podium voor het maximaal laten meewegen van identiteit in een ontwikkelingsproces. Bij ontwikkelingen weegt vaak het markt- en economische- denken zwaar. Aan het begin van de 21e eeuw moeten we niet alleen economische of sociale aspecten zwaar laten wegen bij gebiedsontwikkelingen, maar ook de identiteit en het belang daarvan bij het sturen en vormgeven van ontwikkelingen. Identiteit is één van de sleutels tot succesvolle gebiedsontwikkeling. Oftewel, heel goed luisteren naar de plek!

Het begrip Integrale gebiedsontwikkeling

De afgelopen decennia is duidelijk geworden dat ontwikkeling van gebieden gelijktijdige en samenhangende initiatieven vergt op verschillende terreinen. Een integrale gebiedsgerichte aanpak kenmerkt zich doordat verschillende functies in een gebied onderling een grote samenhang kennen.

RGD en identiteit van de plek

In mijn werk bij de RGD merk ik dat het moeilijk is om in een gebiedsontwikkelingsproject de identiteit bespreekbaar te maken, vaak ook omdat de klant erg op zijn huisvesting gericht is. Terwijl de communicatie over identiteit zo belangrijk is.³ Vandaar de vraag; 'hoe kun je sturen op ruimtelijke ontwikkelingen vanuit de identiteit van een plek, omdat dit een sleutel zou kunnen zijn tot succesvolle gebiedsontwikkeling.'

³ Interview Riek Bakker bijlage 5 blz. 109

1.2 Breder kader van onderzoek

Veranderende maatschappij

De dynamiek van deze tijd maakt dat we identiteit opnieuw bekijken. Onze maatschappij gaat er anders uit zien. Dit kenmerkt zich op verschillende schaalniveaus die van de leefomgeving, die van de netwerkstad en uiteindelijk globalisering.

Leefomgeving

Deze dynamiek betekent niet automatisch dat de plaats er niet meer toe doet en steeds onpersoonlijker wordt door het ontstaan van steeds meer non-plekken. Je kunt het ook positief bekijken. Socioloog Duyvendak signaleert bijvoorbeeld de opkomst van allerlei, wat noemt 'lichte' gemeenschappen. In contrast tot de individualisering gaan we steeds meer nieuwe, maar tijdelijke collectieve verbanden aan op basis van stijlkenmerken, vrijetijdsbesteding of interesse. Deze verbanden kunnen beschouwd worden als nieuwe expressies van identiteit. Er worden nieuwe mogelijkheden voor identiteit gecreëerd.

De netwerkstad

De netwerkstad ontwikkelt zich op de grote provinciale schaal⁴, de regio wordt belangrijker. Het zoeken naar identiteit is nodig om de uitdijende netwerkstad diversiteit te geven en de schaalvergroting van ontwikkelingen aan te kunnen. Identiteit biedt handvatten voor verschil. De netwerkstedeling zoekt naar beleving en ervaringen.⁵ Het draait daarbij om visuele indrukken en prikkels en daarbij is de vorm belangrijker dan de inhoud. Effectbejag en decorbouw liggen op de loer. Als er behoefte is aan beleving en ervaring, dan moet de aanleiding voor differentiatie ook hier gezocht worden. In de netwerksamenleving is flexibiliteit de hoogste deugd. Alles is voortdurend in beweging en verandert. Binnen het netwerk komen steeds weer nieuwe contacten en allianties tot stand⁶.

Deze dynamiek vraagt om ruimte voor flexibiliteit, snelheid en rationaliteit. Daartegenover moeten in een gezond netwerk ook waarden als stabiliteit, traagheid en langdurige verbondenheid een plek krijgen. Het ontstaan van een 'space of flows' (ruimte van stromen) waar de logica van de mondiale stad heerst, wakkert de vraag aan naar een 'space of places' (ruimte van Plekken) als tegenhanger, naar plekken die, in de vervlakking de ruimte van stromen, hun eigenheid hebben weten te behouden. Het gaat erom dat er naast drukke, dynamische, volle gebieden ook herkenbare gebieden van rust en ruimte zullen bestaan. We noemen die gebieden 'pockets of splendid isolation' (plekken van fantastische isolatie) tegenover de gebieden met 'global dynamics' (mondiale dynamiek)⁷.

Maatschappelijke relevantie: Globalisering en identiteit

Globalisering kenmerkt zich door de geleidelijke opkomst van een markteconomie op wereldschaal en de revolutie die nieuwe informatie- en communicatiemediën. Een nieuwe tijd dus! Ook zoals modernisering ooit was, maar de modernisering beloofde een mooiere, transparantere wereld; globalisering niet.⁸ Globalisering zet de meeste mensen ertoe aan zich opnieuw te verdiepen in de eigen plaatselijke omstandigheden, in wat hen tot dorpeling, stedeling, Nederlander of Europeaan maakt. Homogenisering of globalisering van de cultuur staat tegenover een heropleving van lokale cultuur, identiteitsverlies en 'flexibilisering' tegenover vormen van fundamentalisme, nostalgie en verlangen naar authenticiteit en duurzaamheid.

⁴ Prof. dr. Leo van den Berg, *Cities in the knowledge economy*, EURICUR

⁵ Netzstadt, *Designing the Urban*, Franz Oswald en Peter Baccini, 2003

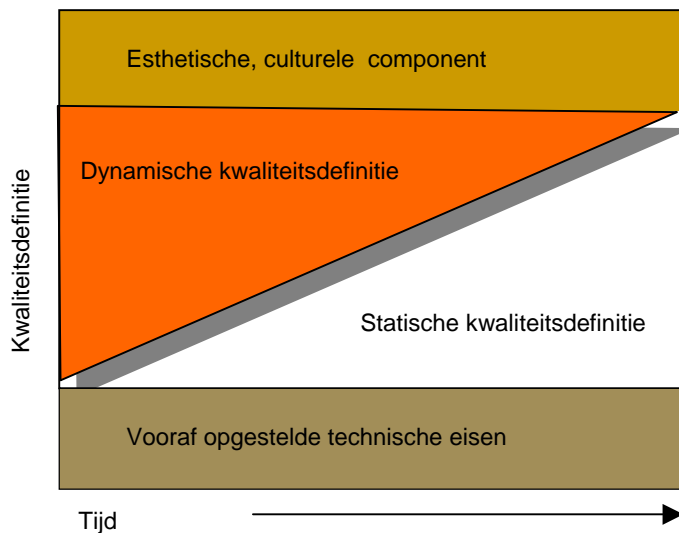
⁶ Prof. dr. Leo van den Berg, *Urban systems in a Dynamic Society*,

⁷ Manuel Castells, *The Information Age: Economy, Society and Culture*, Volume II: The Power of Identity, 1997

⁸ René Boomkens, *Door globalisering verdwijnt het perspectief*, NRC Handelsblad 12 juni 2005

Communicatie over identiteit

Het is belangrijk om ruimtelijke identiteit bespreekbaar te maken, in het proces van integrale gebiedsontwikkeling. Identiteit wordt vaak als iets subjectiefs ervaren en daarmee onwerkbaar. Terwijl de communicatie over identiteit erg belangrijk is in dit proces.⁹ Wil men op identiteit kunnen sturen dan is communicatie daarover het enige middel. Dit wordt aangetoond in de visie van Marije Talstra. (figuur 1) Zij beschrijft daarin het proces van sturing op ruimtelijke kwaliteit;

Figuur 1 Ir. M. Talstra, De supervisor sturen op ruimtelijke kwaliteit, TU Delft

Het proces van sturing op ruimtelijke kwaliteit is duidelijk te maken door de introductie van begrippen als 'dynamische' en 'statische' kwaliteit.¹⁰ (zie figuur 1). Kwaliteit is dan te definiëren als de mate waarin de verschillende partijen het gemeenschappelijke kwaliteitsbegrip delen en de mate waarin de kansen in de omgeving worden opgepakt. Deze 'dynamische' kwaliteitsdefinitie sluit aan op de procesmatige aanpak waarin de operationalisering en kwantificering van het kwaliteitsbegrip in het proces tussen partijen zelf plaatsvindt. De communicatie over identiteit moet in dit proces van dynamische naar statische kwaliteit leiden tot voldoende draagvlak en verrijking van het resultaat. Je bent dan bezig de hoeveelheid gezamenlijke gedeelde kwaliteitsopvattingen te vergroten, te expliciteren en bindend te maken. Later in het proces kunnen verschillende aspecten van kwaliteit worden vastgelegd. Deze 'statische' kwaliteitsdefinitie komt overeen met de rationele en objectieve vastlegging van ruimtelijke identiteit.

De communicatie over identiteit zou hier een bijdrage aan kunnen leveren. Daarvoor is het noodzakelijk om de identiteitsdragers te benoemen. Hiervoor is onderzoek nodig, want wat zijn die ruimtelijke kenmerken. Op dit terrein is het nodig dat een methode wordt ontwikkeld en geëvalueerd. Om ruimtelijke identiteit te kunnen omschrijven zijn identiteitsdragers nodig. Vandaar dit onderzoek. De ontwikkeling van indicatoren voor het benoemen en expliciteren van ruimtelijke identiteit. Dit om in de praktijk na te gaan hoe het best met de identiteit kan worden omgegaan. Waardoor communicatie over identiteit werkbaar wordt en er in het proces van gebiedsontwikkeling een podium kan worden gecreëerd voor ruimtelijke identiteit.

⁹ Interview Riek Bakker

¹⁰ Marije Talstra, De supervisor sturen op ruimtelijke kwaliteit, Delft: TU Delft, faculteit der Bouwkunde, 2003

1.3 Probleemsignalering

Om het probleem van dit onderzoek op een heldere manier op te schrijven vat ik kort samen wat hierboven omschreven staat.

1 Identiteitsverlies

Er is geen sprake van een probleem dat zich plotseling voordoet maar van een langdurig proces van achteruitgang van identiteit. De tendens is dat ontwikkelen zich steeds meer los maakt van de eigenschappen van 'de plek', de huidige verstedelijking wordt vaak ingegeven door een proces vanuit economische en sociale aspecten waardoor steeds meer uniformiteit ontstaat. Steeds duidelijker wordt dat dit proces van vervlakking moet worden gekeerd.

2 Veranderende maatschappij

De veranderende maatschappij biedt kansen en mogelijkheden om een andere manier van identiteit te introduceren. De netwerksamenleving vraagt om een hernieuwde differentiatie. Verschillende leefstijlen, gebruiken en consumptiepatronen, willen weer hun uitdrukking krijgen. De ruimtelijke uitdrukking kan een nieuwe impuls geven aan de groei van ruimtelijke identiteit. Vanuit mijn achtergrond als architect/vormgever ben ik geïnteresseerd in hoe onze omgeving eruit gaat zien in de kenniseconomie, hoe gaan we dan om met onze ruimtelijke identiteit? Hoe gaan we daar richting aan geven. We hebben een nieuw begrippenkader nodig om met de ruimtelijke identiteit om te gaan in de kenniseconomie.

3 Communicatie over identiteit

Identiteit wordt vaak als iets subjectiefs ervaren en daarmee als onwerkbaar. Terwijl de communicatie over identiteit erg belangrijk is in het proces van een gebiedsontwikkeling. Wil men op identiteit kunnen sturen dan is communicatie daarover het enige middel.

Hervattend kan het volgende probleem vastgesteld worden.

Probleemstelling: -

De communicatie met betrekking tot de identiteit van een plek is onderontwikkeld. Hierdoor komt de kwaliteit van gebiedsontwikkeling in het geding.

1.4 Doel- en vraagstelling

Met dit onderzoek wordt getracht helderheid te krijgen over de rol van identiteit in gebiedsontwikkelingen en hoe de RGD hiermee om zou kunnen gaan. Dit is vertaald naar de volgende doelstelling.

Doelstelling: -

Het ontwikkelen van een instrument om ruimtelijke identiteit te benoemen ten behoeve van gebiedsontwikkeling door de RGD.

Om tot de ontwikkeling van een instrument te komen en de doelstelling te bereiken zijn een tweetal vraagstellingen opgesteld. De eerste vraag heeft betrekking op de relatie tussen integrale gebiedsontwikkeling en identiteit. Hiervoor is de volgende vraagstelling opgesteld.

Vraagstelling 1

Welk instrument kan identiteit een rol laten spelen in het proces van integrale gebiedsontwikkeling?

In directe samenhang met deze vraagstelling wordt de relatie gelegd met het ontwikkelde instrument en de praktijk van de RGD.

Vraagstelling 2

Is dit instrument hanteerbaar in het proces van integrale gebiedsontwikkeling van de Rgd?

De twee vraagstellingen zijn onderverdeeld in een aantal onderzoeksvragen. Nadat alle onderzoeksvragen in volgorde zijn beantwoord kunnen ook de twee vraagstellingen beantwoord worden. De onderzoeksvragen zijn gekoppeld aan één of meerdere hoofdstukken. De onderzoeksvragen 1 en 2 zijn verkennend, onderzoeksvragen 3 en 4 zijn toetsend, deze geven antwoord op vraagstelling 1. Onderzoeksvragen 5 en 6 geven antwoord op vraagstelling 2.

Vraagstelling 1

Verkendend

- 1 Wat zou een geschikt communicatie instrument zijn, voor de analyse van een gebied om ruimtelijke identiteit te benoemen?
- 2 Hoe zijn vanuit de theorie, de dragers voor de identiteit van een gebied te benoemen?

Toetsend

- 3 Heeft identiteit meegespeeld in de afwegingen in;
a. het proces (heeft identiteit een rol gespeeld in de discussie; heeft men het mee laten wegen) en
b. het product/prestatie/resultaat (Kunnen we het terugzien?)
- 4 Zijn de identiteitsdragers aantoonbaar?
3 ex post:
Kop van Zuid Rotterdam
Ceramique Maastricht
Leidse Rijn Utrecht

2 ex ante:
Veenhuizen Drenthe
Hembrugterrein Zaanstad

Vraagstelling 2

- 5 Hoe kan het ontwikkelde instrument worden toegepast in het totale proces van integrale gebiedsontwikkeling?
- 6 In welke mate houdt de RGD in zijn gebiedsontwikkelingsprocessen rekening met de ruimtelijke identiteit oftewel de mogelijkheden van een plek bij integrale gebiedsontwikkeling?

Figuur 2
Identiteit in relatie tot integrale gebiedsontwikkeling

Probleemstelling:
De communicatie met betrekking tot de identiteit van een plek is onderontwikkeld. Hierdoor komt de kwaliteit van gebiedsontwikkeling in het geding.

Doelstelling;
Het ontwikkelen van een checklist om ruimtelijke identiteit te benoemen ten behoeve van gebiedsontwikkeling door RGD.

Vraagstelling 1

Welk instrument kan identiteit een rol spelen in het proces van integrale gebiedsontwikkeling?

Theoretisch kader:

Theorieën over de relatie tussen integrale gebiedsontwikkeling en identiteit

Praktijkstudie:

Multiple Case Studie

1 Wat zou een geschikt communicatie instrument zijn, voor de analyse van een gebied om ruimtelijke identiteit te benoemen?

2 Hoe zijn vanuit de theorie, de dragers voor de identiteit van een gebied te benoemen?

3 Heeft identiteit meegespeeld in de afwegingen in
a. het proces (heeft identiteit een rol gespeeld in de discussie heeft men het mee laten wegen) en
b. het product/prestatie/resultaat (Kunnen we het terug herkennen?)

4 Zijn de identiteitsdragers aantoonbaar?

3 ex post:
Kop van Zuid
Céramique
Leidsche Rijn
2 ex ante:
Veenhuizen
Hembrugterrein

Vraagstelling 2

Is dit instrument hanteerbaar in het proces van integrale gebiedsontwikkeling van de RGD?

5 Hoe kan het ontwikkelde instrument worden toegepast in het totale proces van integrale gebiedsontwikkeling?

6 In welke mate houdt de Rijksgebouwendienst in zijn gebiedsontwikkelingsprocessen rekening met de ruimtelijke identiteit oftewel de mogelijkheden van een plek bij integrale gebiedsontwikkeling?

Conclusies en aanbevelingen

1.5 Onderzoeksmethode

Exploratief en een kwalitatief karakter

Gezien de aard van het probleem en de onbekendheid van de oplossingsvariant typeert dit onderzoek zich als zijnde 'exploratief' met een kwalitatief karakter. Exploratief omdat er weinig basismateriaal voorhanden is en kwalitatief omdat 'identiteit' in termen van 'kwaliteit' niet uit te drukken is in cijfers of andere eenheden.

Om een antwoord te vinden op de probleemstelling worden de twee deelvragen apart onderzocht. Dit resulteert in de volgende stappen (1) verkenningen; (2) instrumentontwikkeling; (3) evaluatie instrument en (4) instrument integreren in het totale proces van integrale gebiedsontwikkeling. In figuur 2 is dit schematisch weergegeven.

Methode van onderzoek

Literatuuronderzoek

Tot de eerste methode van onderzoek reken ik literatuuronderzoek. Ik zet allereerst de theorie uiteen. Vervolgens geef ik een kritische reflectie op deze theorie, zodat er een theoretisch kader ontstaat.

Interviews

Tot de tweede methode van onderzoek reken ik de interviews, deze interviews dient een viertal doelen;

- 1 Inzicht verkrijgen in de communicatie over identiteit.
- 2 Informatie verkrijgen voor de 5 cases.
- 3 Inzicht verkrijgen hoe de RGD omgaat met identiteit van gebiedsontwikkelingen
- 4 Valideren van het ontwikkelde instrument

De geïnterviewden¹¹ zijn geselecteerd op basis van hun werkzaamheden bij integrale gebiedsontwikkeling. Enerzijds bij de RGD en anderzijds zijn het de betrokken project trekkers van 3 cases.

- 1 Het verkrijgen van informatie tav de cases; Riek Bakker, Huub Smeets en Teun Koolhaas.
- 2 Inzicht krijgen in hoe de RGD met gebiedsontwikkeling omgaat. Mels Crouwel, Menno Homan, Maaïke Gudde, Henk de Haan, Charles van Marrelo en Herma de Wijn.

Case studies

Tot de derde methode van onderzoek reken ik de case-studies. Dit deelonderzoek bestaat uit deskresearch en open interviews Dit houdt in dat de vragen en mogelijke antwoorden niet van tevoren vast liggen maar de onderwerpen wel¹². Het onderzoek van de cases is kwalitatief van aard.

Er zijn drie projecten geselecteerd, op basis van de volgende eigenschappen;

- is er in het proces aandacht geschonken aan identiteit
- is er sprake van een integrale gebiedsontwikkeling
- is er een relatie met het Rijk

Op basis hiervan ben ik tot de volgende projecten gekomen:

'Kop van Zuid' in Rotterdam, 'Céramique' in Maastricht en 'Leidsche Rijn' in Utrecht. Een inhoudelijke beschrijving van elk project plus de belangrijkste resultaten uit de interviews zal in het tweede deel van het onderzoek aan de orde komen.

1 Kop van Zuid, Rotterdam 2 Céramique terrein, Maastricht 3 Leidsche Rijn, Utrecht		<p>Bestaande casus analyseren
(ex post)</p> |
|--|---|---|

Er wordt een bestaande stedenbouwkundige situatie bestudeerd. De casestudie geeft eerst een korte inleiding en richt zich daarna op de vraag; welke invloed heeft het denken vanuit identiteit gehad op het proces en het resultaat(product). Om vervolgens het instrument toe te passen.

Hieruit kunnen conclusies getrokken worden uit de effectiviteit van het instrument, deze wordt hierop aangepast en vervolgens wederom toegepast op cases in ontwikkeling:

4 Veenhuizen, Drenthe 5 Hembrugterrein, Zaandam		<p>Nieuwe casus
(ex ante)</p> |
|--|---|-----------------------------------|

¹¹ Zie bijlage 2 voor een overzicht van de geïnterviewden

¹² Zie bijlage 3 voor een overzicht van de vragen

1.5.1 Werkwijze

Stap 1: verkenning

Allereerst behandel ik theorie over identiteit. Dit resulteert in het theoretische kader dat wat wordt toegepast in het onderzoek.

Doel:

Context van de problematiek aangeven en de theoretische aanleiding van het onderzoek juist weergeven.

Methode:

- Literatuuronderzoek;
Allereerst bestudeer ik identiteit. Vervolgens geef ik een conclusie op de theorie waardoor er een theoretisch kader ontstaat dat ik vervolgens toepas binnen mijn onderzoek.
- Interviews;
Gesprekken en interviews met betrokkenen. Deze moeten inzicht geven hoe de communicatie over identiteit verloopt.

Stap 2: Instrumentontwikkeling

Hierop volgt de instrument ontwikkeling; eerst wordt gekeken wat het juiste instrument is. Vervolgens wordt aan de invulling van het instrument gewerkt. Het 'breder kader van onderzoek' en 'het theoretische kader' zijn uitgangspunten voor dit onderzoek. Dit zal nader worden uitgewerkt in een verdieping over ruimtelijke identiteit. Dit gebeurt door een aantal periodes te selecteren die kenmerkend zijn geweest voor het debat over ruimtelijke identiteit en deze terug te brengen tot identiteitsdragers. De identiteitsdragers worden uitgedrukt in een schema die de basis is voor de concept checklist.

Doel:

Verschaffen van inzicht die bij de keuzes van het instrument zijn gemaakt.

Methode:

- Literatuuronderzoek;
Ruimtelijke identiteit wordt onderzocht. Dit resulteert in identiteitsdragers
- Interviews;
Gesprekken en interviews met betrokkenen. Deze moeten duidelijk maken hoe de communicatie over identiteit is verlopen
- Documentanalyse;
Mede door het raadplegen van diverse documenten binnen de verschillende cases kan ik het proces beschrijven en analyseren. Het gaat hierbij niet alleen om proces, maar ook om resultaat.

Stap 3: Toetsen instrument

Hierop volgt de toepassing van het instrument. Dit wordt gedaan aan de hand van een drietal ex-ante cases door middel van interviews en deskresearch, er is gespeurd in krantenarchieven, projectdocumentatie en statistische gegevens waarna een aanpassing van de checklist volgt en deze word gevalideerd aan de hand van een tweetal ex-post cases. Met deze onderzoeksopzet kan mijn checklist worden gevalideerd.

Doel:

Valideren van het ontwikkelde instrument

Methode:

- Case studies;
Het doel is theorie en praktijkervaring te koppelen door cases van de Rgd te analyseren. Van de cases wordt verwacht dat identiteit bewust is toegepast om hierin inzicht te krijgen.
- Interviews;
Inzicht in de communicatie over de ruimtelijke identiteit van het gebied
- Documentanalyse;
Mede door het raadplegen van diverse documenten binnen de verschillende cases kan ik het proces beschrijven en analyseren. Het gaat hierbij niet alleen om proces, maar ook om resultaat.

Stap 4: Instrument in relatie tot integrale gebiedsontwikkeling

De integratie van het instrument in het totale proces van de gebiedsontwikkeling komt vervolgens aan bod. Centraal hierbij staat wanneer en hoe het instrument in te brengen is, onder andere bij de Rgd.

Doel:

Inzicht verkrijgen in hoe het instrument zich verhoudt tot het totale proces van integrale gebiedsontwikkeling met als onderdeel het proces tav de Rgd.

Methode:

- Literatuuronderzoek;
Hoe typeert zich het totale proces van gebiedsontwikkeling, in relatie tot de identiteit van gebieden.
- Interviews;
Gesprekken en interviews met betrokkenen. Deze moeten duidelijk maken hoe
 - a) identiteit zich verhoudt tot integrale gebiedsontwikkeling en
 - b) hoe de Rgd omgaat met de identiteit bij integrale gebiedsontwikkeling

1.6 Relevantie

Maatschappelijke relevantie

De maatschappelijke relevantie van het onderzoek ligt in de informatie die wordt voortgebracht voor de Rgd om adequaat te kunnen omgaan met ruimtelijke identiteit binnen gebiedsontwikkelingsprocessen. Het doel is helderheid te kunnen geven aan de klanten van de Rgd over de functie van identiteit bij gebiedsontwikkelingen van de Rgd. Dit onderzoek kan bijdragen aan de communicatie over identiteit. Hieronder staan de belangen weergegeven die de belangrijkste stakeholders hebben in dit onderzoek.

Gebruikers vastgoed

De gebruikers bepalen de benodigde huisvesting voor wat betreft omvang, kwaliteit en locatie. Grote klanten zijn Justitie, Financiën en Verkeer & Waterstaat. Het voornaamste doel van de methode is het 'inzichtelijk maken wat identiteit kan betekenen in het totale proces van integrale gebiedsontwikkeling'.

Overheid/regering

Voor de overheid is het van belang om te weten hoe hierop beleid gemaakt moet worden.

Management van de Rgd

De RGD heeft een belangrijke taak in de sturing van gebiedsontwikkelingsprocessen. Door hier meer inzicht in te krijgen wordt ook automatisch de prestatie verhoogt.

Wetenschappelijke relevantie

Er bestaat een beperkt aantal onderzoeken over integrale gebiedsontwikkeling. Doordat dit een relatief nieuw vakgebied is kan dit onderzoek bijdrage aan de verkenning van dit terrein. Het vernieuwende is dat ze laat zien dat ruimtelijke identiteit een sleutel kan zijn tot succesvolle gebiedsontwikkeling.

1.7 Leeswijzer

Hoofdstuk 1

De achtergrond van het onderzoek, de probleemsignalering en de onderzoeksopzet is in dit hoofdstuk opgenomen.

Hoofdstuk 2

Dit hoofdstuk bevat theorie over identiteit. Tot slot geef ik het theoretisch kader weer dat wat wordt toegepast in mijn onderzoek.

Hoofdstuk 3

Hoofdstuk 3 beschrijft de instrumentontwikkeling. Eerst worden redenen gegeven waarom is gekozen voor een checklist. Vervolgens wordt aan de invulling van de checklist gewerkt, door een aantal periodes te selecteren die kenmerkend zijn geweest voor het debat over ruimtelijke identiteit en deze terug te brengen tot identiteitsdragers. De identiteitsdragers worden uitgedrukt in een schema die de basis is voor de concept checklist

Hoofdstuk 4

Dit hoofdstuk gaat in op de toepassing van het instrument. Dit wordt gedaan aan de hand van een drietal ex-ante cases waarna een aanpassing van de checklist volgt en deze wordt gevalideerd aan de hand van een tweetal ex-post cases.

Hoofdstuk 5

De integratie van de checklist in het totale proces van de gebiedsontwikkeling komt in dit hoofdstuk aan bod. Centraal hierbij staat wanneer en hoe deze checklist in te brengen is, onder andere bij de RGD.

Hoofdstuk 6

Dit laatste hoofdstuk bevat de conclusies en de aanbevelingen met betrekking tot de rol van identiteit bij integrale gebiedsontwikkeling

2 Theoretisch kader ruimtelijke identiteit

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk is een literatuur verkenning van het algemene begrip identiteit. Het geeft een algemene omschrijving van identiteit; wat zijn de eigenschappen en hoe laat de werking van identiteit zich begrijpen. Ik bespreek drie verschillende invalshoeken van identiteit die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Deze drie invalshoeken zijn sociaal-culturele identiteit, economisch-functionele identiteit en ruimtelijk-fysieke identiteit. Tenslotte stel ik deze laatste, de ruimtelijke identiteit als centraal onderzoeksveld.

2.2 Beschrijving van het begrip identiteit

Identiteit is 'in' maar waar staat het voor? Identiteit: het woord heeft een zekere stellige klank, maar tegelijkertijd ook een onduidelijke inhoud. Wat is identiteit eigenlijk? Waaruit bestaat het? Is een identiteit stabiel of heeft het een zekere flexibiliteit? Heeft het een waarde? Kunnen meerdere identiteiten door elkaar heen bestaan? In dit onderzoek wordt bekeken wat de betekenis van het begrip ruimtelijke identiteit kan zijn en welke rol het kan spelen bij de ontwikkeling van een plek.

Bij de letterlijke betekenis van het woord identiteit vermeldt het woordenboek: eenheid van persoon of wezen, volkomen overeenstemming, eigen karakter, het individuele kenmerk. Bij identificeren staat: vereenzelvigen met, vaststellen van identiteit, dat wat eigen is aan een persoon. Identiteit wordt dus voornamelijk aan personen verbonden, en niet aan zoiets concreets als een gebied of een plaats.

De laatste tien jaar heeft een nieuw type ontwerponderzoek zich een plaats veroverd in de Nederlands ruimtelijke vormgeving: Het type onderzoek dat wel 'datascaping' wordt genoemd, richt zich op de ruimtelijke verbeelding van gegevens¹³. Het gaat om plaatsen, om condities en toestanden. Kaarten, schema's en diagrammen schudden de neutraliteit van zich af en worden een tussenstap op de weg van inventarisatie naar ontwerp. De boodschap is duidelijk; plannen maak je niet zomaar: eerst is het zaak het complexe stelsel van eigenaardigheden op het spoor te komen.

De zoektocht naar de identiteit van een gebied heeft het gevaar in zich, dat er maar één identiteit gecreëerd wordt. De beleving van identiteit van een gebied is afhankelijk van de persoon die waarneemt. Voor de één zal de identiteit voornamelijk worden bepaald door zijn eigen geschiedenis en leefwijze en zijn relatie met de plek. Voor de ander wordt de identiteit bepaald door het gebruik en beleving van een plek, en speelt de (persoonlijke) geschiedenis geen rol. Dit betekent dat een gebied of plaats veel meer identiteiten kan hebben, die door elkaar heen bestaan, en elkaar beïnvloeden. Want aantrekkelijkheid en karakter van een plek worden juist gevormd door de meerdere betekenissen die het door meerdere gebruikers krijgt. Met ander woorden: een plek heeft meerdere identiteiten.

2.2.2 Identiteit benadert vanuit verschillende disciplines

Identiteit is lastig helder te definiëren. Verschillende disciplines, zoals economie, sociologie, stedelijke planning en psychologie, gebruiken verschillende definities van identiteit.

De psycholoog Prohansky definieert 'place identity' bijvoorbeeld als:

'A sub-structure of the self-identity of the person consisting of, broadly conceived, cognitions about the physical world in which the individual lives. These cognitions represent memories, ideas, feelings, attitudes, values, preferences, meanings and conceptions of behaviour and experiences which relate to the variety and complexity of physical settings that define the day-to-day existence of every human being.'
(Prohansky, 1983)

Prohansky zegt dus Individuen zijn actieve deelnemers aan de wereld die de omgeving zelfstandig definiëren en interpreteren.

B. Goody (1971) constateert dat tegen het einde van de jaren zestig geografen zich meer rekenschap zijn gaan geven van onderzoeksresultaten die werden geboekt door de omgevingspsychologie¹³, maar dat er aan de andere kant nog een grote kloof gaapte tussen de wereld van het academisch onderzoek en die van de stedelijke planningspraktijk. Een kloof die, in de architectuur en stedenbouw evenzeer wordt gevoeld.

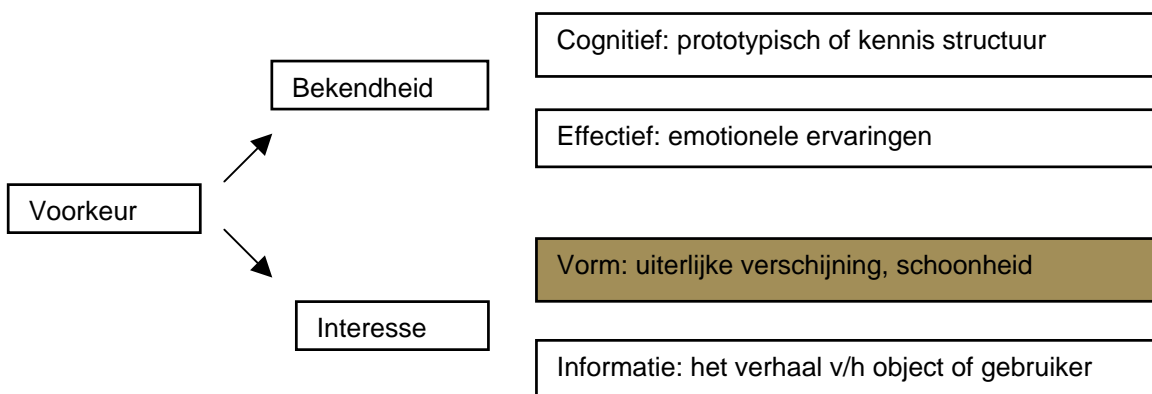
De socioloog Castells definieert identiteit als volgt:

'Referring to social actors, the process of construction of meaning on the basis of a cultural attribute, or related set of cultural attribute, that is/are given priority over other sources of meaning. Urban identity could be considered as a symbolic dimension of urban competition.'

Identiteit is dus het bonte geheel aan betekenissen dat aan een bepaalde plek wordt gehecht door alle individuen en groepen die zich erbij betrokken weten, van heinde en verre, en op alle manieren die je je maar kunt voorstellen.

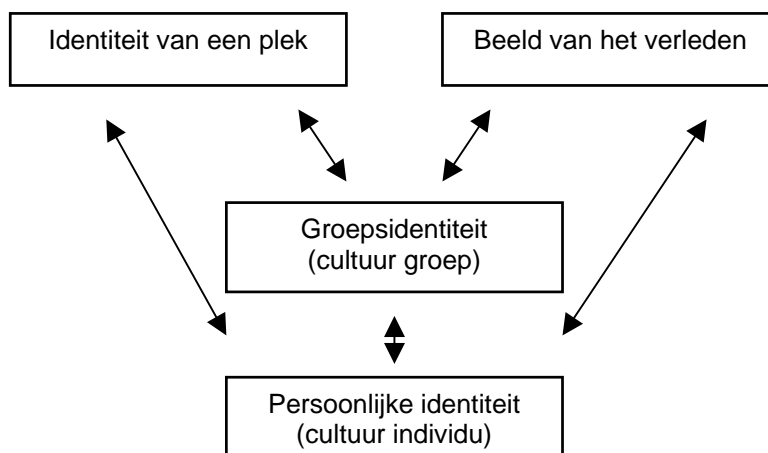
2.2.3 Persoonsgebondenheid en groepsdynamiek

Het theoretische model van Purcell en Nasar geeft enig inzicht in de verdeling van omgevingsvoorkeur die uiteraard persoonsgebonden is. De beleving hangt samen met de kennis en de belangstelling van de waarnemer¹⁴. Men behoort altijd tot een bepaalde groep, bewust en onbewust. Wat een bepaalde groep karakteriseert, is dynamisch door communicatie over en weer binnen de groep en haar omgeving. Door het maken van keuzes kan er bewust sturing gegeven worden aan het ontlenen van persoonlijke identiteit.

Een theoretisch model voor betekenisgeving en omgevingsvoorkeur¹⁵ wordt door Purcell en Nasar (1992) gegeven.

Naast het toekennen van waarde en identiteit wordt ook identiteit ontleend of zich toegeëigend. Dit gebeurt op basis van individuele keuzes binnen een groep. De mens ontleent persoonlijke identiteit aan een groep en zijn omgeving waartoe hij of zij behoort, bewust of onbewust. De volgende figuur laat zien dat er een verhouding is tussen groepsidentiteit en persoonlijke identiteit.¹⁶

Model identiteit constructie (van Assche)

¹⁴ Renes, H., Het landschap als monument, TVE 18^e jaargang 2000

¹⁵ Coeterier J.F., Landscape and Urban Planning 59 (2002) 111-123

¹⁶ Mensen en gebieden ontlenen een identiteit aan eigenschappen waarmee zij zich kunnen profileren ten opzichte van anderen. Daardoor ontstaan er een onderscheid tussen 'wij' en 'zij', en komt het eigene van het 'ik' of 'wij' naar voren.

2.2.4 Sociaal/culturele identiteit

De regionale of lokale identiteit wordt opgehangen aan aanwezige bijzondere, als min of meer authentiek gewaardeerde, kwaliteiten van een streek. Deze kwaliteiten kunnen zich in veel gedaanten voordoen: taal, tradities, streekproducten, erfgoed, cultuurhistorie, natuur- en landschapswaarden. Regionale en lokale identiteit zijn altijd omstreden, want ze resulteren altijd in winnaars en verliezers. Daarbij komt dat identiteitsversterking veelal ook een proces van 'afzetten tegen' is. Het is een proces van uitsluiting van 'de anderen', 'de vreemden', zowel in termen van actoren als activiteiten. Lokale identiteit is geen neutraal begrip. Vervlakking en Disneyficering is het ene gevaar en sociale uitsluiting het andere. In Nederland moet met name waar het de stedelijke vernieuwing betreft een antwoord gevonden worden hoe je tussen die twee klippen door manoeuvreert.

Over de wijze waarop de culturele dimensie, als drager van 'territorial stickiness'¹⁷ (misschien moeten we dat ruimtelijke 'waarden en normen' noemen), gehanteerd kan worden heeft in Nederland Hans Mommaas belangwekkende zaken naar voren gebracht. Hij onderkent drie dominante opvattingen over cultuur:

- 1 De culturele factor als marktstrategie, gericht op het aantrekken/behoud van bewoners, bezoekers en bedrijven. (Harvey zou dit aanpassen aan de logica van het kapitaal noemen.)
- 2 De culturele factor als verduurzamingstrategie, als tegenhanger van een dominante tendens van verschraling, schaalvergroting, vermenging en uniformering.
- 3 De culturele factor als mobiliseringstrategie, als instrument om het proces van ruimtelijke ordening te vermaatschappelijken in een open en geëmancipeerde samenleving.

De eerste strategie is zichtbaar in uitingen van de 'beleveniseconomie', of de 'ver-Eftelingisering' (Disneyficatie) van de ruimte: de (gereconstrueerde) identiteit als attractie; 'city marketing', etc. De tweede strategie kan gezien worden in de – soms succesvolle, maar nog vaak onvoldragen - pogingen om ecologie, cultuurhistorie en ruimtelijke ordening met elkaar te verbinden. De derde strategie lijkt me bij uitstek een strategie die gehanteerd zou kunnen worden als basis voor een betrokken 'civil society'. Hoe moet het land eruit zien waarin we willen wonen? Hoe zorgen we ervoor dat dat ook ontstaat.

2.2.5 Ruimtelijke identiteit

Wanneer de verschillende groepen gedefinieerd worden op basis van geografische kenmerken, kan gesproken worden van een ruimtelijke identiteit. Ieder individu maakt deel uit van verscheidene, geografisch gedefinieerde groepen waardoor iedereen beschikt over meer dan een identiteit. Zo ontleent men een identiteit aan de buurt, de wijk, de plaats, de streek en het land waar men geboren is of waar men woont. Welke identiteit dominant is, wordt bepaald door degene ten opzichte van wie men zich moet identificeren. Tegenover een Fransman voelt een inwoner van Den Haag zich Nederlander, tegenover een Amsterdammer een Hagenaar en tegenover een Fries een Hollander. Identiteiten liggen niet voor altijd vast; ze kunnen veranderen en zich ontwikkelen.

De fysieke aantrekkelijkheid van een gebied weet iedereen snel te formuleren: de kleinschaligheid, de informaliteit in woonvormen, de karakteristieke openbare ruimte, en een zekere mate van historie. Kenmerken zijn onder andere de openheid, de in elkaar overvloeiende ruimten, de beperkte scheiding tussen openbaar en privé, de informele routes, vaak over eigen grond met recht van overpad.

Om de fysieke identiteit van een gebied beter te omschrijven dan alleen deze kenmerken, wordt het begrip 'plaats' geïntroduceerd.

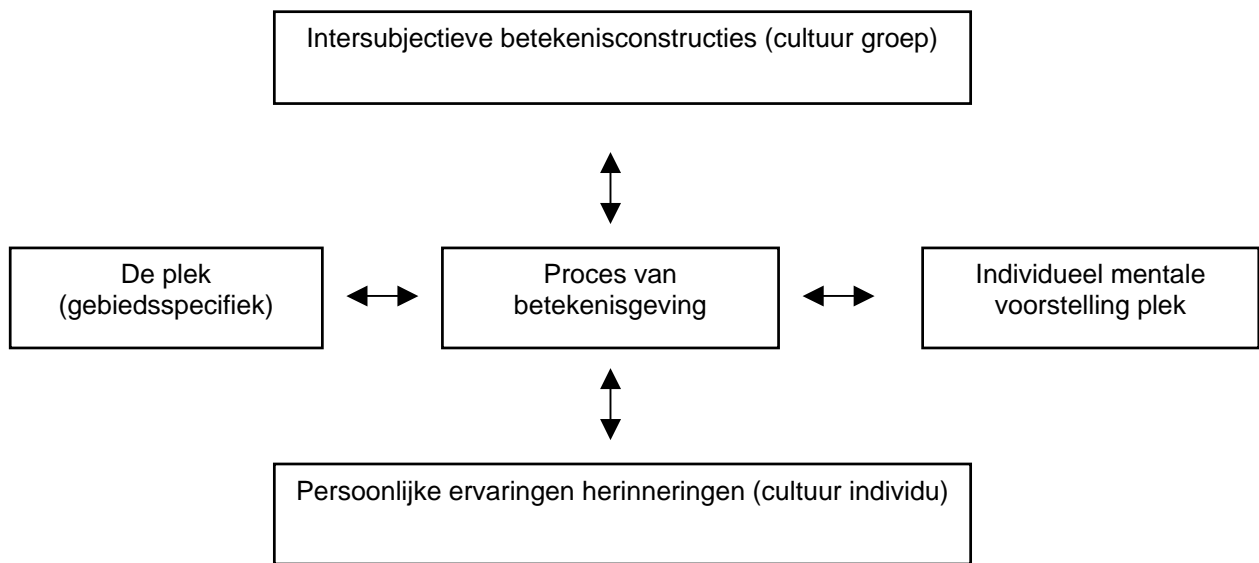
**Een plaats (ook wel 'place' genoemd) is een gevoelsmatig begrensde gebied,
waarmee het individu of de groep een sterke affectieve relaties heeft.
(Harvey, 1989,35)**

Daarbij neemt het begrip plaats de positie in van zaken die ermee verbonden zijn; het idee ergens te wonen op een plek met duidelijke kenmerken. Dan gaat het om de ligging en de herkenbaarheid, om de karakteristieke plekken en de ruimtelijke structuren, die van bijzondere betekenis zijn voor de inwoners en gebruikers van het gebied. De ruimtelijke structuren zijn historisch tot stand gekomen, en bepalen in deze mate dan ook de verschijningsvorm van een gebied. Vaak worden deze structuren onder druk van groei en vernieuwing aangepast aan de huidige tijd. In veel gevallen betekent dat een vervaging van de karakteristiek van een gebied.

Hoe wordt er identiteit aan bijvoorbeeld de kop van zuid toegekend? Mensen vormen volgens een continu proces een bepaald beeld of identiteit van iemand of de omgeving. Dit gebeurt ook andersom, de omgeving wordt ook door het proces van beeld- en identiteitsvorming gevormd. Het verschil is echter dat het landschap niet zelf bewust of

¹⁷ Manuel Castells (1996) *The information age, Economy, society and culture. Deel II. The power of identity*

onbewust kan ondernemen maar gebonden is aan de krachten en wetten van de natuur. Er is dus sprake van een wisselwerking en het vastleggen van een identiteit is altijd een momentopname.

Schema van betekenisgeving van een individu aan een plek (Duineveld)

2.2.6 Functioneel/economische identiteit

Het proces van beeld- en identiteitsvorming is te sturen door imagobuilding. Citybranding is een bekend fenomeen dat als doel heeft de beeld- en identiteitsvorming van mensen over een bepaalde plek of gebied te beïnvloeden. Wie zich verdiept in de processen van waardetoekenning en toe-eigening ziet in dat beeld en identiteitsvorming strategisch te sturen valt.

Mensen ontleen niet alleen identiteit aan hun fysieke omgeving maar aan alle denkbare zaken, gedrag en interactie in een samenleving. Individualisering en welvaart van de hedendaagse moderne mens heeft geleid tot een scala aan leefstijlen¹⁸.

Harvey onderstreept volgens mij de relevantie van 'ruimtelijke identiteit', als tegenwicht van 'economische noodzakelijkheid'. In de voorbereiding van de Vijfde Nota was 'ruimtelijke identiteit' - tevens één van de vier hoofddoelstellingen van de VROM-raad - een veelbesproken onderwerp dat – door zijn ongrijpbaarheid? – de Vijfde Nota nooit gehaald heeft. Als we ruimtelijke identiteit bezien als de sleutel om economische ontwikkelingen in een maatschappelijk gewenste richting te sturen, wint het begrip wellicht aan relevantie en toepasbaarheid.

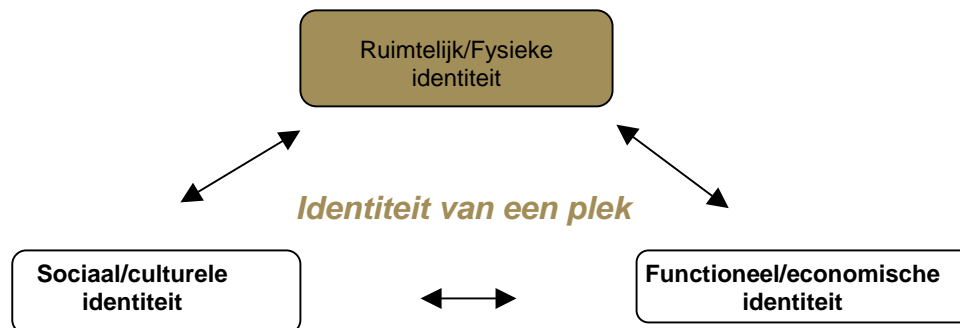
¹⁸ K. Machielse, gebiedsontwikkelingsproces | MCD 1

2.3 Conclusie

Bovenstaande literatuurverkenning kan worden gebundeld in een drie aspecten van identiteit. Ieder aspect is een afzonderlijk onderzoek waard. Bij de verdere uitwerking van de van dit onderzoek zal ik mij beperken tot de ruimtelijke identiteit

Er zijn drie aspecten die de identiteit van een plek bepalen;

- Ruimtelijk/fysieke identiteit;
de fysieke omgeving verandert (ruimtelijke neerslag) en daarmee de aanhechtingsmogelijkheden voor bestaande en nieuwe betekenissen, dit is waar ik mijn verder onderzoek op concentreer.
- Functioneel/economische identiteit;
betekenissen die eraan worden toegekend veranderen voortdurend.
- Sociaal/culturele identiteit;
de manier waarop de plek wordt gebruikt.

Naast de functioneel/economische en de sociaal/culturele identiteit is de ruimtelijke component van identiteit te onderscheiden, deze ruimtelijke component ga ik onderzoeken om de ruimtelijke identiteit van een gebied vast te kunnen stellen.

Deze driedeling is een zeer belangrijke conclusie, omdat het, het begrip identiteit beter hanteerbaar maakt en daardoor de communicatie erover vergemakkelijkt. Deze conclusie zal verder worden uitgewerkt in het instrument.

3 Instrument ontwikkeling

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt het instrument ontwikkeld om ruimtelijke identiteit te benoemen. Allereerst worden de uitgangspunten en keuzes ten aanzien van het instrument onderbouwd om deze vervolgens uit te werken. Daarvoor volgt allereerst een chronologische inventarisatie van het ruimtelijke debat vanaf de wederopbouw. Hierop volgt een categorisatie van de identiteitsdragers welke uiteindelijk resulteert in een concept-checklist die bijdraagt aan de communicatie over ruimtelijke identiteit.

3.2 Uitgangspunten bij de instrumentontwikkeling

Het instrument als communicatiemiddel.

Om bewust met ruimtelijke identiteit om te kunnen gaan is het nodig dat de verschillende betrokkenen ook actief deel kunnen nemen. Betekenis toekennen kan niet alleen overgelaten worden aan deskundigen of aan de plaatselijke bevolking of aan bezoekers. De deskundige heeft vaak een te grote 'afstand', de plaatselijke bevolking mist vaak de benodigde kennis van zaken, het overzicht en de expliciete bewustwording. De bezoeker is vaak onvoldoende betrokken bij het dagelijkse gebeuren in de streek. Alle drie de groepen moeten dus aan het proces van benoemen van identiteit deelnemen. Zo zijn er verschillende momenten denkbaar wanneer je de identiteit bespreekbaar maakt en wanneer deze wordt ingebracht in het totale proces van integrale gebiedsontwikkeling.

Belangrijke kenmerken van het instrument zullen dus moeten zijn;

- 1) Bijdragen aan de communicatie over ruimtelijke identiteit.
- 2) Draagvlak creëren onder de betrokkenen bij integrale gebiedsontwikkeling.

De voorwaarden waaraan het instrument zou moeten voldoen zijn;

- o Helderheid verschaffen over wat de identiteitsdragers zijn van ruimtelijke identiteit.
- o Inzicht geven over de rol van ruimtelijke identiteit.
- o Houvast geven voor communicatie over ruimtelijke identiteit

3.3 Keuzes bij de instrumentontwikkeling

De belangrijkste keuze ten aanzien van de vraagstelling 1, is dat het om een communicatie instrument gaat dat bestaat uit twee delen. Het eerste deel bestaat uit een classificatie van het gebied, dit is gedaan om te voorkomen dat er appels en peren worden vergeleken. Het tweede deel behandelt de karakterisering van het gebied. De twee delen worden nu afzonderlijk behandeld.

3.3.1 Classificatie

Het eerste deel leidt ertoe dat er een bewustzijn ontstaat ten aanzien van de plek door de volgende drie stappen;

- 1) De specificatie van de plek. De plek in kaart brengen.
- 2) Het type plek, hoe is deze aangesloten op het netwerk.
- 3) Het type identiteit. Laat zich deze kenmerken door een sociaal-culturele identiteit, een functioneel-economische of een ruimtelijke identiteit.

STAP A Het specificeren van de plek

De plek wordt ruimtelijk en feitelijk geografisch in kaart gebracht, dit is een weerslag van wat besproken is in paragraaf 2.2.5. Hierbij laat het gebied zich als volgt laten definiëren:

*Plaats (ook wel 'place' genoemd) is een gevoelsmatig afgegrensd gebied,
waarmee het individu of de groep een sterke affectieve relaties heeft.
(Harvey, 1989,35)*

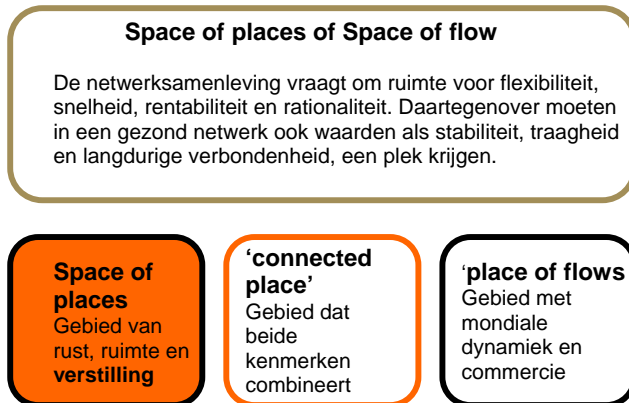
Stap B Type plek bepalen

Deze stap geeft een antwoord op de vraag; 'met wat voor en type plaats hebben wij te maken?'¹⁹

Dit is een weerslag van wat besproken is in het breder kader van onderzoek; kort samenvattend komt dat hier op neer;

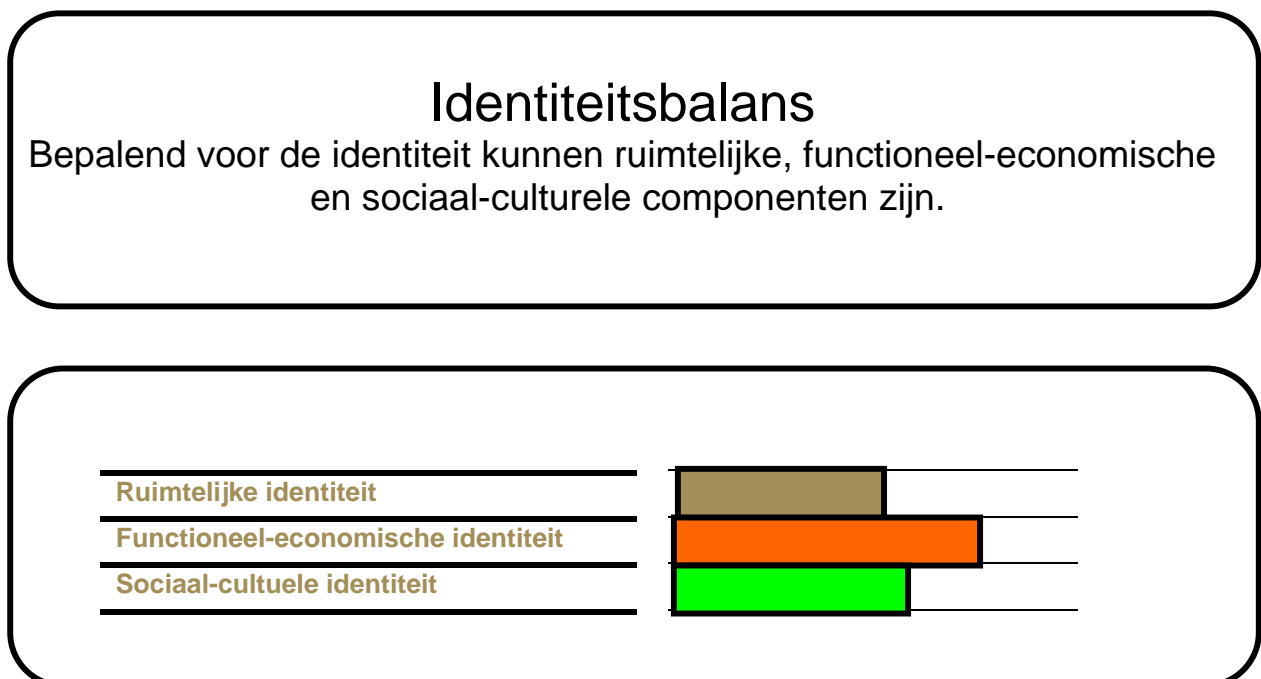
De netwerkstad ontwikkelt zich. Binnen het netwerk komen steeds weer nieuwe contacten en allianties tot stand²⁰. Deze dynamiek vraagt om ruimte voor flexibiliteit, snelheid en rationaliteit. Daartegenover moeten in een gezond netwerk ook waarden als stabiliteit, traagheid en langdurige verbondenheid een plek krijgen. Het ontstaan van een 'space of flows' (ruimte van stromen) waar de logica van de mondiale stad heerst, wakkert de vraag aan naar een 'space of places' (ruimte van Plekken) als tegenhanger, naar plekken die, hun eigenheid hebben weten te behouden. Het gaat erom dat er naast drukke, dynamische, volle gebieden ook herkenbare gebieden van rust en ruimte zullen bestaan.

Dit laat zich vertalen in de volgende figuur;

STAP C Type identiteit bepalen.

Bepalend voor de identiteit kunnen ruimtelijke, functionele en sociale componenten zijn, deze componenten zijn sterk met elkaar verbonden²¹. Dit is een weerslag van wat besproken is in het theoretisch kader. Deze componenten laten zich als volgt definiëren:

¹⁹ Zie veranderende maatschappij blz. 2

²⁰ Prof. dr. Leo van den Berg, *Urban systems in a Dynamic Society*,

²¹ Zie theoretisch kader blz. 14

Sociaal-culturele identiteit:

Aandacht voor mensen in kwetsbare posities. De sociaal-culturele identiteit van een buurt of wijk bepaalt of mensen zich 'thuisvoelen' in hun eigen wijk en laat zich vooral benoemen in termen als sociale cohesie, en sociale diversiteit of homogeniteit. Deze aspecten worden bepaald door de mate waarin verschillende soorten woonmilieus toegankelijk zijn voor verschillende geledingen van de bevolking. Ook de belevingswaarde en de openbare veiligheid zijn van groot belang voor de sociaal-culturele identiteit. Woonmilieus met een hoge sociale kwaliteit zijn milieus met sociale cohesie en maatschappelijke participatie; het zijn milieus met voorzieningen en werkgelegenheid; het zijn milieus zonder sociale uitsortering en verdringing van groepen.

Functioneel-economische identiteit:

Bij functioneel-economische identiteit gaat het om de mate waarin de identiteit naar kwaliteit zijn afgestemd op de vraag. De eisen die daaraan gesteld worden hangen samen met leef- en woonstijlen. Belangrijke waarden daarbij zijn de gebruikswaarde (voldoet het aan de functionele eisen, zoals wonen, werken, voorzieningen, openbare ruimte, bereikbaarheid, nabijheid, veiligheid), de belevingswaarde (levert het een goed gevoel op: identiteit, esthetiek, diversiteit, herkenbaarheid) en de toekomstwaarde (kan het lang mee: flexibiliteit, aanpasbaarheid).

Ruimtelijke identiteit:

'Afbeelding van onze cultuur in de natuurlijke omgeving'
T. Lemaire

3.3.2. Karakterisering

Het tweede deel van de methode concentreert zich op de identiteitsdragers, waarbij het accent ligt op de ruimtelijke component van identiteit. Hoe kan ruimtelijke identiteit vertaald worden naar identiteitsdragers?

Er is gekozen voor het maken van een 'checklist' om de volgende twee redenen;

- een checklist schrijft niet voor maar geeft houvast
- De veelheid van opvattingen over ruimtelijke identiteit, een checklist kan dat ordenen

De checklist kan behulpzaam zijn voor de discussie tussen de actoren in een gebiedsontwikkelingsproces.

De lijst is in het proces toepasbaar en de checklist kan bijdrage aan het bewust zijn ten aanzien van identiteit.

Om tot een checklist van ruimtelijke identiteitsdragers te komen wordt allereerst een inventarisatie gemaakt van het debat over de ruimtelijke identiteit vanaf de wederopbouw.

3.4 Ontwikkeling checklist

3.4.1 Inleiding

Literatuur wordt gebruikt om de dragers voor de ruimtelijke identiteit te benoemen. De gevonden kennis van dit onderzoek dient als input voor de checklist. Deze paragraaf start met een samenvatting die de methode ondersteunt en structureert bij het denken over ruimtelijke kwaliteit.

In paragraaf 3.4.2 is een overzicht gegeven van het ruimtelijke debat in een chronologische inventarisatie vanaf de wederopbouw. Er is gekozen voor vier kenmerkende periodes en de daarbij behorende toonzettende theorieën. Paragraaf 3.4.3 zal een schematisch overzicht geven met kort samengevat de ideeën over ruimtelijke kwaliteit om tot de dragers van ruimtelijke identiteit te komen. Hierop volgt een categorisatie van de identiteitsdragers in paragraaf 3.4.4. welke uiteindelijk resulteert in een concept-checklist die bijdraagt aan de communicatie over ruimtelijke identiteit.

3.4.2 Beschrijving kenmerkende periodes²²

In deze paragraaf wil ik een overzicht geven van de stedelijke planningspraktijk waarop een samenvatting zal volgen van de ideeën die er zoal leefden over ruimtelijke identiteit vanaf de wederopbouw tot nu.

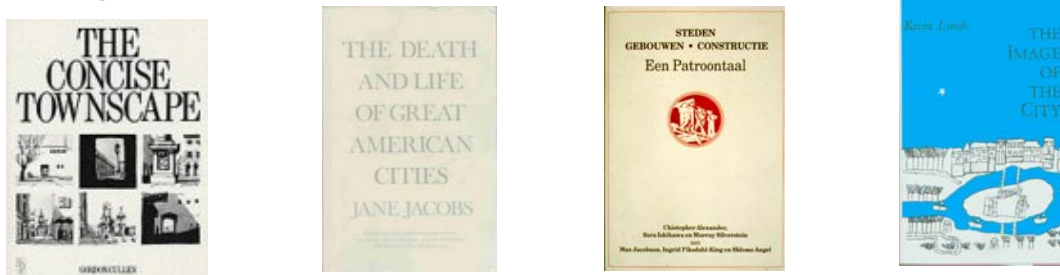
Moderne beweging

Ruimtelijke identiteit vanaf de wederopbouw

Tijdens de wederopbouw is er sterk geloof in de maakbaarheid van de wereld. De modernisten hadden het idee dat architectuur de wereld kon verbeteren. Dat is onmogelijk! Wel is het zo dat architectuur op sociaal niveau doorwerkt en dat je als je de omgeving van mensen verandert ook hun gedrag verandert. (Dit blijkt uit de relatie tussen de welvaartsontwikkeling van stedelijke regio's en het gedrag van stedelijke actoren en de invloed daarvan op de stedelijke dynamiek).²³ In hun pogingen de stad van de ondergang te redden leggen de modernisten het stedelijk leven uiteen in functies. Wonen, werk, verkeer en recreatie worden ruimtelijk gescheiden. Om iedereen licht lucht en ruimte te verschaffen wordt het land in de stad gebracht. Hiermee ontnemen de modernisten de stad wat haar stad maakt: kompressie en totale menging van functies. De modernisten hebben de stad vermoord!

Herziening van de theorieën over de stad

Verzet

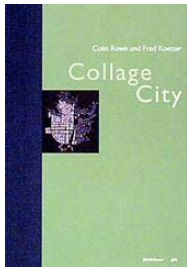
Het verzet tegen de denkwijze en producten van rationele planning en stedenbouw met name tegen de modernistische esthetiek daarvan, hebben geleid tot herziening van de bestaande, theorieën over de stad. In de Verenigde Staten, waar nauwelijks sprake was van een door overheid gestuurde, stedenbouwkundige planning, was de kritiek niet minder fel. Deze mondde echter niet uit in nieuwe stedenbouwkundige visies en concepten. Europese stadstheorieën maakten in de economische wildernis van de Amerikaanse stad weinig kans. Langs de Amerikaanse

²² Zie bijlage 2

²³ Urban Systems in a dynamic Society, Leo van den Berg, Erasmus Universiteit, 1986

as kristalliseerde de kritiek op het verval van de binnensteden, de sociale segregatie en het verlies van de communicatieve waarde van de architectuur, zich vooral binnen de sociale wetenschappen, vooral binnen de sociologie en politieke economie. De weerslag daarvan is vooral terug te vinden in een veranderde attitude ten aanzien van het architectonisch ontwerpen. (Lynch, Alexander, Gordon, Jacobs)

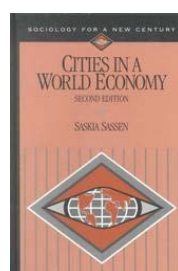
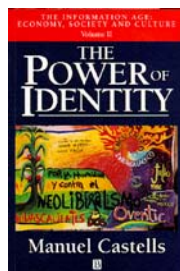
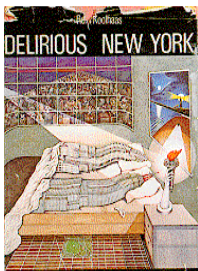
Contextualisme

Betekenis van plaats en tijd

Het Contextualisme zoekt een antwoord op de problemen van de Moderne, verbrokkelde Wereld. Het behandelt de manier waarop de stad gegroeid is in de loop der tijd, het beschrijft hoe het denken over de stad veranderd is. Er zijn twee manieren om naar de ontwikkeling van de stad te kijken: je kunt de stad zien als een verzameling van verschillende functies of als een verzameling van ruimtes. Rossi benadert de stad vanuit architectonische of geografische structuren. Een spel van associaties, herhalingen en analogieën als 'referenties voor het leven'.

The informational city

Netwerksamenleving

Over de ruimtelijke gevolgen van de opkomst van een door economische netwerken georganiseerde samenleving, en over de betekenis voor de fysieke ruimte, is recentelijk veel gepubliceerd (Peter Hall; Manuel Castells, Saskia Sassen en David Harvey). Opmerkelijk is dat de daarin aan de orde gestelde thema's waarmee de krachten, energieën en vooral effecten van een globaliserende markteconomie kunnen worden geanalyseerd (flows versus places bijvoorbeeld, of dat van de 'compressie van tijd'; etc.) tot nu toe binnen de architectuur- en stedenbouw (geschiedenis, kritiek en praktijk) nauwelijks of geen plaats hebben gevonden. Dit zijn de achtergronden waartegen de dynamiek van complexe integrale gebiedsontwikkeling als bijvoorbeeld 'De kop van Zuid' in Rotterdam, of Potsdamer Platz in Berlijn - grote bouwputten binnen de bestaande stedelijke configuratie - kunnen worden begrepen en geanalyseerd.

3.4.3 Beschrijving kenmerkende stromingen²⁴

Debat over ruimtelijke identiteit

Ik probeer de toongevende theorieën chronologisch te ordenen en de ideeën kort samen te vatten. Welke aanknopingspunten bieden visies van bekende visionaire over stedelijke ontwikkeling in het algemeen voor de wijze waarop ruimtelijke identiteit bij gebiedsontwikkeling in het bijzonder kan worden opgepakt?

Op welke manier wordt in de literatuur over ruimtelijke identiteit gesproken, dit is een categorisatie ten aanzien van de literatuur voor het te ontwikkelen instrument. Deze samenvatting geeft ten eerste een korte samenvatting van de visie en benoemt vervolgens de identiteitsdragers van deze visie.

²⁴ Zie bijlage 2

	Wie	Theorie over ruimtelijke identiteit	Drager voor de ruimtelijke identiteit
Modernisten	Nieuw monumentaliteit (1925-1940)	In hun pogingen de stad van de ondergang te redden leggen de modernisten het stedelijke leven uiteen in functies. Wonen, werk, verkeer en recreatie worden ruimtelijk gescheiden. Om iedereen licht lucht en ruimte te verschaffen wordt het land in de stad gebracht. Hiermee ontnemen de modernisten de stad wat haar tot stad maakt: compressie en totale menging van functies.	<ul style="list-style-type: none"> ○ Wonen ○ Werken ○ Infrastructuur ○ voorzieningen ○ recreatie
	CIAM (1928-1956/59)	Zij verklaarden dat destijds de noodzaak bestond om een nieuwe opvatting van de architectuur te brengen. In het bewustzijn, dat de machine grote verstoringen van de sociale structuur heeft teweeggebracht, erkennen zij dat de transformatie van de economische orde en van het maatschappelijke leven onvermijdelijk een overeenkomstige transformatie van de architectuur veroorzaakt. Over stedenbouw zegt de verklaring onder meer: 'Stedenbouw is de collectieve optelsom van de collectieve stadsfuncties, is niet esthetisch doch functioneel bepaald. De stedelijke functies moeten geordend worden naar wonen, werken, verkeer en recreatie.' Mensen moesten opgevoed worden met goede architectuur; zij moesten doordrongen worden van het gezondheidsideaal van licht, lucht, zon en hygiëne: de woning als praktische woonmachine, anti-academisch en anti-monumentaal.	<ul style="list-style-type: none"> ○ Core/Kern ○ Oriëntatie van het huidige tijdperk tot uitdrukking brengen. ○ de transformatie van de economische orde ○ functioneel
Tegenreactie	Situationisten (1957-1972)	Er ontstaat de behoefte het stedelijke landschap grondig te veranderen. In praktijk betekent dit dat groepjes van drie of vier personen dagenlang door de stad zwerven tot de fysieke uitputting is bereikt. Vervolgens worden de indrukken die een stad op iedere persoon heeft achtergelaten in kaart gebracht teneinde een psychogeografie op te stellen: een inventarisatie van de effecten van de leefomgeving op het individu. En tenslotte dient deze psychogeografie als uitgangspunt voor het opnieuw vormgeven van de stedelijke omgeving'	<ul style="list-style-type: none"> ○ Fysieke beleving ○ Psychogeografie ○ Sociale ruimte ○ Mobile city ○ Mega structuren
	Forum (1959-1990)	De Nederlandse Forum groep met als onderzoeksbureau in Amsterdam het Unitair Urbanisme. Van Eyck; -het verhaal van een andere gedachte eeuwige strijd om het primaat van functie en programma over dat van de esthetische vorm.	<ul style="list-style-type: none"> ○ Functie ○ Programma ○ Esthetische vorm
Herziening theorieën over de stad			
	Townscape movement (Gordon Cullen)	Aanval op de gevolgen van de snelle industrialisatie en vooral (sub) urbanisatie van het Verenigd Koninkrijk waarbij de versnippering van het Engelse landschap door verstedelijking en, op een lager niveau, de ruimtelijke desintegratie van stad en dorp, het mikpunt waren.	

	Wie	Theorie over ruimtelijke identiteit	Dragers voor de ruimtelijke identiteit
Amerikaanse 'social design'	Townscape movement (Gordon Cullen)	Verzet tegen de uitgangspunten van een modernistische stedenbouw die zowel de wederopbouw van gebombardeerde binnensteden als de bouw van de 'New Towns' domineerden. Gordon Cullen maakte een analyse van een oude stad, met behulp van een plattegrond en een reeks perspectieven. Doorgangen, knikjes in de route en gebogen façades zorgen ervoor dat je vanuit de ene plek een indruk krijgt van de volgende, zonder dat deze in zijn geheel prijsgegeven wordt. Dit principe, waarbij het gaat over 'here and there' en 'behind the there is another there' Ontwerptheorie analyse in beelden= stad	<ul style="list-style-type: none"> ○ kern ○ cluster ○ geschiedenis ○ monumentaliteit ○ buurt
	Jane Jacobs (stadssociologe) 1961	Jacobs had een strategie die tegenovergesteld was aan de toenmalige stadsontwerpers. In plaats van het toepassen van een reeks idealen om de toekomst te vormen, bestudeerde zij de toenmalige werkelijke successen en mislukkingen. De succesvolle buurten, die zij vond, waren als organismen, die bepaalde specifieke voorwaarden vergen om te bloeien. Zij vond deze vier eerste vereisten:	<ul style="list-style-type: none"> ○ hoge bevolkingsdichtheid ○ diverse patronen van gebruik ○ een voorraad van oud, zelfs slooprijpe gebouwen ○ korte stadsblokken.
	Kevin Lynch (stads- en omgevings) psycholoog 1960	Lynch concentreert zich op wetenschappelijke patroonherkenning en op de wijze waarop verschillende categorieën mensen, op verschillende plaatsen en op verschillende momenten, straten, pleinen en gebouwen zien, gebruiken en zich herinneren. Hij werkt daarbij met interviews, enquêtes en waarnemingen aan de hand waarvan hij de verschillen en overeenkomsten op het spoor komt tussen de 'mental map' die mensen van een stad in hun hoofd hebben en de fysieke plattegrond van de stad zelf. En net als Jacobs komt hij uiteindelijk uit op een vijftal elementen die het beeld van het stedelijk landschap bepalen:	<ul style="list-style-type: none"> ○ Mental Map: ○ Paden ○ randen ○ wijken ○ knooppunten ○ landmarks
	Christopher Alexander (architect) 'The nature of order' 1977	Christopher Alexander, ontwikkelde zijn methoden in reactie op de toenemende dehumanisering. De door hem ontworpen patroontaal aan de hand waarvan de omgeving 'leesbaar' gemaakt kan worden. Hij doet hij een beroep op het fundamentele gevoel voor emotionele kwaliteit van wonen en leven, als basiskwaliteit van de bouwkundige ontwerper. Zo onderscheidt hij 253 patronen. In combinatie met die ontwerperskwaliteit wordt de toepasbaarheid van de patternsmethode tijdloos, omdat slechts dan het bouwontwerp als netwerk van patterns zich richt op lichamelijke en sociale ontplooiing in de bebouwde omgeving. In de bouwkundige pattern language komen body en mind aan bod, emotie en ratio komen tot wisselwerking en convergentie.	<ul style="list-style-type: none"> ○ patronentaal

	Wie	Theorie over ruimtelijke identiteit	Drager voor de ruimtelijke identiteit
Post moderne architectuur	Robert Venturi (architect) 1972	Robert Venturi schreef over de stad als verzameling tekens: in Learning from Las Vegas stelt hij dat die stad niet is opgebouwd uit steen en beton, maar uit licht en verleiding van tekens. De architectuur achter de glimmende en schitterende neonfaçades is van geen belang. Wat telt is uitsluitend de visuele indruk, het dwingende teken. Venturi bepleit aan de hand van Las Vegas een soort creatieve resignatie: als de virtualisering van de architectuur nu eenmaal zover is doorgedrongen, zegt hij, dan kunnen we er maar beter het beste van maken, en de gevels niet meer gebruiken om architectonische statements mee te bouwen, maar als simpele drager van verleidende tekens. Architectuur als een decorated shed. Las Vegas veranderd van een ongekunstelde, onbekommerd commerciële strip in een geënceneerd soort Disneyland, van een echte plaats in een exotisch theater. Kraaiend van plezier constateert Venturi dat de nieuwbouw van de Tweede Kamer in het centrum van Den Haag naast een Kentucky Fried Chicken ligt en op een Burger King uitkijkt.	<ul style="list-style-type: none"> ○ Tekens ○ Visualisering van de architectuur ○ Decorated shed
Contextualisme	Colin Rowe (architect en historicus) 1978	Colin Rowe gaat uit van het idee dat een stad moet groeien en dat je er zuinig op moet zijn, omdat het lang duurt voordat je het opnieuw voor elkaar hebt. Gordon Cullen maakte een analyse van een oude stad, met behulp van een plattegrond en een reeks perspectieven. Doorgangen, knikjes in de route en gebogen façades zorgen ervoor dat je vanuit de ene plek een indruk krijgt van de volgende, zonder dat deze in zijn geheel prijsgegeven wordt. De bestaande stedelijke structuur moet dienen als drager, dat heeft altijd zo gefunctioneerd, en de openbare ruimte kan worden gebruikt voor tijdelijke zaken. Een laatste quote: 'When everything else is changing, urban space remains the most constant factor in time'	<ul style="list-style-type: none"> ○ Analyse ○ Doorgangen ○ Route ○ Openbare ruimte
Neo rationalisme	Aldo Rossi (1931-1997 architect)	Onderzoek naar de structuur van de Europese stad. Hij maakte een analyse van de samenhang tussen stedelijke vorm (de morfologie) en de bouwtypen waaruit deze is samengesteld (de typologie). In de praktijk trachtte hij de bouwtypen die hij uit zijn onderzoek abstraheerde, een elementaire, zuivere gestalte te geven. Met deze benadering, die aan de basis ligt van het zgn. neorationalisme, oefende hij grote invloed uit. Met de "architectuur van de stad" bedoelt hij de manier waarop de stad gegroeid is in de loop der tijd, hij beschrijft hoe het denken over de stad veranderd is. Er zijn twee manieren om naar de ontwikkeling van de stad te kijken: je kunt de stad zien als een verzameling van verschillende functies of als een verzameling van ruimtes. Rossi benadert de stad vanuit architectonische of geografische structuren.	<ul style="list-style-type: none"> ○ Typologie ○ Morfologie

	Wie	Theorie over ruimtelijke identiteit	Drager voor de ruimtelijke identiteit
<i>The informational city</i>	Rem Koolhaas (architect)	Tegenover historiserende of sociaal- en technisch-utopische architectuurbenaderingen stelt Koolhaas een architectuur van de fragmentatie die ingaat op het chaotische, hectische en onbeheersbare karakter van de metropool. Door de 'culture of congestion' positief te interpreteren, bracht hij een herwaardering voor de grote stad op gang. In zijn ontwerpen koppelt hij deze denkbeelden aan beelden van de Amerikaanse metropool, die hij op een Europees-intellectuele manier van betekenissen voorziet. Zijn spraakmakende publicatie <i>Delirious New York</i> (1978) vormt hiervan de basis waarin hij schrijft over theorieën van congestie, 'decontextualisatie' en internationaal rationalisme	<ul style="list-style-type: none"> ○ Congestie dichtheden en conglomeraties ○ Programma in de zin van aantal bestemmingen en thema's ○ intensivering in de zin van een onderlinge concurrentie van verschillende verleidingen ○ scheiding uiterlijk van het programma en interne programma
	Manuel Castells (mondialiseringsdenker)	De rol van identiteit in het proces van de maatschappelijke transformatie is als volgt. Castells ziet identiteit niet als een effect, in tegendeel: de vorming van zelf als een dynamische motor bij de totstandkoming van een maatschappij. Het zijn lokale gevolgen van een wereldomspannend proces van technologische en sociale verandering als gevolg van de overgang naar een 'informatiesamenleving', waarin 'netwerken' als voornaamste organisatievorm optreden, die mensen opnemen in grotere verbanden, dan wel daarvan uitsluiten. Identiteit definieert hij als: "het proces van betekenisvorming op grond van een cultureel kenmerk, of een aantal samenhangende culturele kenmerken, dat/die dominant is/zijn ten opzichte van andere betekenisbronnen". "degene die een collectieve identiteit construeert, bepaalt grotendeels de symbolische inhoud van die identiteit en de betekenis voor hen die zich ermee identificeren of er zich juist tegen afzetten.	<ul style="list-style-type: none"> ○ Space of places ○ Space of flows ○ nodes en hubs ○ spatial organization of managerial elites ○ Sociale groeperingen ○ Netwerken
	Saskia Sassen (sociologe)	Net als Castells stelt Sassen de wisselwerking tussen lokale en mondiale veranderingen centraal. Ze laat zien dat processen van decentralisatie door economische globalisering samengaan met een concentratie van sommige activiteiten in steden, primair als een proces van economische globalisering. De mobiliteit van kapitaal. De versterkte positie van sommige steden in de nieuwe mondiale en regionale hiërarchie heeft twee keerzijden. Ten eerste hangt het samen met een economische marginalisering van andere steden en gebieden. Hierdoor ontstaan nieuwe vormen van ongelijkheid Deze ontwikkeling heeft gevolgen voor het evenwicht in de stad. Net als haar soulmate Manuel Castells constateert Sassen een grote polarisering omdat de global cities twee uitersten bezit. Enerzijds de top van de zakelijke dienstverlening, anderzijds ondersteuning daaraan.	

	Wie	Theorie over ruimtelijke identiteit	Drager voor de ruimtelijke identiteit
	Saskia Sassen (sociologe)	Dat betekent dat er zowel goedverdienende professionals wonen als laag- of onderbetaalde dienstverleners. Het contrast tussen deze twee groepen is immens, aldus Sassen. Hoewel Sassen een sociaal-economische beschrijving van deze steden geeft, wordt het concept global city op verschillende plaatsen gebruikt. Zowel door mensen die van mening zijn dat we die global city hoe dan ook moeten voorkomen als door mensen die denken dat door het uitroepen van de global city-ambitie de toekomst van de stad verzekerd is.	<ul style="list-style-type: none"> ○ Evenwichtige spreiding ○ Sociale cohesie
	Peter Hall (geograaf) en Richard Florida	Veel steden zijn vandaag de dag bezig met hun imago als creatieve woon- en werkplaats. De kerngedachte van urbane planning is dat de wijze waarop de stad is ingericht bepalend is voor de sociale samenstelling van zijn bevolking. Ook in het idee van de creative city zien we dit terug. Een aantrekkelijke en tolerante stad trekt creatieve mensen aan: wetenschappers, artiesten, hogere technici, ontwerpers, opiniemakers, etc. Deze nieuwe 'creatieve klasse', zo is de aanname, is goed voor de economie van de stad. In het artikel "Wonen in de creatieve stad" ontkracht onderzoeker Martijn Arnoldus het idee dat alle creatievelingen behoren tot de sociaal-economische bovenlaag. Veel kunstenaars zijn juist relatief arm.	<ul style="list-style-type: none"> ○ Creatieve laag
	David Harvey (geograaf)	Ontwikkelingen van het 'lokale' moeten gezien worden als uitkomsten van de strijd tussen de vluchtige logica van het kapitaal (Castells 'flows') en de 'stickiness' van de territoriale logica van de (nationale) instituties (Castells 'places'). Territoren – 'het lokale' – hebben veel te winnen door zelfbewust hun eigen weg te gaan en ruimte te bieden aan innovatie en creativiteit; twee kwaliteiten die hij het kapitaal niet toedicht, behalve waar het korte termijn winstmaximalisatie betreft. Voor deze productie van unieke lokaliteit is echter geen architectonisch of stedenbouwkundig recept te geven. Het gaat om het proces en daarin hebben de instituties en de 'civil society' een belangrijke rol te spelen.	<ul style="list-style-type: none"> ○ Sociale processen ○ Plaatselijke ervaringen ○ de verschillende gezichtspunten ten opzichte van netwerken, ○ de legenda met nodes, hubs en flows, ○ typologieën van tijdsstructuren en ○ typologieën van gebruiksstructuren.
Disneyficatie	Walt Disney (1901-1966)	De latente behoefte die we hebben aan herkenning van het verleden, aan verbondenheid en misschien zelfs geborgenheid. Het 'toen was geluk nog heel gewoon gevoel' wordt ook weerspiegeld in het succes van retrospectieve architectuur van de jaren dertig. Als architecten toegeven aan de behoefte naar een meer romantische omgeving, dan is dat niet in een regionale context, maar in een Disney-setting zoals de nieuwe burchten bij Den Bosch of een coulissearchitectuur zoals in Brandevoort bij Helmond.	<ul style="list-style-type: none"> ○ Themapark ○ community, ○ place ○ education, ○ communication

3.4.4 Model voor begrippenkader

Nu de ruimtelijke identiteitsdragers uit de theorie zijn afgeleid is een nadere ordening noodzakelijk om tot een overzichtelijke en bruikbare checklist te komen.

Perspectief van Braudel

Met Menno Homan heb ik in een interview gesproken over Braudel. Dit was de aanleiding om een benadering in tijd toe te passen. Ik gebruik hierbij het perspectief van Braudel.

Braudel zegt hierover;

'Ideeën van de Franse cultuurhistoricus Braudel maken onderscheid tussen drie lagen, drie tijdsdimensies; een laag van feitelijke gebeurtenissen, een laag van cyclische bewegingen en een laag van structurele veranderingen (door Braudel aangeduid als événements, conjonctures en structures.)

Drie niveaus met drie verschillende snelheden.

Je hebt het structurele niveau, het gebied van het quasi onveranderlijke, zoals de geologische omstandigheden, het landschap. Dan het iets sneller evoluerende gebied van het conjuncturele, waarop veranderingen slechts zeer geleidelijk gebeuren, zoals: mentaliteit, culturele opvattingen ...

Daarboven, aan de oppervlakte, speelt zich de evenementiële geschiedenis af, de geschiedenis van de feiten, de veldslagen, de wisselende heersers.

De methode van Braudel leidt tot het vergaren van feiten met betrekking tot het object van toekomstverkenning.

De reden waarom ik dit perspectief goed vind passen is dat de essentie van identiteit ligt in de manieren waarop de verschillende geschiedenissen, tijdspaden, sociale veranderingen en geografische lokale omstandigheden, op verschillende manieren met elkaar gemengd hebben, en zo de te onderscheiden plaatsen en mensen hebben gecreëerd.

Categoriseren voor checklist

Om tot een methodologie van ruimtelijke identiteits bepaling te komen wordt daarom een lagenbenadering toegepast. Deze is opgebouwd in 3 tijdspaden; die van

1. het geheugen, wat was de oorzaak of een logisch gevolg op een gebeurtenis.
2. het hier en nu en de ingrepen.
3. de toekomst.

Identiteit is een momentopname, en de identiteit die toegekend wordt is onderhevig aan dynamiek. De snelheid van verandering is waar het hier om gaat.

Nu volgt een nadere invulling van de checklist in het perspectief van Braudel;

Lagenbenadering	Identiteitscategorie	Drager voor ruimtelijke identiteit	Wie?
Geheugen	Typologie/morfologie	De historie van de plek	Aldo Rossi
		Typologie	Aldo Rossi
		Morfologisch onderzoek	Aldo Rossi
	Culturele eigenheid	Cultuur historie	Colin Rowe
		geschiedenis	Gorden Cullen, Colin Rowe
	Dichtheid/levendigheid	patronen	Jane Jacobs, Gordon Cullen, Kevin Lynch
		Patroon taal	Christopher Alexander
		Voorraad van oude, zelfs slooprijpe, gebouwen	Jane Jacobs
		monumenten	Kevin Lynch
Hier en nu	Structuur	Core of kern	CIAM, Gordon Cullen
		Dérive, techniek van het rondlopen met als doel het in kaart brengen van de psychogeografie van steden	Situationisten
		Functie en programma in relatie tot de esthetische vorm	Aldo van Eyck
		Cluster	Gorden Cullen
	Schaal	Monumentaliteit	Gorden Cullen
		buurt	Gorden Cullen, Christopher Alexander
		Afwisseling en variatie	Jane Jacobs
		Korte stadsblokken	Jane Jacobs
		Mental map	Kevin Lynch
		Oriëntatie en landmarks	Kevin Lynch
	Continuïteit	Paden, randen, wijken	Kevin Lynch
		Ads en strips	Robert Venturi
		Landmarks	Kevin Lynch
		knooppunten	Kevin Lynch
		Bereikbaarheid	
Toekomst	Dynamiek	Lokale ontwikkelingskansen en een gezamenlijke procesontwikkeling	Manuel Castells
		Voortdurend proces van conceptuele recycling	Rem Koolhaas
		Grid and fantasy	Rem Koolhaas
		Bigness and surrealism	Rem Koolhaas
		Space of flows	
	Transformatie capaciteit	Space of places netwerken	Saskia Sassen
		de creatieve sector - die van de kunsten, cultuur, amusement en recreatie	Peter Hall
		'digitalisering van het dagelijkse leven en dagelijkse omgeving'	Peter Hall
	Ontwikkelingspotentie	Centralisatie/ decentralisatie	Peter Hall
		Regionale geografie	Manuel Castells

3.4.5 Concept checklist

Het bovenstaande laat zich samenvatten in de volgende checklist; deze is teruggebracht tot een overzichtelijke categorisering.

De begrippen die in het schema zijn gehanteerd laten zich als volgt omschrijven;

G E H E U G E N

TYOLOGIE/MORFOLOGIE

Wat is de ontstaans geschiedenis van het gebied?

DICHTHEID/LEVENDIGHEID

Hoe kenmerkt zich de structuur van functies en dichtheden in het gebied?

CULTURELE EIGENHEID

Wat levert een belangrijke waarde aan het eigen karakter van het gebied?

G E H E U G E N

H E D E N E N N N U

SCHAAL

Hier wordt schaal gebruikt in de betekenis van de maat van een ruimtelijk patroon in het gebied. Gekeken wordt naar het patroon dat bepalend is voor de identiteit van het gebied.

EIGENHEID

Wat draagt het imago, wat zet het gebied op de mentale plattegrond van mensen?

CONTINUITEIT

Waar draait het om bij ruimtelijke ontwikkeling met de identiteit als uitgangspunt, wat moet leiden zijn.

H E D E N E N N N U

T O E K O M S T

DYNAMIEK

Dynamiek wordt hier opgevat als het aantal veranderingen dat een gebied doormaakt binnen een bepaalde tijd. Een gebied met een hoge dynamiek zal in korte tijd vaak veranderen, een gebied met een lage dynamiek over een lange periode weinig. Een laag dynamisch gebied heeft daarom vaak meer historische kenmerken dan een hoogdynamisch gebied.

TRANSFORMATIE CAPACITEIT

De mogelijkheid tot transformeren vanuit de identiteit

ONTWIKKELINGS POTENTIE

Welke ontwikkelingen passen perfect bij de identiteit

T O E K O M S T

3.5 Conclusie

Het zoeken naar ruimtelijke identiteit is altijd belangrijk geweest om de atmosfeer van onze plek, onze situatie en onze omgeving te begrijpen en te analyseren. Deze identiteit is continu onderhevig aan onze perceptie. Een veranderende maatschappij suggereert een continue transformatie van onze omgeving.

Het is de kunst te vinden waar en hoe die transformatie plaatsvindt. Identiteit kan daarbij als sleutel dienen. Het is nodig om op veranderingen te anticiperen zodat nieuwe ontwikkelingen kunnen leiden tot nieuwe vormen en structuren die bijdragen aan de identiteit van een gebied. Identiteit biedt dus veel mogelijkheden voor verandering.

Door middel van literatuurstudie heb ik onderzoek gedaan naar de identiteitsdragers van integrale gebiedsontwikkeling. Het resultaat zoals hierboven weergegeven vormt een belangrijk onderdeel van dit onderzoek, het moet namelijk antwoord geven op deelvraag 1.

Vraagstelling 1

Welk instrument kan identiteit een rol laten spelen in het proces van integrale gebiedsontwikkeling?

Het ontwikkelde instrument bestaat uit 2 delen, namelijk classificatie deel en karakteriserings deel. Het is een methode om de communicatie over ruimtelijke identiteit te structureren.

De classificatie is bedoeld om vast te leggen om wat voor een gebied het gaat en zo te voorkomen dat er appels en peren worden vergeleken. De karakterisering richt zich op het methodisch uiteenrafelen van de verschillende identiteitslagen van het gekozen gebied. Deze methode ziet er als volgt uit;

Classificatie

Stap1A De plek wordt ruimtelijk en feitelijk geografisch in kaart gebracht, waarbij het gebied zich als volgt laat definiëren:

*Plaats (ook wel 'place' genoemd) is een gevoelsmatig afgegrensd gebied, waarmee het individu of de groep een sterke affectieve relaties heeft.
(Harvey, 1989,35)*

Stap 1B Welke functie heeft het gebied binnen het netwerk?

Space of places of Space of flow

De netwerksamenleving vraagt om ruimte voor flexibiliteit, snelheid, rentabiliteit en rationaliteit. Daartegenover moeten in een gezond netwerk ook waarden als stabiliteit, traagheid en langdurige verbondenheid, een plek krijgen.

'place of space'

Gebied van rust, ruimte en verstilling

'connected place'

Gebied dat beide kenmerken combineert

'place of flows'

Gebied met mondiale dynamiek en commercie

Stap 1C

Bepalend voor de identiteit kunnen ruimtelijke, functionele of sociale componenten zijn. Per gebied is aan te geven in hoeverre de identiteit gebaseerd is op een ruimtelijke, functionele of sociale component.

Karakterisering**Stap 2**

Deze lagenbenadering is een methodiek om ruimtelijke identiteit te benoemen. Het zijn aandachtspunten voor het communiceren over ruimtelijke identiteit. Voor ieder gebied moeten de identiteitsdragers in kaart gebracht worden volgens de checklist. De verschillende lagen vormen de identiteit van het gebied.

De intentie is dat betrokkenen bij een gebiedsontwikkeling dit kaartje ergens op zijn bureau heeft liggen, waardoor het een communicatiemiddel wordt om, in het proces van integrale gebiedsontwikkeling, de ruimtelijke identiteit te benoemen.

G E H E U G E N

- ✓ Typologie/ morfologie
- ✓ Dichtheid/levendigheid
- ✓ Culturele eigenheid

H E D E N E N N U

- ✓ Schaal
- ✓ Structuur
- ✓ Continuïteit

T O E K O M S T

- ✓ *Dynamiek*
- ✓ *Transformatie capaciteit*
- ✓ *Ontwikkelpotentie*

4 Toepassing instrument

4.1 Inleiding

Vanuit de literatuur is een methode ontwikkeld om identiteitsdragers te benoemen. Om deze checklist te valideren wordt nu een toets gemaakt met de praktijk aan de hand van casestudies.

Deze paragraaf start met een beschrijving van de methode. Vervolgens wordt de onderzoeksstrategie betreffende de gehouden interviews gegeven. (3.3). In de paragrafen 3.4.1, 3.4.2 en 3.4.3 worden de cases behandeld in respectievelijk, Rotterdam, Maastricht en Utrecht. In elk van deze paragrafen zal specifiek aandacht worden besteed aan de rol van identiteit. In de volgende vragen;

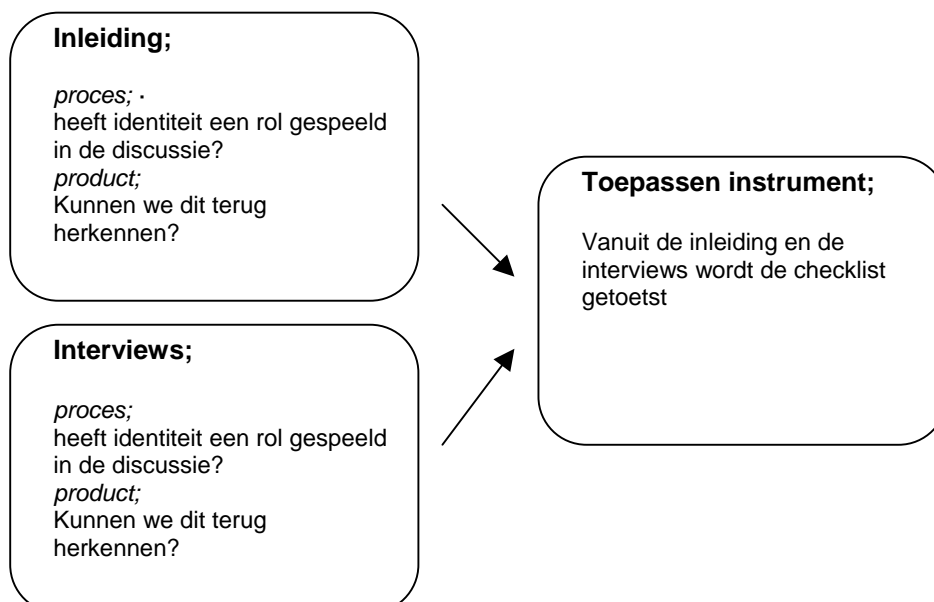
Heeft de identiteit een rol gespeeld in de discussie over de plek en heeft men deze mee laten wegen in de ontwikkeling? En vervolgens Is de identiteit in het resultaat terug te herkennen?

In paragraaf 3.5 worden de resultaten van de cases met elkaar vergeleken en wordt een conclusie getrokken ten aanzien van de checklist. Waarna in paragraaf 2.6.2 en 2.6.3 twee ex ante cases behandeld zullen worden om te zien of de methode met een checklist van identiteitsdrager een werkbare methode is. 2.7 geeft een conclusie en antwoord op onderzoeksvraag 3 en 4.

4.2 Onderzoek cases

De cases worden op de volgende manier onderzocht;

Allereerst wordt vanuit deskresearch een inleiding over het gebied gegeven en anderzijds vanuit de interviews. Dit geeft voldoende informatie om de methode toe te passen. Er wordt gewerkt met foto's, kaarten en tekeningen. Dit zal het beeld moeten geven wat uiteindelijk in een ontwikkelingsproces gecommuniceerd kan worden. Deze fase valt echter buiten dit onderzoek.

4.3.1 Kop van Zuid

'.....Ik had eerlijk gezegd meer relatie met de schepen verwacht en ook vriendelijker ten aanzien van dat soort dingen. Het inrichten van bijvoorbeeld een getijloze jachthaven, misschien een uitbreiding van de koninklijke veerhaven aan de overkant. Dat is een belangrijke roei en zeilvereniging. Dat de Rijnhaven veel meer op schepen gericht zou zijn. Dat zag je ook op onze maquettes.'

'.....Ja, nu heb je zichtlijnen op de rivier, je ziet soms en schip voorbij schuiven. Zo had ik bijvoorbeeld die hele Rijnhaven, pieren bedacht, waar ook de grote schepen zouden kunnen liggen in het weekend, de grote binnenvaart. Dat ze een schaalessprong zouden maken voor de binnenvaart om daar ook te kunnen aanleggen. Ik heb ook nog aan een schippersgebouw gewerkt. Wat een soort van communicatiecentrum zou zijn waar bijvoorbeeld Albert Heijn in zou kunnen zitten of een grote supermarkt. Dat zou mooi geweest zijn en dat ook de auto's van de schepen af zou kunnen halen. Dan krijg je de mixed-using een levendig gebeuren. Bewoning is ook heel erg belangrijk, maar de schepen voor de kade zijn ook super belangrijk. En het cruise schip wat aankomt.'

Inleiding

De Kop van Zuid was een oud bedrijfsterrein, deel van de vervallen negentiende-eeuwse havens van Rotterdam Zuid en klaar om opnieuw in gebruik te worden genomen, maar met een nog ongeschreven programma van eisen. De architectuur kreeg de taak om vanuit de karakteristieken van de locatie tot een te komen. Het beeld van de architectuur was een centraal thema in de meervoudige opdracht die verstrekt werd aan een groep van architecten Bij alle voorbereidingen staan niet alleen kwaliteit en ambitie centraal, maar is waar mogelijk de historie van het gebied behouden. De vemen en pakhuizen zijn gerenoveerd tot 21ste eeuwse design mond- en werklocaties. Maar ook is bijvoorbeeld de kademuur van de Entrepothaven geheel gerestaureerd aan de hand van de originele tekeningen.

Op de Wilhelminapier worden de oorspronkelijke structuur en de beeldbepalende gebouwen zoveel mogelijk gehandhaafd. Bij de inrichting van de pier zijn het stedenbouwkundig ontwerp, het buitenruimteontwerp en het verkeersontwerp tot een geheel gesmeed. De verkeersbewegingen van auto's, voetgangers, fietsers en bevoorrading zijn geconcentreerd rond de zone met de historische pakhuizen. De circulatie van het autoverkeer wordt gereguleerd in een eenrichtingssysteem over de pier, met parkeergarages onder de hoogbouw. De straten zijn breed, zo'n zes meter, maar er zullen geen parkeerzones komen. Vanaf dit interieur gedeelte van de Wilhelminapier komt men via pleinen als vanzelfsprekend aan de buitenkant, het exterieur van de pier. Hier openbaart zich de unieke ligging van de Wilhelminapier als schiereiland dat is omgeven door rivier en havens.

Met de bouw van de Wilhelminahof was de RGD de eerste die de sprong over de rivier waagde. Door investeringen in woningen en voorzieningen op het gebied van recreatie en horeca, zoals hotel New York en café Rotterdam, komt er steeds meer levendigheid in het gebied. Bovendien is aan de inrichting van de openbare ruimte veel aandacht besteed.

De Wilhelminahof

De bouw van de Wilhelminahof, een grootschalig kantorencomplex voor Justitie en de Belastingdienst, heeft een belangrijke impuls gegeven aan de ontwikkeling van de Kop van Zuid. Voorwaarde voor de investering van de RGD was namelijk verbetering van de bereikbaarheid van de zuidelijke oever. Met de komst van de Erasmusbrug en het metrostation Wilhelminaplein zijn vervolgens vele private partijen het water overgestoken.

De Wilhelminahof is de nieuwe huisvesting voor Justitie en de Belastingdienst op de linkeroever van de Maas. Het complex herbergt circa 2.500 werknemers en trekt bovendien zo'n kwart miljoen bezoekers per jaar. De RGD is geen eigenaar van de Wilhelminahof, maar huurt de ruimte van ING-Vastgoed en Bouwfonds Vastgoed.

Teun Koolhaas

'..... En de argumentatie was ook om die bruggen te maken niet alleen verkeerskundig, maar ook psychologisch. Om de arme groep aan de rijke te koppelen, en de rijke oever aan de arme. Maar ook om Rotterdam ruimtelijk identiteit te geven. En niet alleen in een icoon voor de brug, maar ook de ruimte tussen de bruggen en de eilanden. Want anders is het een rivier die zomaar door een stad loopt, als er bruggen zijn, dan wordt dat ruimtelijk veel eerbaarder. Dus dat is eigenlijk het omgevings criterium. Maar ook het gevoel dat die rivier door heel Europa stroomt. En dan in zee loopt en dan aan de andere kant, die amerika is, statue of liberty enzo, ... Dat behandelde ook de vluchtelingen, die vanuit Europa weggingen, als emigranten naar Amerika. En dat laat ook Dorien de Vos zien. Dan moet je in de zalen achterin gaan kijken, daar hangen prachtige foto's van emigranten. En ook dat prachtige gedicht hangt daar

*'Give me your tired, your poor,
Your huddled masses yearning to
breathe free,
The wretched refuse of your teeming
shore. Send these, the homeless,
tempest-tost to me,
I lift my lamp beside the golden door!'*

Give me your masses en je armen, jullie zijn welkom in Amerika' Echt een heel mooi gedicht hangt daar, beroemd in Amerika. En die rivier is de metafoor voor de tijd en de dood en de liefde en weet ik wat allemaal, en dat krijg je allemaal kado. Dus als je daar staat, en de zon gaat onder, dan gaat die bij wijze van spreken bij Amerika op. Al dat soort dingen voelen mensen. Die zijn ook beschreven in gedichten, van hier tot china, ik ken ook de Japanse en chinese cultuur redelijk goed en dat is uniform over de hele wereld. Dat mensen daar emotionele gevoelens bij krijgen.'

In 1990 begonnen de betrokken partijen met de zogenaamde pressurecooker-meetings waar draagvlak werd gecreëerd en invulling aan het plan gegeven. Onder leiding van rijksbouwmeester Kees Rijnbouts kwamen de betrokken partijen om de twee weken bij elkaar op de Lage Vuursche. Centrale thema van de bijeenkomsten was de uitstraling van de Wilhelminahof op de rest van Kop van Zuid.

Het totale programma voor de Wilhelminahof bevatte circa 110 tot 120.000 m² bvo kantooroppervlak, waarvan 78.000 m² rijkshuisvesting. De RGD stond garant voor de afname van dit deel, voor de rest lag het risico bij de ontwikkelaar. Uiteindelijk heeft Burginvest de Wilhelminahof samen met Bouwfonds ontwikkeld. Alle partijen waren afhankelijk van elkaar: zonder brug geen Wilhelminahof en vice versa. In de periode tot 1993 is het programma tijdens de gezamenlijke workshops steeds verder omgesmeed tot een concreet plan en in 1994 kon met de bouw van de Wilhelminahof begonnen worden.

Proces

Heeft identiteit meegespeeld in de discussie over de kop van Zuid?

De ontwikkeling van de Kop van Zuid heeft een interessante voorgeschiedenis. Door de unieke samenwerking van overheid en bedrijfsleven bleek het mogelijk het voormalige havengebied om te toveren tot een kwalitatief hoogwaardig gebied. Zowel bij de gemeente als bij de betrokken marktpartijen zaten de juiste personen - met visie en hoge ambities - op het juiste moment op de juiste plaats.

In 1985 werd Riek Bakker directeur van de toenmalige dienst Stadsontwikkeling van de gemeente Rotterdam. Sociale woningbouw bood volgens haar niet voldoende soelaas voor de problematiek in Rotterdam-Zuid. Bovendien kon sociale woningbouw ook het andere doel van de gemeente niet vervullen: Rotterdam wilde het stadscentrum uitbreiden naar de zuidelijke oever. Dit zou indirect zijn weerslag hebben op de verloederde wijken in Zuid. Om de stad één te laten worden was draagvlak nodig. Daarom kreeg in 1986 stedenbouwkundige Teun Koolhaas opdracht om een visie te ontwikkelen voor de Kop van Zuid.

Teun Koolhaas kwam met het plan om Rotterdam-Zuid beter bereikbaar te maken door een nieuwe oeververbinding aan te leggen. Riek Bakker verdedigde deze plannen vurig en overtuigde de politiek van het plan om een dure brug naar het centrum te bouwen: de Erasmusbrug van architect Ben van Berkel. Voorwaarde was dat de brug op de Kop van Zuid moest aanlanden op een complex met grootstedelijke uitstraling.

Wilhelminahof

In het Programma van Eisen, gebaseerd op de plannen van Teun Koolhaas, werd de bouw van een groot kantorencomplex voor verschillende rijksdiensten vermeld. Dit complex moest de functie van trekpaard vervullen om andere investeerders over de streep te trekken. Naast kantoren en woningen moesten recreatieve voorzieningen en horecagelegenheden het gebied levendig maken en Rotterdammers over de Maas trekken. Het totale Programma van Eisen voor de Kop van Zuid bestond uit 5300 woningen, 400.000 m² kantoorruimte, 35.000 m² bedrijfsruimte en 60.000 m² aan recreatieve voorzieningen.²⁵

Sleutelproject

In 1990 kreeg de Kop van Zuid de status van sleutelproject en namen de plannen concrete vorm aan. Kenmerkend voor een dergelijk project is dat het 'een grote bijdrage levert aan de uit ruimtelijk oogpunt strategisch geachte onderdelen van het rijksbeleid'. Voor het realiseren van de benodigde infrastructuur en woningbouw sloot de gemeente een convenant met het Rijk. In het bijzonder op financieel gebied werden hierin gedetailleerde afspraken gemaakt met de ministeries van V&W en VROM.

Bereikbaarheid

Voor het Rijk was de bouw van de Erasmusbrug een voorwaarde om in de ontwikkeling van de Wilhelminahof deel te nemen. Door de bouw van de brug ontstond vervolgens een groot vertrouwen in het succes van de Kop van Zuid. Zowel de landelijke als de gemeentelijke overheid en het bedrijfsleven waren bereid grote sommen geld te investeren in het gebied.

Mels Crouwel

Hoe zou je de identiteit benoemen bij de Kop van Zuid?

Op dit moment? Of voor de toekomst? Een Nederlandse moderne invulling van een oud havengebied. En dat wil zeggen, dat er erg volgen markt principes ontwikkelingen plaats vinden. Niet vanuit het karakter van die plek. Het wordt minder karaktervol dan het had kunnen zijn. Laat ik het zo zeggen. Het lijkt op het ogenblik alsof de markt, dus kantoor m2 of woning m2, moeten komen, dat die bepaalt wat de invulling van de Kop van Zuid wordt. En ik denk dat het wat dat betreft een niet volwaardig onderdeel van de stad wordt.

Wat zou je graag willen zien?

Ik denk dat er op de begane grond meer zou moeten gebeuren, aan ondersteunende functies, dan er nu lijkt te gebeuren.

Wat betreft het karakter van de plek?

Er gebeurt weinig met het water, laat ik het zo zeggen. Buiten, er gebeurt buiten weinig met het water, vanuit de gebouwen wel, de hoge gebouwen staan allemaal aan het randje, het culturele stuk staat in het midden. Zoals het er nu naar uitziet wordt het toch veel een kantorenparkje.

Maaïke Gudde

Vind ik een heel interessant gebied. De ruimtelijke identiteit wordt vooral bepaald door de aanwezigheid van water, kades en gebouwen die aan de voormalige havenfunctie herinneren. In Rotterdam heeft men deze oude identiteit als uitgangspunt genomen.

De vraag is of daar over de hele locatie even goed mee is omgegaan en of het resultaat tot de verbeelding spreekt:

Ademt het gebied nog iets van de oude sfeer? Ik denk van wel, hoewel ik ook van mening ben dat het op onderdelen beter had gekund. De relatie met het water bijvoorbeeld of de as van de voet van de Erasmusbrug naar hotel New York. Veel plekken zijn erg doorsnee (woningen en kantoren wel erg marktconform). Zo hier en daar is de mix van oud en nieuw en van functies wel weer erg interessant. Dat geeft een eigen sfeer en heeft ook iets verrassends. En daarmee ontstaat ook eigenlijk weer iets van een nieuwe identiteit.

²⁵ Kop van Zuid, Rotterdam dynamische stad

De bereikbaarheid werd op verschillende manieren gegarandeerd. Naast de Erasmusbrug werden het Varkenoordse Viaduct en het nieuwe metrostation Wilhelminaplein aangelegd. Dit station ligt onder het kantorencomplex Wilhelminahof.

Communicatie

Riek Bakker was voorzitter van het in 1991 aangestelde Quality-team, een kamer van Welstand voor de Kop van Zuid. Dit team bewaakt de ruimtelijke kwaliteit in het gebied op basis van internationale maatstaven en adviseert over de kwaliteit van architectuur, infrastructuur, buitenruimte en de afstemming daarvan. Daarbij geldt als motto: 'het geheel moet meer zijn dan de som der delen.' Riek Bakker is in deze functie nog steeds betrokken bij de Kop van Zuid.

Belangen

Door de gemeenschappelijke belangen van Rijk, gemeente en marktpartijen was iedereen bereid zijn beste beentje voor te zetten, maar ook af en toe iets toe te geven.

Product

Kunnen we het streven naar identiteit terug herkennen?

Volgens alle gesprekspartners is de investering van de RGD in de Wilhelminahof van groot belang geweest voor de Kop van Zuid. De voorwaarden die het Rijk stelde om zich hier te vestigen, hebben veel bedrijven en voorzieningen overgehaald om de sprong over de rivier te maken. Door de eis van de RGD om de Erasmusbrug en het nieuwe metrostation versneld aan te leggen, kregen bedrijven en investeerders vertrouwen in de kwaliteit van het nieuwe gebied en is het proces pas goed op gang gekomen.

Aanjaagfunctie bedrijven/economische revitalisering

In totaal wordt op de Kop van Zuid 400.000 m² kantoorruimte gerealiseerd. Inmiddels is ongeveer de helft hiervan opgeleverd. Grootste afnemers zijn de RGD met de Wilhelminahof (totaal circa 120.000 m²), KPN (20.000 m²) en het World Port Centre (40.000 m²). De Wilhelminahof heeft een aanjaagfunctie vervuld voor de vele bedrijven en voorzieningen die zich later vestigden op de Kop van Zuid. In de beginfase vervulde zij die rol vooral samen met hotel New York, in 1993 geopend, aan de andere kant van de Wilhelminapier. In de zone tussen deze twee polen is vervolgens veel gebouwd en opgeknapt, onder andere woningbouw in de oude pakhuizen.

In het begin waren veel bedrijven nog een beetje huiverig om de overstap naar de linker maasoever te maken. Daarom zette de gemeente steeds meer stappen om de condities voor de vestiging van nieuwe bedrijven op de Kop van Zuid te verbeteren.

Zo heeft KPN Telecom een vestigingssubsidie van de gemeente gekregen van twee miljoen gulden voor de verhuizing van het districtshoofdkantoor naar de Kop van Zuid. Bovendien is een relatief lage grondprijs met het bedrijf overeengekomen.

Alleen dan was KPN bereid te verhuizen naar de door de Italiaanse architect Renzo Piano ontworpen: 'KPN-toren'. Ook het World Port Centre, waarin het gemeentelijke Havenbedrijf een plek zal krijgen, en de nieuwe huisvesting voor de Sociale Verzekeringsbank moeten een trekkersfunctie gaan vervullen.

De belangstelling van bedrijven voor kantoorruimte in de Wilhelminatoren, opgeleverd in 1997, is langzaam op gang gekomen. Lange tijd stond het grootste deel van de toren leeg. Inmiddels is bijna de gehele Wilhelminatoren verhuurd; voor de helft aan de ING-Bank. De belegger van het gebouw heeft het grootste deel van de toren uiteindelijk dus zelf gehuurd.

Winkels en recreatieve voorzieningen/functionele revitalisering

Het aanbod van winkelvoorzieningen in de Wilhelminahof – de Galleria met de glazen overkapping - is volgens de RGD een gemiste kans. Het

Huib Smeets

'....Zoals die nu is, is die anders dan dat die was. Maar is hij nog altijd wel niet veel anders. De belangrijkste identiteit is de sprong over de Maas. Zuid heeft altijd, een soort stigma gehad, als ik het wat zwaar zeg in Rotterdam. En de sprong over de Maas, via dan nota bene de Erasmus brug, dat is een heel sterke identiteit geweest. Dus het gevoel, dat Zuid, bij de stad ging horen. Die sprong over de Maas, en Zuid bij de stad, vind ik een heel belangrijk gegeven. Maar vervolgens vind ik dat er een groot verschil is tussen de pier, en de rest van Zuid. Omdat de pier zo sterk die historische identiteit heeft, die vertrekplaats, dat punt waar je en met New-York die verbinding kunt maken. Terwijl op de Kop van Zuid zelf de verschillende andere identiteiten zijn per gebiedje. Maar de Kop van Zuid als zodanig, dus niet een hele eigen identiteit heeft. Anders dan dat dat Zuid is, waar ik net iets over zei en en dat dat aan de rivier voor een behoorlijk gedeelte ligt. Ook met een aantal inhammen. De Wilhelminapier, dan heb je de Rijn, de Rijn-kade, dan heb je Katendrecht, dus je hebt iedere keer weer die inhammen, waardoor er echt een fantastisch woonklimaat kan ontstaan en dat ook ten dele als is ontstaan, en je hebt bijvoorbeeld aan de Rijn-haven aan de overkant van de Wilhelmina pier heb je een prachtig industrieel complex wat functioneert. En wat ook dusdanig belangrijk is voor ons dat we ook in onze overeenkomst met de stad, want we bouwen de helft van de Wilhelminapier vol, aan de Zuidzijde als Vesteda, dat we gezegd hebben dat moet je dus als identiteit bewaren. De bebouwing achter de Wilhelminapier, meer naar binnen heeft ook een identiteit, maar deze is niet meer historisch gelaagd. Het is wel altijd de as geweest, van waaruit je uiteindelijk bij Feijnoord terecht komt. Dus je ziet dat die as werking, geaccentueerd is, maar verder heeft dat niet de identiteit van die inhammen. Van die pieren. En zeker niet als de Wilhelminapier in zijn historische gelaagdheid. Zuid is Zuid, dat heeft als Zuid zijn identiteit. En krijgt extra accenten, Katendrecht is Katendrecht, Wilhelminapier, is Wilhelminapier. En ieder heeft daar nog zijn eigen toevoeging, wat uiteindelijk in dat conglomeraat Zuid plus, dat dat de Kop van Zuid uitmaakt. Maar als je het hebt over de Kop van Zuid inclusief de Wilhelminapier vind ik dat toch wel wat verschillen.'

oorspronkelijke plan was om een ondergrondse peplemover tussen de rechtbank en Hotel New York te realiseren. De aanzet voor de sporen lag er al. De Galleria is niet echt een doorslaand succes geworden. De bedrijvigheid valt tegen. Er zit slechts een vestiging van ABN-Amro, een kapper, een sigarenboer en een horecaondernemer. In het Entrepotgebouw waar naast een grote supermarkt, winkels en restaurants zitten, hadden veel ondernemers in de beginfase aanloopproblemen. Inmiddels komen er steeds meer bezoekers en stijgen de omzetten. Volgens eigenaar HBG Vastgoed is het logisch dat de ondernemers aanloopproblemen hebben: 'Dat is inherent aan een wijk in opkomst' Het gebied rondom het Entrepotgebouw met woningen, kantoren en horeca is inmiddels helemaal opgeleverd en bewoond. Volgens de gemeente trekt het Entrepotgebouw zelfs 1,8 miljoen bezoekers in plaats van de verwachte 1,2 miljoen.

Hotel New York loopt als een trein. De vestiging van dit moderne hotel met een heel eigen sfeer is essentieel geweest voor het imago van de Kop van Zuid. Ook café Rotterdam in de oude cruisterminal gaat steeds beter lopen. Om nog meer levendigheid in het gebied te brengen wordt er een nieuwe vestiging van het Luxor-theater op de Kop van Zuid gebouwd. Langzamerhand komen er dus steeds meer klantentekkers in het gebied.

Woningen/sociale revitalisering

De verkoop van de woningen verloopt goed. Met 500 woningen per jaar gaan ze als warme broodjes de toonbank. Volgens de gemeente is vijftig procent van de nieuwe bewoners afkomstig van de rechteroever. Bij de gemeente bestond de wens om van de Kop van Zuid geen 'gouden randje' te maken in een arm stuk Rotterdam-Zuid. De woningbouw zou juist een bijdrage moeten leveren aan de integratie met de omliggende wijken. Inmiddels is duidelijk dat dit gaat lukken, ondanks dat de verdeling duur/goedkoop anders uitvalt dan men oorspronkelijk van plan was. De integratie van de bewoners van Feijenoord in de nieuwbouwwijk is mogelijk door grote woningen en ouderenwoningen te bouwen. Deze woningen zijn schaars in de huidige wijken.

Additionele werkgelegenheid

Volgens de gemeente is door genoemde investeringen sprake van additionele werkgelegenheid op de Kop van Zuid van circa 350 arbeidsplaatsen per jaar. Een deel hiervan is toe te schrijven aan de projecten die in het kader van 'Wederzijds Profijt' zijn opgezet. In de eindsituatie zal er sprake zijn van 2.000 additionele arbeidsplaatsen.

Conclusies

- Zonder de RGD zou de Kop van Zuid ongetwijfeld ontwikkeld zijn als nieuw stedelijk gebied; de gemeente had immers grote ambities voor het stadsdeel aan de andere kant van de Maas. Wel is de voorwaarde van de RGD om de Erasmusbrug en het metrostation Wilhelminaplein aan te leggen essentieel geweest voor de snelle ontwikkeling van het gebied. Vele bedrijven en investeerders kregen door de bouw van deze infrastructuur en de Wilhelminahof vertrouwen in de kwaliteit van de Kop van Zuid. Inmiddels hebben zich vele grote bedrijven en instellingen op de Kop van Zuid gevestigd, die vervolgens weer als trekker fungeren voor kleinere bedrijvigheid en voorzieningen op het gebied van recreatie en horeca. Met name de aanjaagfunctie is dus van groot belang geweest.
- De identiteit is maar ten dele benut. Het gebied is minder karaktervol dan het had kunnen zijn.
- De hoge eisen die aan de architectuur van de Wilhelminahof werden gesteld, gelden ook voor andere gebouwen in het gebied. Zo werd, in verband met het hoge ambitieniveau van de plannen voor de Kop van Zuid het Quality-team opgericht, dat de kwaliteit van de nieuwbouw bewaakt. Het hoge ambitieniveau geldt ook voor de inrichting van de openbare ruimte, waar de gemeente flink in geïnvesteerd heeft.
- Door het opzetten van werkgelegenheidsprojecten zijn bewoners uit omliggende wijken bij de ontwikkeling van de Kop van Zuid betrokken. Ook is het imago van Rotterdam Zuid opgevijseld door de uitbreiding van het stadscentrum. Zo heeft de investering van de RGD indirect ook uitstraling op de verouderde woongebieden in Rotterdam Zuid.
- Leerpunt uit deze case is dat de RGD bij volgende projecten waar een dergelijk grote impact verwacht wordt, harder kan onderhandelen met de gemeente. Voorbeeld kan genomen worden aan een bedrijf als KPN-Telecom, dat een forse vestigingssubsidie ontvangen heeft van de gemeente en bovendien een lage grondprijs op de Kop van Zuid overeengekomen is.

Riek bakker

De identiteit bij de Kop van Zuid lag voor het oprapen, ik bedoel, die havenbekkens, die pieren, al die kades, dat was zo'n sterke identiteit. Maar men zag het niet hoor, ze waren bezig die havens dicht te gooien. Dus het eerste wat ik gedaan heb is zorgen dat dat weer ongedaan werd. En toen werd hier een spoortunnel gegraven...

In die tijd was het helemaal niet zo vanzelfsprekend om daar vanuit te gaan?

Nee, ze wilden het dichtgooien, maar dat snap ik wel, want Rotterdam is een stad waar ze eeuwig en altijd hebben gegraven gespit of verandert, dat hoort ook gewoon bij de identiteit. Dat je dus alles kunt maken. Maar ik heb dus in dit geval gezegd je moet heel erg zuinig zijn op die ... en op dat water want de dynamiek van zón haven die zorgt dat je ieder keer wat anders doet, maar die is verdwenen want die is eruit getrokken dus je moet nu zorgen dat je vasthoudt wat je hebt en daar op een andere manier als het ware en laag overheen leggen en daar gebruik van maken. Maar de identiteit is absoluut het water, de rivier...

En de haven en bedrijvigheid en Hotel New York?

Hotel New York dat zit hem natuurlijk in een reeks oude gebouwen, die bepalen zo verschrikkelijk de identiteit, fysiek door hoe ze eruit zien. Maar ook functioneel, door wat ze geweest zijn. En cultureel door nou wat is er hier niet vertrokken van die pier richting de nieuwe wereld. Dus dat is ook nog een heel sterk verhaal Wat er in de herinnering zit.

Herma de Wijn

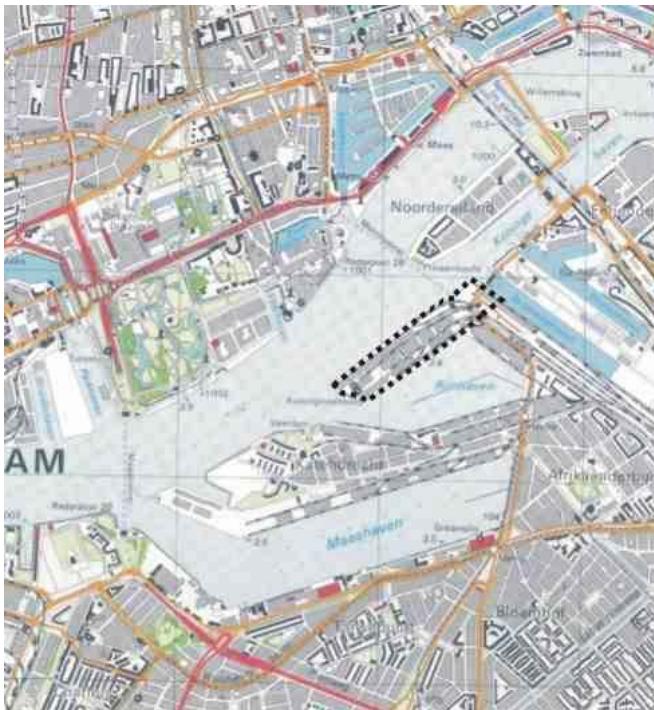
Ja, dat schaar ik nog een beetje in de aanpak van JR-120 om een goede plek te vinden voor de nieuwe gerechtsgebouwen. Dat is voor die tijd toch een hele belangrijke en goede operatie geweest. Want er zijn toch heel veel studies gedaan naar de beste plek voor de rechtbank. Ik denk dat het heel zorgvuldig toen is gebeurd.

Maar als het gaat over afstoot, we hebben best veel afgestoten. Je zou daar een soort omgekeerde gebiedsontwikkeling gedachte op los moeten laten. Ik vind dat afstoten onderdeel moet zijn van een stad- en regiovisie. Want je gaat niet ad hoc afstoten. Je moet zorgen dat het in een ontwikkeling, in een visie past.

Kop van zuid

STAP A

Programma	Aantal/m2	grootte
Functie		
kantoorruimte	103.000m2	hectare
Winkels	350 m2	
hotelaccommodaties		
Horeca en detailhandel		
Culturele doeleinden		
Parkeren	350 plaatsen	
Totaal nieuwe functies:		

STAP B

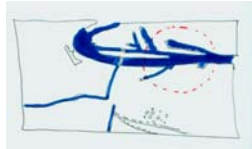
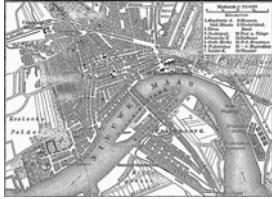
'connected place'

STAP C

Ruimtelijke Identiteit	waterfront
Functionele Identiteit	haven
Sociale Identiteit	wergelenheid lower class

G E H E U G E N

TYOLOTIE/MORFOLOGIE

DICHTHEID/LEVENDIGHEID

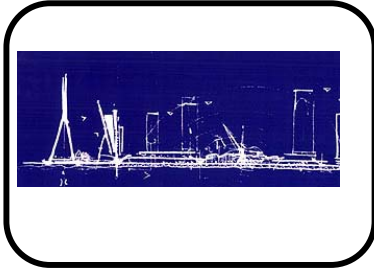
CULTURELE EIGENHEID

G E H E U G E N

H E D E N E N N U

SCHAAL

SAMENHANG

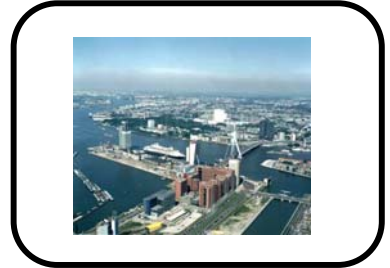
CONTINUITEIT

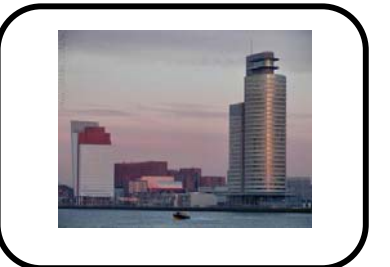
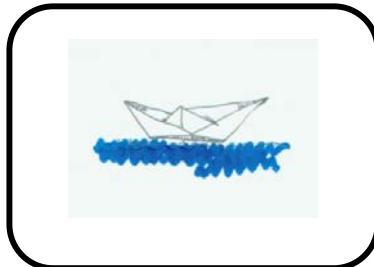
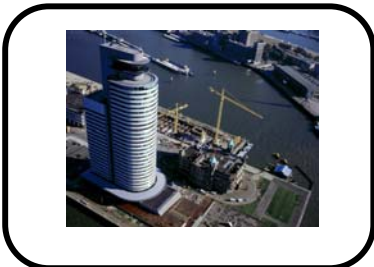
H E D E N E N N U

T O E K O M S T

DYNAMIEK

TRANSFORMATIE CAPACITEIT

ONTWIKKELINGSPOTENTIE

T O E K O M S T

4.3.2 Céramique Maastricht

'...Maar op grond van een diepe beschouwing van wat is nu, de identiteit van die stad, hoe goed zijn we erin om dat te weten, om dan per plek, recht te doen aan die identiteit. Vooral de stadsmorfologie, het stadsontwerp, en alles wat daarmee te maken heeft. Rein Geurtsen eind jaren tachtig, jaren negentig, heeft dat heel scherp in kaart gebracht. De Céramique zit daar pal voor maar zat in diezelfde aanpak. Dat de stad die identiteit wilde versterken, in plaats van daar achteloos mee omgaan. Met de identiteit van Maastricht bedoel ik; hoe zit die stad in elkaar, puur de morfologie, bijvoorbeeld de hoogte verschillen, de belangrijke entree routes met hoogte verschillen, het typische stadsweeftel van Maastricht, gekromde straten, en de monumentale grote pleinen, die Versaille-achtig daar liggen. Maar als een verrassing zich aandienen. De Maas als scharnierpunt, net als in veel andere steden had die stad zich van de Maas afgekeerd. Dus het daar nu weer naartoe brengen, van de Maas. Uiteindelijk leidde dit zelfs tot een stuk ondertunneling, van een belangrijk stuk dat Maasboulevard heet, om de stad weer naar de Maas te krijgen.'

Inleiding

Het Céramique terrein ligt aan de rand van de Maastrichtse binnenstad. Sinds het midden van de vorige eeuw was het terrein, met een oppervlakte van 23 hectare, het centrum van de keramische industrie. In 1987 werd het terrein door de eigenaar, N.V. Koninklijke Sphinx, aan de gemeente te koop aangeboden. Oktober 1988 tekenden de gemeente en het ABP een definitieve overeenkomst om in PPS-verband het terrein te herstructureren. Architect Jo Coenen ontwierp het stedenbouwkundige plan en werd bovendien als supervisor aangewezen. De nieuwbouw van het Bonnefantenmuseum, ontworpen door de Italiaanse architect Aldo Rossi, en de bibliotheek/ stadshal geven het gebied een cultureel accent.²⁶ In onderling overleg zijn door de gemeente, ABP, de projectontwikkelaars en Jo Coenen zowel binnenlandse als buitenlandse architecten gecontracteerd. In 1987 is de Gemeente Maastricht begonnen aan de herontwikkeling van het 23 hectare grote voormalige bedrijventerrein van de aardewerfabriek Sphinx. De stad had zich inmiddels over het Sphinx-Céramiqueterrein heen in zuidelijke richting uitgebreid met de woon- en kantorenwijk Randwijk.

Mels Crouwel

Ik ben er nog niet zo vaak geweest. Het is wel een chique ontwikkeling, ik heb wel de indruk dat het er nog vrij rustig is. Dat het ook nog niet echt bruist. Maar het is wel minder marktgedreven lijkt het wel. Het lijkt of er meer aan de openbare ruimte enz. gedacht is. Ik weet er eigenlijk te weinig vanaf.

Proces

Een belangrijke reden voor een publieke partij om deel te nemen in een gezamenlijke organisatie is het bewaken van de totstandkoming van de gewenste kwaliteit. Waarborging van de gewenste kwaliteit werd ook op andere manieren vorm gegeven, bijvoorbeeld door een duidelijke opdrachtgevers- en regiefunctie te vervullen. Daarnaast beschikt een publieke partij over publiekrechtelijke instrumenten, zoals verlenen van bouwvergunningen en bevoegdheden met betrekking tot het bestemmingsplan, om invloed uit te oefenen op de kwaliteit. Een andere mogelijkheid voor kwaliteitsbewaking is het aanstellen van kwaliteitscontrole. Bij het project Céramique Maastricht heeft de gemeente ervoor gekozen te werken met een supervisor in de vorm van een stedenbouwkundig adviseur. De gemeente en de projectontwikkelaar hebben een contract afgesloten over het kwaliteitsniveau. De aangestelde supervisor waakte over de realisering van de gewenste kwaliteit.

Maaïke Gudde

De structuur geeft Céramique in zekere zin wel identiteit, maar de vraag is of het de identiteit is die we zouden moeten willen. Céramique is heel overzichtelijk, heeft iets 'tekentafelachtigs'.

Ik heb ooit vanaf het dak van de bibliotheek naar het terrein gekeken. Dan zie je dat de structuur uitermate helder is. Heb je dat een keer gezien, dan weet je dat. Het gebied mist wat mij betreft wat spannende, verrassende elementen, ook al is de architectuur op zich afwisselend genoeg.

Destijds is niet gekozen om de weg van projectontwikkeling op te gaan maar van begin af aan in zee te gaan met een totaalbelegger; in dit geval het pensioenfonds ABP. Op 5 oktober 1988 heeft de Gemeenteraad van Maastricht besloten om samen met het ABP, in een publiekprivate samenwerking (PPS), het Céramique project te ontwikkelen dit is vastgelegd in een samenwerkingsovereenkomst. Hierbij werd naast 9,1 miljoen euro subsidie van het ministerie van VROM en 6,8 miljoen euro subsidie van de Provincie Limburg, een eenmalige investering van 8,6 miljoen euro door de Gemeente Maastricht gedaan. Het ABP heeft het terrein voor 24,7 miljoen euro gekocht van de N.V. Koninklijke Sphinx. De Gemeente en het ABP hebben om het project te realiseren een samenwerkingsovereenkomst afgesloten, waarna Gemeente en ABP drie projectontwikkelaars benaderd hebben om het project daadwerkelijk te

De mix van functies is maar beperkt en ook weinig verrassend. Wel aardig vind ik de route langs het water. Daar wordt gewandeld, gelopen, gefietst, op een terras gezeten. Daar valt wel iets te beleven. De straten daarachter zijn leeg, de daar weer achter gelegen weg is een onaangename verkeersgoot. Het gebied contrasteert sterk met het aan de overkant gelegen centrum en heeft ook weinig meer van doen met het verleden van het terrein (op een kleine ruïne na). Dat is een keuze.

²⁶ MCD excursie Céramique terrein 16 november 2005

bouwen. Prof. J. Coenen heeft het stedenbouwkundig ontwerp gemaakt. Onder zijn supervisie hebben toonaangevende Europese architecten een modern nieuw stadsdeel ontworpen. De bouw van het project is gestart in 1989. In december 2003 is als sluitstuk de Hoge Brug in gebruik genomen. Deze voetgangers- en fietsersbrug verbindt Céramique met de oude binnenstad.

In Maastricht werd een stadsboulevard als toegang tot Céramique aangelegd. In combinatie met aantrekkelijke culturele voorzieningen moet een hoogwaardige openbare ruimte als 'toegangspoort' zorgen voor een bezoekersstroom, die vanzelf zou gaan zorgen voor de vestiging van een binnenstadscultuur in de nieuwe gebieden, zo was de gedachte van gemeentebesturen en stedenbouwkundig ontwerpers.

Product

Kunnen we identiteit terug herkennen?

De stad Maastricht heeft een sterke identiteit als een bourgondische, middeleeuws en monumentale stad. Het Céramique terrein met zijn oorspronkelijke functie als fabriek nam een hap uit de binnenstad en belemmerde de organische uitgroei van Maastricht. Er was in de jaren tachtig dan ook een zeer groot draagvlak om iets te doen met Céramique. De start van het Céramique project kwam op een moment dat de Nederlandse rijksoverheid op zoek was naar nieuwe vormen van aanpak van de stedelijke vernieuwing. Céramique werd het eerste sleutelproject. Het Céramique project kenmerkt zich door hoge ambities en is vernieuwend in zijn opzet en organisatie. Een belangrijk uitgangspunt vanaf het begin was dat het gebied een trekkersfunctie voor de stad moest uitoefenen. Er werd gezocht naar functies die een bovenregionale betekenis konden geven.

Staannd aan de westoever van de Maas in Maastricht is het nieuw bebouwde Céramique terrein aan de overkant goed te zien. Als eerste valt de zilverglanzende toren op die deel uitmaakt van het Bonenfantenmuseum, door Aldo Rossi ontworpen. De nieuwe voetgangersbrug zorgt ervoor dat wandelaars (en ook fietsers) vanuit het centrum zonder veel omwegen het voormalige Sfinxfabrieksterrein kunnen bereiken. Coenen heeft architecten uit binnen- en buitenland weten te interesseren om zijn plan op de gewenste wijze vorm te geven. Het gebied bestaat uit talloze bakstenen gebouwen van de hand van Bob van Reeth, Mario Botta, Hubert Jan Henket, Bruno Albert, Arno Meijs, Luigi Snozzi en anderen. Tussen deze middelhoge gebouwen staat Coenen's bibliotheek, een tweedelige toren van Alvaro Siza, een voornamelijk glazen pand van Herman Herzberger en de Wiebengahal, een gerestaureerd ovengebouw uit 1910.

Conclusies

- Stadsdeel Céramique gebruikte historische referenties die de weg naar de toekomst hebben gewezen. De identiteit berust op het 19e eeuwse Maastricht.
- Céramique biedt de Maastrichtenaren een uitvalsbasis, dat zich manifesteert in imago en het gebruik, waar bewoners en gebruikers niet het gevoel krijgen dat ze pasanten in de stad zijn.
- Het momentum; de stad die een aanpak wou van het terrein, het ABP dat zocht naar een vooruitstrevende manier van beleggen, en het Rijk dat een start wilde maken met de sleutelprojecten en daarmee publiek-private samenwerking. Deze drie zaken kwamen op het juiste moment bij elkaar.
- Terugkijkend ligt het succes van Céramique besloten in zowel de ondernemende rol van de gemeente, gunstige marktontwikkelingen in combinatie met de groeiende naamsbekendheid van Maastricht na

Riek bakker

Het Céramique terrein heeft in mijn ogen grote verwantschap met de Kop van Zuid. Het is natuurlijk de ligging aan de Maas. Er waren ook een paar oude gebouwen waar nu dat Rossi museum is gekomen. Die oude sfinxgebouwen. Precies hetzelfde ook de oude herinnering daar. De Wiebinga hal, ja en tegelijkertijd hebben ze ook wel heel goed nieuwe identiteit gemaakt, nieuw toegevoegd. Het zit hem in de openbare ruimte, de bomen die van tevoren ingeplant en gedaan, ze hebben als het ware een heleboel gecreëerd vooraf voor dat ze gingen bouwen. Dat bouwen is niet alleen bepalend geweest. Dat ze daar al die grote bomen geplant hebben, dat is in mijn ogen heel erg belangrijk. Wat ik bedoel is dat ook in Maastricht het ongelooft was dat aan de andere kant van de stad van de rivier, iets te kunnen maken. Dat heeft Jo en vooral, Huub Smeets zo opgepakt om te zorgen dat ze nieuwe identiteit neer gingen zetten die belofte kon regelen. En dat zit vooral volgens mij in de het afspreken over de hoogte van die gebouwen, hoe hoog mag iets zijn, in de afmetingen van die blokken en in de inrichting van het openbare gebied. En natuurlijk daar functies naartoe brengen een programma naar toe brengen die het ook de moeite waard maken om daar te komen. Het museum is daar een hele belangrijke peiler in. Bibliotheek, nee die vind ik wat abstracter. Die vind ik niet echt een identiteitsdrager. Hoewel functioneel is het natuurlijk wel heel belangrijk.

Ik zie het als een eenheid, ik vind die gedetailleerdheid enz., het is belangrijk dat het goed gebeurt daar gaat het niet over, maar die gedetailleerdheid levert mij niet de identiteit op die je zo meteen voelt en ziet. Dan moet je echt een kenner zijn. Ik denk dat een gebruiker dat niet ziet. Je ziet et in de breed van de avenue, in de openbare ruimte. En dat je die grote dikke bomen er neerzet.

Het lijkt wel of dit gebied zich van het water afkeert?

Ja, door die opgehoogde wal, daarvan vind ik dat het de relatie met de rivier niet op z'n best is. Dat parkje daar kan wel iedereen van genieten van het water maar het is niet direct een waterfront project. Achter die wal heb je de rivier niet in de gaten.

Céramique -terrein

Stap A

Programma	Aantal/m2	grootte
Functie		
Woningen	1.600	23 hectare
Kantoren	70.000m2	
hotelaccomodaties	20.000m2	
Horeca en detailhandel	5.000m2	
Culturele doeleinden	20.000m2	
	Museum en bibliotheek	
parkeercapaciteit	4.400m2	
Totaal nieuwe functies:	365.000 m2	

STAP B

'connected place'

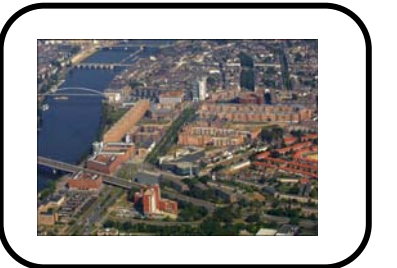
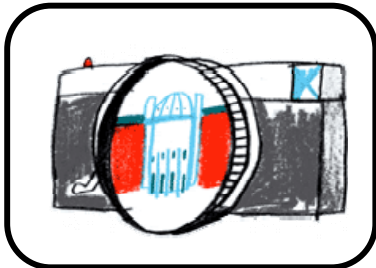
STAP C

Ruimtelijke identiteit	Stadsrand
Functioneel-economische identiteit	Industrie
Sociaal-culturele identiteit	Werkgelegenheid lower class

TYPOLOTIE/MORFOLOGIE

DICHTHEID/LEVENDIGHEID

CULTURELE EIGENHEID

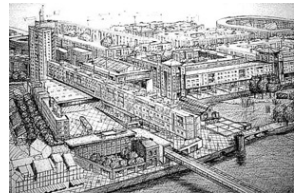

H E D E N E N N U

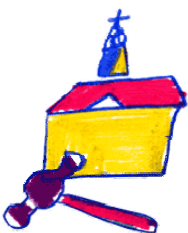
SCHAAL

SAMENHANG

CONTINUITEIT

H E D E N E N N U

T O E K O M S T

DYNAMIEK

TRANSFORMATIE CAPACITEIT

ONTWIKKELINGSPOTENTIE

T O E K O M S T

4.3.3 Leidsche Rijn Utrecht

'.....De hoofdmoot is, laten we proberen die A2 te tekkelen, want overal zitten we met die infrastructuur, je wordt er gek van, je komt er niet overheen of je komt er niet onderdoor, het is moeilijk. Je had er wel een satelliet stad kunnen maken. Want als we het goed hadden gedaan, als we het volgens de regels van het spel hadden gespeeld en we hadden die A2 gerespecteerd, dan komen er langs die A2 grote bundels van geluids en hinder zones en had je verder niets kunnen doen. Dan had je hier een dikke vette klont gemaakt, dan was Vleuten de Meern niet blij geworden, alles en iedereen in het rond, Utrecht niet blij, want ze hadden die A2 niet overbrugd, Dan had je hier een soort rare nomansland zone gehad en dan hadden we daar overheen gemoeten, of erdoor, dat was niet te doen. Dus de identiteit is dat het aanraken aan de grote nationale infrastructuur, door overheen te gaan en is stad maken en dorp handhaven of dorpse uitbreiding maken. En daar waren 2 belangrijke identiteitsdragers voor dat was de A2 en dat was het park. '

Inleiding

Sinds 1990 heten de stedelijke uitbreidingen Vinex (Vierde nota extra) locaties. De bekendste daarvan is Leidsche Rijn bij Utrecht. Ook binnen de grote steden is nadien veel op de schop gegaan. In Rotterdam bijvoorbeeld, ontstond de Kop Van Zuid en in het centrum van Den Haag De Resident.

De aanleiding voor het project is tweeledig: ten eerste zou de A2 rondom Utrecht verbreed worden. Daarnaast heeft het Rijk de Leidsche Rijn aangewezen als één van de VINEX wijken in de omgeving van Utrecht.

In het project worden woningen en bedrijven (geen zware industrie, voornamelijk dienstverlening) gecombineerd met een nieuw stadscentrum. Het is de bedoeling dat het gebied in de toekomst zo'n 100.000 inwoners zal bevatten. De A2 wordt 150 meter naar het westen verschoven en deze zal in de stedelijke omgeving worden geïntegreerd.

Proces

Hoe heeft identiteit meegespeeld in het ontwikkelingsproces van Leidsche Rijn?

20.000 woningen in 20 jaar is een ongekennde opgave en dat terwijl buurgemeente Vleuten-De meern ook nog eens 10.000 woningen bouwt. Dit vergt een zorgvuldige sturing. Leidsche Rijn is groot, het Masterplan Leidsche Rijn is daarom opgebouwd in deelgebieden. Masterplan is misleidend omdat het niet een plan is waarin de stad in haar fysieke totaliteit wordt vastgelegd.

Ook procesmatig blijkt het wenselijk om de infrastructuur te scheiden van stedelijke ontwikkeling. De verschillende actoren die betrokken zijn in het project hebben uiteenlopende belangen. Zo is de gemeente Utrecht vooral geïnteresseerd in de stedelijke ontwikkeling, terwijl het ministerie van V&W primair belang heeft bij de bereikbaarheid van de regio en niet direct bij de realisatie van het vastgoed. Bovendien zijn de infrastructuur en stedelijke ontwikkeling ook besluitvormingstechnisch van elkaar gescheiden. Hieraan ten grondslag ligt het gegeven dat de infrastructuur inclusief overkapping eerst moet worden gerealiseerd alvorens de stedelijke ontwikkeling daarom waarschijnlijk zo lang moet uitstellen, omdat zij flexibel wil blijven voor de inrichting van het gebied dat pas op de lange termijn tot ontwikkeling zal komen. De functies die op de overkapping worden gerealiseerd hebben echter grote invloed op de eisen die aan de overkapping worden gesteld. Wanneer er meer dan drie lagen kantoren zullen worden ontwikkeld op de overkapping zullen er extra technische voorzieningen (en dus extra investeringen en matregelen voor de veiligheid) nodig zijn.

Heeft identiteit een rol gespeeld in de discussie en heeft men het mee laten wegen in de besluitvorming?

De samenhang in het plangebied en de eigen identiteit van plandelen werden vastgelegd in de ontwikkelingsvisie. De hoofdstructuur moet ervoor zorgen dat Leidsche Rijn een eenheid gaat vormen, de voorzieningenstructuur zorgt ervoor dat er vier gebieden ontstaan die vooral op zorg- en detailhandel georiënteerd zijn. De organisatie van de kinderclusters ondersteunt dit. Daarnaast wordt Leidsche Rijn door de hoofdstructuur op natuurlijke wijze verdeeld in 85 'scherven' die ieder voor zich als buurtje met een eigen identiteit kunnen gaan functioneren.

Huuub Smeets

Ik heb in Utrecht gestudeerd in de jaren zestig, zeventig. Als je dat gebied toen bekeek, dan was het weilanden structuur, met hier en daar kleine kernjes. Vleuten-De Meern, en dat soort dingen met op een gegeven moment en snelweg er doorheen. En dat is de identiteit nu nog altijd, dat het de buitenkant van Utrecht is. Dat ik het ver weg van Utrecht vind, van het centrum. En dat er dus een eigen identiteit gebouwd moet worden. Met één of twee of drie kernen daarin. En waar men in ieder geval heel respectvol omgaat met die kleine kernen die er al waren. Alleen is het zo'n hoeveelheid nieuwbouw, dat de nieuwbouw domineert. Die identiteit moet vooral gezocht moet worden, niet alleen in een stukje landschap, maar ook in de nieuwe identiteit van de bebouwde omgeving.

De onderdoorgang van de A2 is daarin een heel belangrijk element. Doe je dat niet, dan blijft dat wel heel erg bij de verdeling door die snelweg van het gebied. Iets wat een eenheid moet zijn. Dan zal het gaan versnipperen. Ik vind dat het dan een negatieve werking gaat hebben. Want een snelweg om een woongebied, vind ik nu niet de meest gelukkige situatie, als die zo dominant blijft liggen als die nu ligt. Dus ik vind die ondertunneling eigenlijk een must. Ook omdat het park dan haalbaar wordt. Het is heel belangrijk dat het gebied op die manier een nieuwe identiteit krijgt. Het heeft het ook nodig. Eigenlijk als je mijn woorden goed wil verstaan had dat nu allang gerealiseerd moeten zijn. Dan hadden de mensen het begrepen. Dan had ook het stadsbestuur het begrepen.

Bovendien kent het ontwikkelingsplan deelgebieden waar kantoren en bedrijvigheid geconcentreerd worden. Vastgelegd worden de volgende punten; de dichtheden, de mate van menging, de mate van spreiding, de mate van stapeling, de typologie van het openbare gebied. Expliciet worden er drie ontwerp-thema's gekozen; compactheid, duurzaamheid en ten slotte speelt het begrip 'identiteit' een rol, dat in het plan onder andere omschreven wordt als 'karakter', maar ook als 'de bijzonder combinaties van functies, de grote openbare ruimtes met hun evenementen en activiteiten, de bijzondere eenmalige gebouwen.

Product

Is het streven naar identiteit terug te herkennen in het resultaat?

De keuzes voor de procesinrichting voor dit project werden eind negentiger jaren gemaakt. Het economisch klimaat was op dat moment goed. Momenteel is het Utrechtse kantorenprogramma echter 'vol' en de kantorenmarkt kampt met een hoog leegstandspercentage. Het masterplan hiervoor werd in 1996 door de gemeenteraden van Utrecht en Vleuten-De Meern vastgesteld. De bouw duurt tot 2017 en dan wonen er 80.000 mensen in Leidsche Rijn en zijn er 40.000 arbeidsplaatsen. Er wordt gestreefd naar grote stedenbouwkundige verscheidenheid; deelplannen, wijken en buurten krijgen hun eigen karakter.

Leidsche Rijn Centrum komt ongeveer te liggen op de plaats waar de A2 en de spoorlijn naar Den Haag en Rotterdam elkaar kruisen. Die infrastructuur zal ingrijpend veranderen. De A2 wordt naar het westen verlegd en krijgt een overkapping, zodat de snelweg straks geen barrière meer is tussen Leidsche Rijn en de bestaande stad. De spoorbaan wordt uitgebreid van twee naar vier sporen en krijgt brede onderdoorgangen. In het hart van het centrum komt een station. Ook wordt het nieuwe centrum aangesloten op een aantal nieuwe wegen. Een daarvan is de 'Noordelijke Stadsas', die Leidsche Rijn via een nieuwe brug over het Amsterdam-Rijnkanaal zal verbinden met de bestaande stad.

De ligging van Leidsche Rijn Centrum maakt het mogelijk om bijzondere plekken te ontwikkelen. Leidsche Rijn Centrum is opgedeeld in vier deelgebieden. Eén van die deelgebieden zal het 'hart' van het centrum vormen. Hier komen de meeste winkels en vrijetijdsvoorzieningen. De andere deelgebieden bevatten meer woningen en kantoren. Ze worden min of meer ontworpen als overgang naar de omliggende woonwijken.

Eerst de openbare ruimte, dan de gebouwen

Het nieuwe stadsdeel moet een plek worden waar mensen graag naartoe gaan. Om die reden is er veel aandacht voor het openbare gebied, voor de sfeer die wordt opgeroepen met de straten en de pleinen. Daarom geen eenvormigheid, maar juist zo veel mogelijk verschillen en contrasten. Op de ene plaats zal het druk en levendig zijn, terwijl ergens anders misschien een verstillend pleintje ligt om tot rust te komen.

Multifunctioneel

Een centrum is ondenkbaar zonder winkels. Maar voor een vitaal en veelzijdig centrum zijn winkels alleen niet voldoende. Als de winkels dicht zijn, moet er niet een uitgestorven gebied ontstaan. Daar komt bij dat centra juist aantrekkelijk zijn omdat er van alles naast en door elkaar gebeurt. Leidsche Rijn Centrum wordt daarom niet alleen een plek om te winkelen, maar ook om te wonen, te werken en uit te gaan.

Wonen

Er is in Utrecht een grote vraag naar woningen voor mensen die houden van de dynamiek en de opwinding van de stad. Of voor mensen die meer in de luwte willen wonen, maar die wel alle voorzieningen van een centrum onder handbereik willen hebben. Met het nieuwe stadsdeel kan hier een antwoord op gevonden worden in de vorm van een stedelijk woonmilieu.

Werken

In het nieuwe stadsdeel Leidsche Rijn komen kantoren in een levendige omgeving. Het nieuwe centrum zou zich moeten lenen voor 'het kantoor van de toekomst': in een tijd dat werknemers via het Internet eigenlijk overal kunnen werken, wordt het kantoor steeds belangrijker als de plek

Riek Bakker

Wat ik hier vooral heb gedaan is eerst knopen ontwarren. Want de gemeente Utrecht stond met de rug naar de gemeente Vleuten-De Meern en vice versa. Ik vind altijd als je zulke plannen gaat maken moet je wel heel erg goed organiseren dat er een bestuurlijke visie is. Als je wil dat er wat moet gebeuren hoe wil je dat dan voor elkaar krijgen? Daar heb ik heel erg gejut en gewerkt om dat voor elkaar te krijgen. En dat zat eigenlijk in een paar dingen. De stad Utrecht zei we willen hier een stad maken, De gemeente Vleuten de Meern zei we willen een dorp maken, het is hartstikke leuk bij ons. In tien minuten fiets je naar buiten en dan ben je in een dorp. De gemeente Utrecht zei wij willen een park hebben. Wij hebben geen park. Dus we willen naar buiten kunnen en een park hebben. De gemeente Vleuten-De Meern zei we willen niet bovenop de nek van de gemeente Utrecht zitten. Want we willen onze eigen identiteit houden. We zijn een dorp en dat willen we niet hebben. Dus daar is dan uitgerold dat wij gezegd hebben als dat waar is dan moeten we wat aan die infrastructuur doen. Want infrastructuur is de negatieve identiteit van Utrecht. Ik bedoel ze zitten altijd opgesloten tussen al die rijkswegen. Ze zitten als het ware gebundeld tussen die rijkswegen. Dus daar moet iets overheen, zodat die stad eroverheen kan, dat geeft dat Utrecht ruimte krijgt, dat maakt dat we daar een park kunnen leggen in het midden, dan heeft Utrecht haar park en dat park organiseert ook, dat Vleuten-De Meern haar dorpse karakter kan krijgen en op afstand komt van Utrecht. Of blijft.

En de lintbebouwing van die bestaande kleine dorpjes, is dat nou opgepakt als zijnde identiteit?

Ja, dat was meer strategie. Als je je voorstelt dat je zoiets gaat maken. Zeg nou dat hele programma niet alleen 30.000 woningen maar ook kantoren en weet ik het niet allemaal, als je dat wil maken dan kan je nooit in 1 keer een plan maken met een blauwdruk van achter naar voren geregeld, dat gaat niet. Dus we hebben gezegd, dan gaan we de openbaar vervoer structuur leidend maken. Want we willen graag dat die openbaar vervoer heen en weer heel goed gaat en dan maken we als het ware pieken van ontwikkeling. Dus het was meer een uitvoerend strategie van hoe beginnen we waar en hoe zorgen dan dat we het totale kwaliteit in en daar en zo goed mogelijke plek in laten krijgen dat op een kleiner schaalniveau de tijd regelt. Toen hebben we gezegd dan is het toch onzin om dat allemaal weg te stoppen dus we houden die linten, we laten die mensen zitten waar ze zitten en we voegen hier en daar wat aan die linten wat toe, daardoor kregen we ook differentiatie en woonmilieu's en alles wat erbij hoort. Dus het is eigenlijk stap voor stap gegaan en het groeit nog door. Ik ben er heel tevreden over. Ik vind echt dat het werkt.

waar men elkaar nog in levenden lijve ontmoet. Voor zo'n kantoor is een aantrekkelijk centrum met tal van voorzieningen de aangewezen plaats.

Voorzieningen

In Leidsche Rijn Centrum komen meerdere voorzieningen. Zoals een filiaal van de bibliotheek of bioscoopcomplex, die in grootte de tweede van Utrecht wordt. Sommige voorzieningen zullen een publiekstrekker zijn voor heel Utrecht - en mogelijk voor de hele Randstad. Er wordt gedacht aan een grote culturele trekker.

Planning

Een omvangrijk project als Leidsche Rijn Centrum wordt niet in één keer gebouwd. De bouw zal dan ook gefaseerd plaatsvinden. Een deel van het project is bovendien afhankelijk van het verleggen van de A2 en de spoorverdubbeling. Verwacht wordt dat in 2008 de eerste paal de grond ingaat.

Als eerste verwacht in Leidsche Rijn Centrum...

Vooruitlopend op de planontwikkeling van Leidsche Rijn Centrum zijn er in dit gebied twee projecten; -Ten eerste het tijdelijke theater de 'Dome', waarin de komende vijf jaar in opdracht van het kunstproject 'Beyond' theatervoorstellingen worden gegeven. Dit koepelvormige theater opent in de zomer van 2004 haar deuren bevindt zich naast het boerderijcomplex Hogeweide 1/1A.

-Het monumentale boerderijcomplex wordt in 2005 herontwikkeld en gerestaureerd en krijgt waarschijnlijk een horeca- of cultuurinvulling, gericht op de bewoners van Leidsche Rijn.

Conclusies

- De realisatie van de woningbouw is thans op gang gekomen. Ondertussen is wel een flinke achterstand in productie opgelopen, die voor een groot deel in de planning wordt gecompenseerd.
- De kantoorontwikkeling laat zien dat inmiddels meer kantoren staan gepland dan in het masterplan is overeen gekomen.
- Van de bedrijventerreinen is slechts een deel gerealiseerd. Voor een groot gedeelte van de geplande bedrijventerreinen bestaat nog onduidelijkheid.
- De ontsluiting van Leidsche Rijn voor openbaar vervoer, fiets en auto is tot op heden achtergebleven bij de ontwikkeling van de woningbouw en werklocaties. De knelpunten zijn vooral:
 - Integratie A2
 - Tweede aansluiting op de A12
 - Achterblijven HOV
 - Fietsbrug over Amsterdam-Rijnkanaal. Deze is keten afhankelijk van de integratie met de A2.
- De gevolgen voor verkeer en vervoer worden enigszins verzacht vanwege het feit dat de woningbouw in de eerste jaren van het uitvoeringsprogramma al een flinke achterstand heeft opgelopen. Inmiddels zijn voor het openbaar vervoer en fietsers tijdelijke voorzieningen getroffen.
- Het uitgangspunt is dat Leidsche Rijn een groen stadsdeel wordt. Behalve talrijke grasvelden wordt ook een aantal grote parken aangelegd; het Rijnsche Park, het groot Archeologiepark en het Waterwinpark. Daarnaast staan nog een aantal kleinere parken geprojecteerd, zoals het Park van Kraal, het park Hoge Weide en het park Grauwaert. Het Rijnsche Park komt midden in het hart van Leidsche Rijn. Het wordt een 300 ha. grote park met voor elk wat wils, recreatie (wielercircuit, tenniscomplexen, wandel en fietsroutes, maneges, ruiterroutes, visplaatsen, scouting) en cultuur (manifestatieterrein, centrum voor natuur- en milieueducatie).

Mels Crowel

Leidsche Rijn, wat staat je hier bij de identiteit voor ogen?

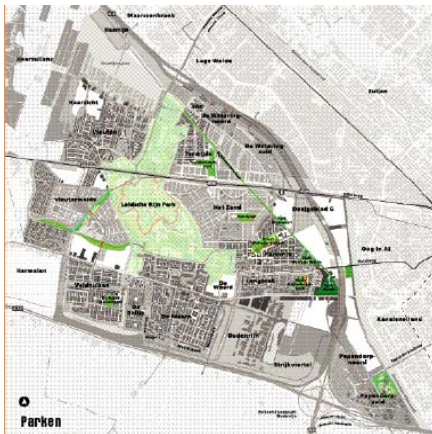
Ik vind het totnogtoe veel te veel incidenten, naast elkaar.

Wat ik ervan zie. Dan bedoel ik die 2 geluidsschermen, die er nu staan, het plukje vinex wijken, die vreselijke dijk, langs de A12. Ik vind het niet een geheel. Maar dat komt misschien nog als het vol is. Het is om dat park gedacht, maar ik zie nu een Vinex wijk, en dan zie ik straks een stuk waar Jo Coenen een centrum gaat maken, dat zal dan wel weer Céramique -achtig worden dus ik ben bang dat het niet een geheel uiterlijk wordt. Terwijl dat wel de bedoeling is van het plan.

Leidsche Rijn

STAP A

Programma	Aantal/m2	grootte
Functie		
woningen	30.000	2100 hectare
kantoren	720.000m2 (bruto)	
bedrijventerrein	270 hectare	
winkelcentra	95.000m2	
park	390 hectare	

STAP B

'Space of place'

STAP C

Ruimtelijke Identiteit

Functionele Identiteit

Sociale Identiteit

polder

Bollen en kwekers

2 dorpijs

G E H E U G E N

TYOLOTIE/MORFOLOGIE

DICHTHEID/LEVENDIGHEID

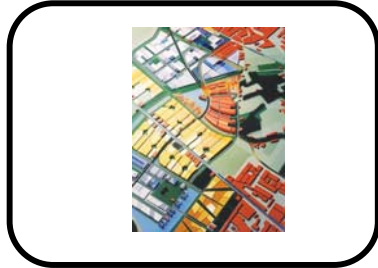
CULTURELE EIGENHEID

G E H E U G E N

H E D E N E N N E N N U

SCHAAL

SAMENHANG

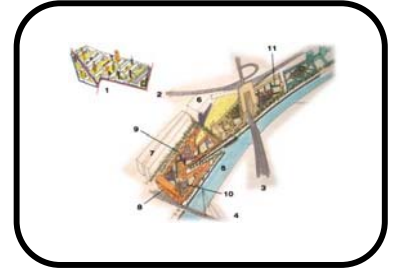
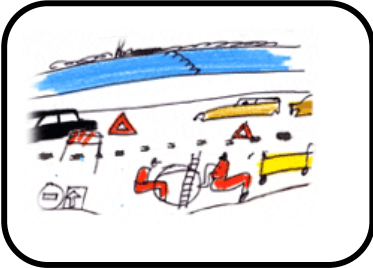
CONTINUITEIT

H E D E N E N N E N N U

T O E K O M S T

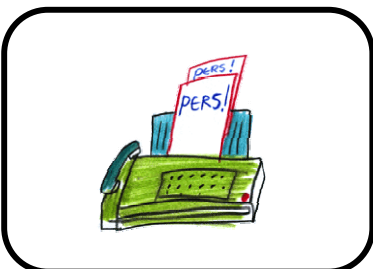
DYNAMIEK

TRANSFORMATIE CAPACITEIT

ONTWIKKELINGSPOTENTIE

T O E K O M S T

4.4 Evaluatie instrument

4.4.1 Inleiding

Gaande weg de casestudies bleken de eerste 3 stappen van de methode goed werkbaar. De checklist kan echter verfijnd worden, hier geldt wat ik hoop dat bedoeld wordt met 'voortschrijdend inzicht'. In de volgende paragraaf zal dit worden omschreven waarop in paragraaf 4.5.3 een conclusie volgt.

4.4.2. Valideren instrument

De eerste drie stappen; plaatsdefiniëring, type plaats en type identiteit zijn een goede opstap naar het toepassen van de checklist. In het proces om tot een gedragen opvatting van ruimtelijke identiteit te komen wordt zo het bewustzijn van het type plek versterkt. Dit voorkomt dat er appels met peren worden vergeleken.

Wat opvalt is dat naarmate de identiteit meer wordt bepaald door de ruimtelijke component, zullen veranderingen ook meer van invloed zijn op de identiteit, er is minder ruimte voor transformatie. Wordt de identiteit vooral gevormd door de sociaal-culturele component en is het ruimtelijk beeld niet de essentie van identiteit, dan is er meer ruimte voor transformatie.

Wat verder opvalt is Typologie – structuur – dynamiek een logischere opeenvolging lijkt, verspringend in tijd, omdat het aantal veranderingen dat een gebied doormaakt zich zo beter laat karakteriseren.

Vervolgens 'Dichtheid – korrelgrootte – ontwikkelingspotentie' bepaalt mede de verschijningsvorm van een gebied. Het zegt iets over de sfeer of de kleur van het gebied. En welke ontwikkelingen passen perfect bij deze identiteit?

En ten slotte 'Culturele eigenheid – continuïteit – transformatie capaciteit' zeggen iets over de; Waar draait het om bij ruimtelijke identiteit en zijn ontwikkeling. Wat moet leidend zijn en continuïteit krijgen. Wat zijn de mogelijkheden om te transformeren vanuit de identiteit. Oftewel hoeveel mogelijkheden heeft het gebied om te ontwikkelen zonder identiteitsverlies.

De checklist zelf kan echter nog verbeterd worden.

Ten eerst zouden de drie thema velden vergelijkend kunnen zijn maar verspringend in tijd. Dit geeft de volgende aanpassing;

Geheugen

- ✓ typologie/ morfologie
- ✓ dichtheid/levendigheid
- ✓ culturele eigenheid

Heden en nu

- ✓ schaal
- ✓ structuur
- ✓ continuïteit

Toekomst

- ✓ dynamiek
- ✓ transformatie capaciteit
- ✓ ontwikkelingspotentie

Geheugen

- ✓ typologie/ morfologie
- ✓ dichtheid/levendigheid
- ✓ culturele eigenheid

Heden en nu

- ✓ **structuur**
- ✓ **korrelgrootte**
- ✓ continuïteit

Toekomst

- ✓ dynamiek
- ✓ **ontwikkelingspotentie**
- ✓ **transformatie capaciteit**

4.4.3 Conclusie

De checklist is aangepast aan het voortschrijdende inzicht en zal vervolgens getoetst worden in twee ex ante cases. De methode is echter hoofdzakelijk bedoeld als een communicatie instrument. Het toetsen van de methode aan cases is een toets waarbij gekeken wordt of alle zaken aangaande ruimtelijke identiteit aanbod komen.

4.5 Ex Ante Cases

Na een aanpassing van het instrument, volgen nu twee cases die nog ontwikkeld moeten gaan worden. De twee cases zijn Veenhuizen in Drenthe en het Hembrugterrein in Zaanstad.

4.5.1 Veenhuizen

Mels Crowel

'.....Een landelijk cultureel erfgoed. Qua functie, recreatief, cultureel recreatief, als we het lang genoeg kunnen bewaren en niet te snel toegeven aan de moderne dingen dan blijft het autarkische machientje intact. De bestaande bebouwing op een licht recreatieve manier gebruiken. Vooral niet al te veel mensen er naar toe. Het moet heel landelijk blijven. Licht toeristisch, een beetje cultureel ingestelde types moeten daar gaan fietsen. En af en toe gewoon gaan logeren in een dergelijk verblijf. Vooral geen massatoerisme van maken.'

Inleiding

In honderd jaar tijd lijkt er weinig veranderd te zijn in Veenhuizen. Het dorp was in alles gericht op detentie. Een monocultuur, die in zijn oorspronkelijke opzet allerminst monotoon is. Het oord kent op kleine schaal vrijwel alle facetten van de samenleving. Deze zijn ook met nadruk vertaald in een ruimtelijke structuur die rijk gevarieerd is. De gemeenschap is overzichtelijk en de relatie tussen woonkern, gestichten en het omringende landschap is heel direct afleesbaar.

De architectuur van de gebouwen is aansprekend. Rijksbouwmeester Metzelaar ontwikkelde een op Veenhuizen toegesneden typologie, binnen een stijl die overal herkenbaar is, zodat je ondanks de enorme verscheidenheid een samenhangend beeld ervaart. Toch zijn er ingrijpende veranderingen gaande, die misschien oppervlakkig gezien nog nauwelijks merkbaar zijn.

Justitie trekt zich terug binnen de drie omheinde gevangeniscomplexen Esserheem, Bankenbosch en Norgerhaven. Als gevolg hiervan zijn er tientallen panden die wachten op een nieuwe bestemming. Sommige woningen zijn verkocht aan particulieren en werkplaatsen staan leeg. De voorzieningen voor de bewoners worden niet langer als vanzelfsprekend door Justitie verzoRGD. De RGD zal een strategie moeten kiezen. De algemene strategie 'behoud door ontwikkeling' veronderstelt zorg voor continuïteit en sturing van veranderingen.

Proces

Veenhuizen dankt zijn bestaan aan de bouw van drie grote, vierkante gestichten voor bedelaars en landlopers. Deze werden gebouwd in opdracht van de Maatschappij van Weldadigheid, een particuliere organisatie die het lot van de armen wilde verbeteren. Er was na de oorlog tegen Napoleon grote werkloosheid en armoede in Europa. De Maatschappij van Weldadigheid bood arme gezinnen uit de grote steden de gelegenheid naar Drenthe te komen en zich daar in koloniën te vestigen. Als boer konden zij daar een nieuw bestaan opbouwen.

Plaatsen als Frederiksoord en Wilhelminaoord bewaren nog allerlei herinneringen aan die tijd. In 1859 nam de rijksoverheid de gestichten over en maakte er in de jaren zeventig van de 19de eeuw rijkswerkenrichtingen van. Justitie bouwde er vervolgens twee nieuwe gevangenis, ontworpen door vader en zoon Metzelaar: Norgerhaven en Esserheem. Daaromheen bouwden de architecten een heel dorp, waarvan de huizen aangepast zijn aan de ambtelijke hiërarchie van Justitie. Wie in de gevangenis werkte, moest met zijn gezin in het dorp wonen. Het grootste gebouw, nu Klein Soestdijk geheten, was voor de

Maaïke Gudde

In Veenhuizen ga je echt terug in de tijd. Het mistige weer dat er tijdens mijn bezoek omheen hing droeg zeker ook bij aan dit gevoel. Bij Veenhuizen hoort een verhaal, dat je denk ik wel moet kennen om het dorp goed te kunnen 'lezen'. Elk gebouw had een functie in het grotere geheel, maar door de verspreide bebouwing zie je dat niet meteen. Het dorp heeft absoluut iets eigens, al was het maar door de opschriften op de woonhuizen (arbeid adelt e.d.). Wil je dat het ook in de toekomst blijft leven, zul je aan nieuwe functies moeten denken, en misschien ook hier en daar iets toevoegen. Dat is geen eenvoudige opgave, want juist die verlatenheid die het dorp uitstraalt, maakt onmiskenbaar onderdeel uit van het specifieke karakter. Dus eigenlijk zou je daar zoveel mogelijk vanaf moeten blijven. Interessant spanningsveld!

Huib Smeets

Ik ken het niet, dus ik heb daar ook geen oordeel over, ik denk alleen dat als ik het goed begrijp, het een heel lastige opgave is, want je moet niet half werk doen. Dus wel proberen maar uiteindelijk gaat de identiteit dan toch verloren. Dan moet je je afvragen, is de identiteit op een goede manier te behouden dan heeft dat mijn voorkeur, is dat niet zo dan moet je niet half werk doen, dan moet je op zoek naar die nieuwe identiteit. Behoud door ontwikkeling als je in de buurt blijft van die oude identiteit is dat allemaal heel geforceerd en kan dat eigenlijk niet, en ben je dus eigenlijk romantisch bezig dan moet je het niet doen. Dan suggereer je niet, iets wat je toch niet kunt waarmaken. Daar heb ik een broertje dood aan.

hoofddirecteur. De rijtjeswoningen waren voor het bewakende personeel. Wie carrière maakte mocht doorverhuizen naar een grotere woning.

Na de oorlog bouwde Justitie het barakkenkamp Groot Bankenbosch om dienstweigeraars op te sluiten, die niet in Indië wilden vechten. Later werd deze gevangenis bekend door de 'zelfmelders', degenen die dronken achter het stuur waren opgepakt en hun straf daar moesten uitzitten. De gedetineerden in de rijkswerkinrichtingen verrichten ook allerlei werk voor het personeel in het dorp, zoals het onderhoud van de tuinen, het rondbrengen van water en het legen van de 'tonnen'. Tot 1981 was Veenhuizen voor buitenstaanders verboden gebied. De sfeer is Sober, calvinistisch. Moralisme en eigenlijk niet van deze tijd

De sterke ruimtelijke structuur inspireert tot de fraaist denkbare metamorfosen. Maar ieder voorstel tot transformatie is precair. Met iedere ingreep lijkt iets van het unieke karakter verloren te gaan. Het lijkt haast een dilemma en vele betrokkenen hebben dit zo ook gevoeld in de afgelopen jaren.

Inmiddels is echter voor iedereen duidelijk dat de verandering onafwendbaar is en zelfs al gaande, en dat deze nu vraagt om een vertaling inplannen en strategieën. Bijna als vanzelfsprekend komt bij velen het 'behoud door ontwikkeling' in gedachten, zoals dit in de nota Belvédère genoemd wordt. Veenhuizen vraagt om herontwikkeling, maar tegelijkertijd om een zorgvuldig beheer van het culturele erfgoed, vooral nu het oorspronkelijk gebruik geleidelijk vervalt.

De kansen zijn groot. De potentie enorm. Daarom is het van belang om met een strategie te komen die aangeeft hoe wensen van overheden en particulieren binnen een gezamenlijke visie vertaald kunnen worden in concrete plannen. De illustratie geeft weer dat er verschillende functies denkbaar zijn. Er zijn talloze ideeën denkbaar, de vraag is; Wat past het beste bij Veenhuizen?

Henk de Haan

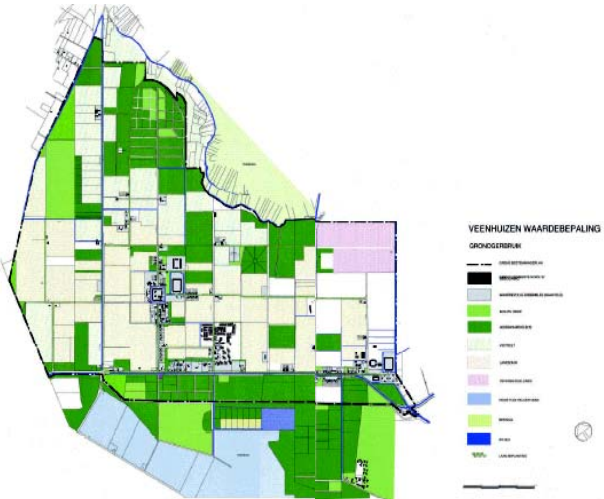
Je kunt best wel zeggen dat wat je aantreft op nationaal niveau, wat je in de ene gemeente tegenkomt, voor de gemeente de zesde kavel is die herontwikkeld wordt, maar op rijksniveau unieke locaties zijn. Veenhuizen is een gebied waar je vanuit Veenhuizen geen enkel programma voor kan bedenken. Als je naar de geschiedenis kijkt en weet hoe dat zich ontwikkeld heeft, en wat de gevangenis nu voorstelt, dat het bijna een soort van nationaal belangrijk object zou moeten zijn. Hoe dan ook!

	NATUUR ONTWIKKELING LANDSCHAP	LANDBOUW/ VEETEELT	WATER HUISHOUDING	SPORT	DORP	JUSTITIE	HOEVE BOERDERIJ	KERK SYNAGOGUE K BEGRAAFPLAATS
AUTARKIE	proeftuin natuur educatie	biologische landbouw	afgesloten					
GEZONDHEIDS- ZORG	isolement	bezinning		ijsbaan zwembaan sportveld				
OPLEIDINGS CENTRUM	reïtraire			trainingen				
KUNST	beeldentuin				openlucht theater		kunstenaars voorzieningen	
RECREATIEF			sluisen bruggen	fietsen wandelen vaart openluch- recreatie		gevangenis hotel		

Veenhuizen

STAP A

Programma	Aantal/m2	grootte hectare
Functie		
kantoorruimte		
winkels		
hotelaccomodaties		
Horeca en detailhandel		
Culturele doeleinden		
parkeren		
Totaal nieuwe functies:		

STAP B

'Space of place'

STAP C

Ruimtelijke Identiteit	polder
Functionele Identiteit	gevangenis
Sociale Identiteit	besloten

TYPOLOTIE/MORFOLOGIE

DICHTHEID/LEVENDIGHEID

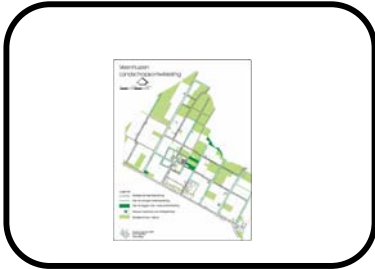

CULTURELE EIGENHEID

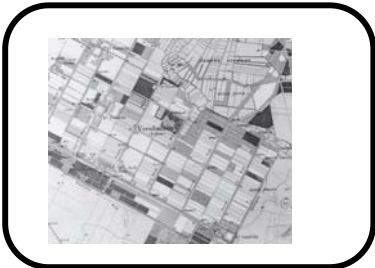

H E D E N E N N U

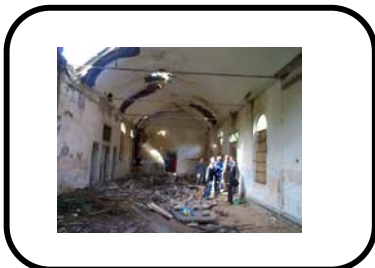
STRUCTUUR

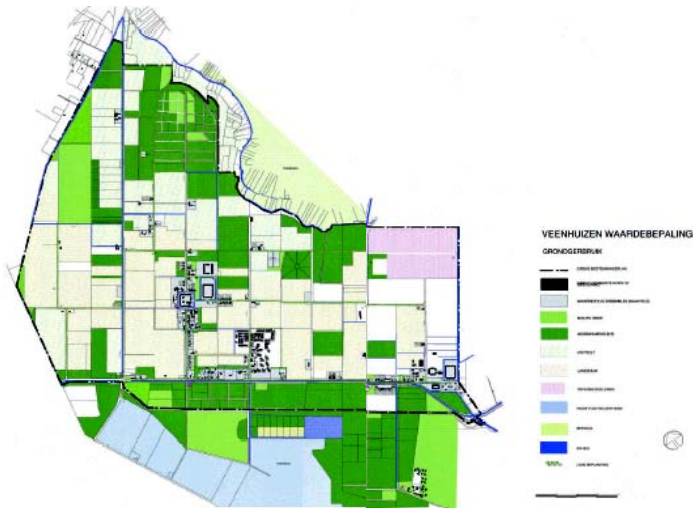
KORRELGROOTTE

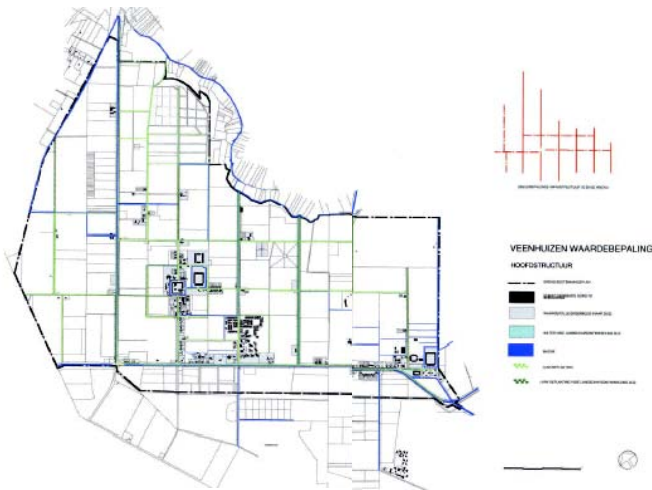
CONTINUITEIT

H E D E N E N N U

Grondgebruik

Hoofdstructuur

Bebouwing

T O E K O M S T

DYNAMIEK

ONTWIKKELINGSPOTENTIE

TRANSFORMATIE CAPACITEIT

T O E K O M S T

4.5.2 Hembrug terrein Zaanstad

Menno Homan

".....Dit voormalige defensiebolwerk kenmerkt zich door een groot begroeid parkgebied met losse paviljoenachtige gebouwen aan het IJ. Het gebied keert zich als het ware van het water af en is naar binnen toe gericht. De combinatie water en natuur zou goed samengaan met de virtuele wereld van de 21^e eeuw."

Inleiding

In 1879 werd besloten om de Artillerie-inrichtingen die in 1679 als affuiterij in Delft waren opgericht te verplaatsen naar een locatie aan het Noordzeekanaal, binnen de Stelling van Amsterdam. In 1913 werd het Staatsbedrijf der Artillerieënrichtingen een onderdeel van het Ministerie van Defensie.

Dit lommerrijke voormalige defensiebolwerk biedt interessante mogelijkheden. Het grote, enorm begroeide parkgebied met losse paviljoenachtige gebouwen is bijzonder aantrekkelijk. Daarbij is het een gebied voor én de Amsterdammers én de Zaanse. Bereikbaar via een fiets/wandelroute langs de warmoezerijen voor de Zaanse, een halte van de draagvleugelboot en de pont vanaf de Amerikahaven voor de Amsterdammers.

Het Hembrugterrein is een gebied aan de Zaan en anderzijds aan het Noordzeekanaal. Een splitspunt van twee belangrijke waterwegen. De Zaan ontleent zijn belangrijkste identiteit aan de bebouwde zone langs de rivier. In de VOC tijd was de Zaan één grote scheepswerf met ontelbare timmerwerkplaatsen, tijdens de industriële revolutie transformeerde de Zaan tot de 'Voorraadkast van Nederland', de plek waar Albert Heijn, Verkade en Honig hun grote fabrieken hadden staan.

Zaanoevers

De Zaanoevers wisselen stoere fabriekscomplexen en kleine romantische huisjes elkaar af. Juist deze afwisseling in korrelgrootte geeft de Zaan zijn karakteristiek stedelijke uiterlijk. Het achtergebied heeft in tegenstelling tot de zaanoevers een uitgesproken dorps karakter. Dit achtergebied bestaat uit smalle straatjes met kleinschalige bebouwing loodrecht op de rivier. Van oudsher woonden hier de arbeiders van de fabrieken aan de Zaan.

Noordzeekanaal

Het Noordzeekanaal kenmerkt zich door twee bijzondere cultuurhistorische lijnen, het Noordzeekanaal en de oude Trekvaart. Het kenmerkt zich door bijzondere plekken die gemaakt worden door industrie en recreatie. De huidige identiteit is gebaseerd op losse locaties en kent geen samenhang. De gestage groei van de havens landinwaarts en de nabijheid van schiphol.

Proces

Het Hembrugterrein heeft een oppervlak van ongeveer 45 hectare met als de potentie en positionering van het terrein gedefinieerd op basis van de strategische ligging (tussen Zaanstad en Amsterdam), de cultuurhistorische bebouwing, de rijksmonumenten, het besloten karakter en het aanwezige groen.

De RGD kreeg van Justitie de opdracht te zoeken naar een geschikte locatie voor de realisatie van een nieuwe gevangenis. Na het vervallen van het Vijfhoekpark in Zaandam als mogelijke locatie, heeft de RGD de voorkeur uitgesproken voor een locatie op het Hembrugterrein. In oktober 2002 heeft de gemeenteraad, onder voorwaarde dat de uitgangspunten van het rapport 'Hembrugterrein ontwapenend' gehandhaafd bleven, ingestemd met de komst van een justitiële inrichting (JI) op het Hembrugpark.

In opdracht van de gemeente zijn er een aantal onderzoeken uitgevoerd. DHV deed onderzoek naar de herontwikkelingsmogelijkheden voor wonen, werken en cultuur op het terrein op basis van de invloed van geur, geluid, stof en externe veiligheid. Hieruit kwam naar voren dat woningbouw op korte termijn problematisch is. Een tweede onderzoek van INBO toonde aan dat er vanuit de markt vraag bestaat naar kleinschalige bedrijvigheid op het Hembrugpark.

Maaïke Gudde

Wat ik weet van het terrein dat er veel pandjes verspreid op het terrein staan, en dat die voor een deel monumentale waarde hebben, voor een deel ook wel in een erg slechte conditie zijn. Ik ben er dus nooit geweest maar van de afbeeldingen denk ik als je daar een mix kunt maken van delen van wat er staat en een nieuwe structuur dan kun je daar iets heel leuks van maken. Een gebied wat iets eigen zou kunnen hebben. Ik denk dat je er voor Nederland wel een bijzondere plek van zou kunnen maken. Want het vertrekpunt is voor Nederland al redelijk bijzonder. Zoveel van die monumentjes, de manier waarop dat in het gebied verspreid ligt, de functies die het gehad heeft, dat is wel iets bijzonders. Als je dat kunt laten terugkomen, dan denk ik dat je iets bijzonders hebt. In ieder geval meer dan wat een Zaanse uitstraling heeft. In dit kader heb ik wel eens gedacht aan de culturele erfgoed route die er door het Ruhr gebied loopt. Het is een route van meer dan 100 km, uiteindelijk op verschillende gebieden in het Ruhr gebied, voor een deel zijn het allemaal mijnbouwverhalen, kolnenverwerkingsfabriek, mijnen zelf of de woonwijken voor die arbeiders, gasturbines er is van alles je kunt er echt dagen zoet zijn. En voor een deel is er voor behoud gekozen en voor een deel is er gezocht naar nieuwe functies, op een van die terreinen is bijvoorbeeld een designmuseum gemaakt. Dat zou inspiratie kunnen geven wat er allemaal mogelijk is.

In februari 2003 stelde Provinciale Staten het streekplan Noord-Holland Zuid vast waarin het terrein als bedrijvenlocatie werd bestemd met ruimte voor cultuurbehoud. Tevens is de bouw van de JI mogelijk gemaakt. Woningbouw op het terrein wordt door het streekplan niet toegestaan.

Door het Atelier Hembrugterrein, een samenwerkingsverband tussen de gemeente en de RGD, is een stedenbouwkundige structuurschets opgesteld. Deze structuurschets geeft een zonering weer van de gewenste functies op het terrein op basis van de resultaten van de onderzoeken en de werkzaamheden uit het Atelier Hembrugterrein en geeft de ambities weer voor de herontwikkeling. De structuurschets is vooral gebaseerd op natuur- en stedenbouwkundige belangen, er is nog niet doorgerekend wat het effect van verschillende bestemmingen is op de grondwaarde. De haalbaarheid van de stedenbouwkundige structuurschets dient nader onderzocht te worden. Dit zal gebeuren door een grondexploitatie op te stellen en door te rekenen naar de uitgangspunten van de structuurschets en hierbij te zoeken naar optimalisatiemogelijkheden.

Pilotproject

In een gezamenlijke vergadering van de Raad voor Vastgoed Rijksoverheid (RVR) en de Stuurgroep pps is het rapport "Rijksbetrokkenheid bij integrale gebiedsontwikkeling en pps" vastgesteld. Het Hembrugterrein is daarin als pilotproject benoemd.

Complexbescherming

Vanaf 1995 zijn we ervan overtuigd dat niet het object betekenis geeft aan het gebied, maar dat het gebied een betekenis geeft aan het object. Een gebouw is altijd een knoop of onderdeel van een omgeving, het heeft altijd een sociale en culturele betekenis gehad. Als je op het Hembrug-terrein in Zaandam twaalf van de honderdtwintig gebouwen aanwijst als rijksmonument, en je laat de rest slopen, dan is wat overblijft praktisch waardeloos geworden. Het behoud van de infrastructuur maakt dat er nieuwe kansen ontstaan voor integratie in het weefsel van de stad. Het gaat vooral om de betekenis en het verhaal van een gebied. Dat betekent dat je gebiedsgericht moet werken. Daarbij kan het best gebeuren dat je sommige delen van een complex moet opofferen om het hele complex in zijn betekenis te laten. Je praat dan over de ensemblewaarde. Het betekent dat je eerst de betekenis zoekt van de samenhang, daarna de bevestiging daarvan in een aantal elementen, en dat je daarna pas objecten gaat selecteren.

Conclusie

Het Rijk zal totdat zij duidelijkheid heeft gecreëerd over haar visie en rol in het verdere proces de rol van regisseur spelen in het project. Zij heeft daar de volgende motivatie voor:

- a) Het Hembrugterrein is in eigendom van het Rijk;
- b) De gemeente Zaanstad heeft aangegeven, zolang rijksinzet onduidelijk blijft, geen actieve rol te kunnen spelen in het project;
- c) Bouw JI is afhankelijk van besluitvorming van gemeenteraad over herontwikkeling terrein.

De doelstellingen van dit project zijn:

- a) Het versterken van de ruimtelijke kwaliteit van dit gebied door de ruimtelijke investeringen van verschillende functies en partijen te koppelen en te streven naar een integrale aanpak;
- b) Het verwerven van kennis binnen de rijksoverheid over gebiedsgerichte ontwikkeling en pps;
- c) Het streven naar optimalisatie van belangen van de diverse betrokkenen en belanghebbenden. Vooral van belang zijn:
 - + het realiseren van een Justitiële Inrichting;
 - + het streven naar een gesloten grondexploitatie..

Charles van Marreloo

Hembrug daar moet je ook echt gewoon studeren, ook al zijn er wellicht geen revenuen te behalen. Maar als je dat niet als jouw culturele taak ziet, en dat is volgens mij hetgeen wat er steeds minder wordt, niet alleen binnen de RGD, maar die verschuilen zich ook achter de opdrachtgevers of de regering. Soms heb ik het idee dat onze klanten nog meer dat culturele besef hebben dan de RGD zelf.

Ja. Niet alleen naar de klant maar ook naar gemeenten maar misschien ook naar omwonenden. Ik bedoel, dat je echt laat zien dat je met al die facetten of met al die integrale benadering rekening hebt gehouden. En soms moet je iets verder verbeelden dat het niet te abstract wordt, anders kun je niet helemaal duidelijk maken wat het is. En dan moet je ook met referentie beelden of iets anders, want je gaat natuurlijk niet echt zitten ontwerpen. Het is een soort abstracte manier van denken en ook een soort juist eerder in referentie beelden iets te gaan doen, dan dat je voorbeelden uit eigen werk meeneemt, want dan krijg je namelijk die lading van, als je dat wilt kiezen, dan heb je ook die signatuur van dat bureau dat die voorstudie doet.

Mels Crouwel

Ja, daar gebeurt volgens mij nog helemaal niets, dat ken ik ook nog niet goed genoeg. Daar ga ik me binnenkort mee bezig houden. Er komt geloof ik een grote gevangenis en er ligt ook een hoop cultureel erfgoed. Het is al jaren in voorbereiding en er gebeurt niet echt veel geloof ik. Op het ogenblik is natuurlijk alles waar je even niets aan doet is niet zo erg. Maar daar weet ik niet genoeg van.

Riek bakker

'.....Het is een heel belangrijk kruispunt van water, je kan vervoert worden naar Amsterdam. Ik vind dat ze dat verderop heel behoorlijk hebben gedaan. Dus ik zou zeggen je moet wel je oude gebouwen houden. Je moet verbouwen wat je verbouwen kan. Ik bedoel je kunt toch ook een ander doelstelling erop nahouden. Die oude gebouwen daar zit verhaal in. Ik vind dat je je moet afvragen of je zomaar een gevangenis erin moet plampen. Ik denk dat deze plek opzichzelf een soort stedelijkheid heeft. Dat heeft het nu al ik zie de betekenis van openbare ruimte maar het hoeft voor mij niet per se groen te zijn. Ik zou me eigenlijk wel voor kunnen stellen dat je mooie kades maakt en eromheen kunt, maar ik zou absoluut van de collectieve herinnering, de identiteit van die gebouwen uit willen gaan. Ik zou heel zorgvuldig zijn met slopen. Ik zou dat met grote terughoudendheid doen. Die korrel van de gevangenis is daarom veel te groot. Ik heb het gevoel die is erin geplempt omdat ze geen ander alternatief hadden. Het moest gebeuren. Het terrein is van Domeinen. De gevangenis is een Fremdkorper, levensgevaarlijk vanuit identiteit gesproken. Als je mij in m'n hart kijkt dan zou ik liever, nou zal ik het zo zeggen, ik denk dat dat ding hier terecht gekomen is omdat overal, Zaanstad is ook een heel moeilijke gemeente, dat het moeilijk was om tot een besluit te komen. Dus dit is een aftreksel van daar niet, daar niet, daar niet, oké hier is de actualiteit nog niet toegeslagen, men heeft nog niet nagedacht over wat dit zou kunnen zijn, plempt erin dat ding. Bovendien was er eigen grond en gedraagt diegene die z'on ding moeten maken zich totaal autoritair en drukken dat ding erin.

Dus als je vanuit dit gebied bekijkt wat dat voor z'n omgeving voor Amsterdam en alles daaromheen zou kunnen betekenen, zou je kunnen zeggen dat deze plek misschien helemaal niet z'on gunstige locatie is voor z'on gevangenis.

Nee, als je mij vraagt wat je met die locatie zou kunnen, dan zou voor mij niet op de eerste plaats staan, z'on vette grote lap te leggen. Ook nog hier waar je contacten moet maken, dat zou ik niet doen. Die toegankelijkheid is belangrijk, hier kom je niet makkelijk over. Het is goed voor de werkgelegenheid, dat snap ik allemaal wel maar wat heeft de burger aan z'on ding. Je kunt er niet in, je wil er niet in en je moet er niet in. Het blijft dan een afgesloten gebied.

Stel dat het toch te laat is dan zou ik zeggen nou dan ga je hier bijna 100% naar de andere kant hellen en dan maak je hier, een vrijstaat van waarbij je alle oude gebouwen goed gebruikt, ik denk dan meteen aan Lousianna, zoiets Christiania, een eigen wereld maken. Laat ze het dan maar doen, en dan kun je totale nieuwe identiteit maken, die de mensen maken. Als tegenhanger tegen die vuile vette klont. Z'on kant zou ik op gaan, als ik het mocht doen.

Zo kun je misschien heel veel aan hergebruik doen, maar ook wonen erin hé! Mensen moeten daar 24 uur zijn. Er moet een beetje levendigheid komen. Als het van negen tot vijf is wordt het niks, onveilig, een gebied achter de gevangenis, helemaal niet leuk.'

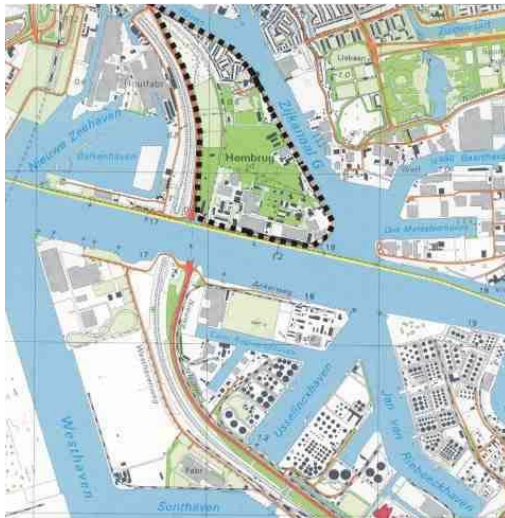
Henk de Haan

Tegen Zaanstad kun je zeggen, dat is niet alleen het randje waar de Zaan in het Noordzeekanaal eindigt en waar je dus gaat kijken naar Amsterdam, en een mooie torenflat neerzetten. Het is ook de Stelling van Amsterdam, en het Kruidhuis, een unieke plek in de geschiedenis van Nederland. Niet van Zaandam, maar van Nederland. Dus misschien wil het Rijk hier en daar wel de ruimtelijke kwaliteit versterken. Het zijn de laatste bij elkaar geveegde uitzonderingen die we kunnen vinden met elkaar. Het is niet voor niets één van de prioriteiten van vastgoed in Nederland. Op het Hembrugterrein bvb hebben we niks te doen, behalve daar een gevangenis zetten, we kunnen niks aan programma genereren met elkaar als Rijk. Dat was wel de bedoeling. Naast de gevangenis te zoeken naar programma's.

Hembrug terrein

Stap A

Programma	Aantal/m2	grootte
Functie		
Munitie en wapenfabriek		42 hectare
bos		
Culturele doeleinden 'Taets'		
Totaal nieuwe functies:		

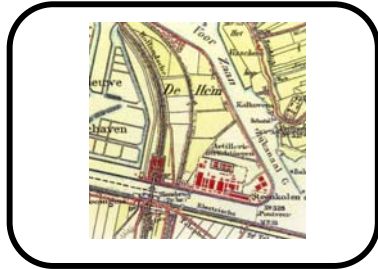
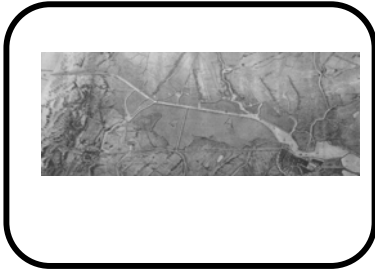
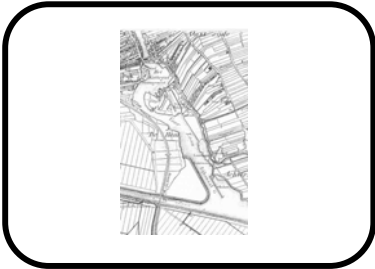
STAP B

'Space of place'

STAP C

Ruimtelijke Identiteit	Zaanstad
Functionele Identiteit	defensie wapen depot
Sociale Identiteit	werkgelegenheid

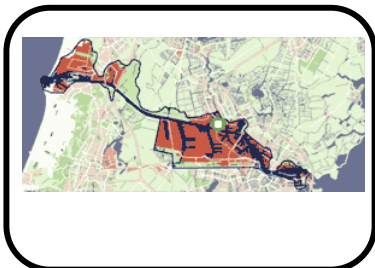
TYPOLOTIE/MORFOLOGIE

DICHTHEID/LEVENDIGHEID

CULTURELE EIGENHEID

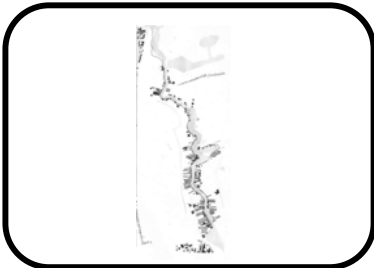
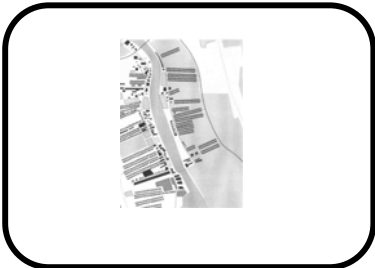

H E D E N E N N U

STRUCTUUR

KORRELGROOTTE

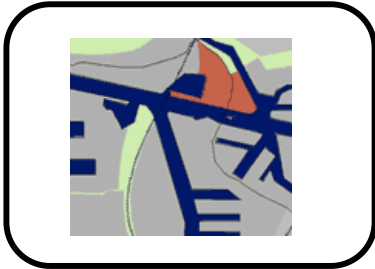

CONTINUITEIT

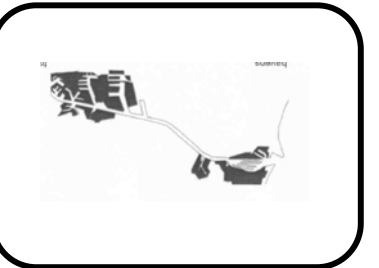
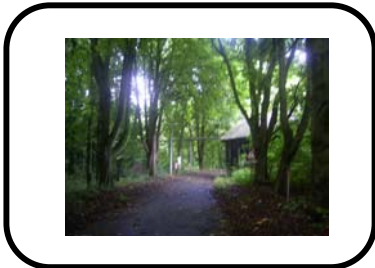

H E D E N E N N U

DYNAMIEK

ONTWIKKELINGSPOTENTIE

TRANSFORMATIE CAPACITEIT

4.7 Conclusie

Door middel van gestructureerd onderzoek heb ik een methode ontwikkeld om de identiteitsdragers te benoemen van integrale gebiedsontwikkeling. De resultaten zoals hierboven zijn omschreven, moeten een antwoord geven op onderzoeksvragen 3 en 4. Dit resulteert in het toesende deel van vraagstelling 1.

Toetsend

3. *Heeft identiteit meegespeeld in de afwegingen bij*
 - a. *het proces (heeft identiteit een rol gespeeld in de discussie; heeft men het mee laten wegen) en*
 - b. *het product/prestatie/resultaat (Kunnen we het terugzien?)*
4. *Zijn de identiteitsdragers hard te maken?*

3 ex post:

Kop van Zuid

Ceramique

Leidse Rijn

2 ex ante:

Veenhuizen

Hembrugterrein

De conclusie ten aanzien van onderzoeksvraag 3;

Je ziet dat in de cases die waren geselecteerd op het feit dat identiteit in het proces van integrale gebiedsontwikkeling was meegenomen, dat dit uitgangspunt verschillende uitwerkingen kent. Het feit dat ruimtelijke identiteit wordt besproken in het proces wil niet zeggen dat deze ook terug te herkennen is in het product.

De drie ex-ante cases en de identiteit van het product, kort samengevat kun je concluderen dat;

- De Kop van Zuid een veel sterkere aandacht wordt gevraagd voor het maritieme karakter van de plek.
- Ceramique de levendigheid een belangrijk issue blijft.
- Leidsche Rijn de versnippering nog een lastig probleem is vanwege de grote schaal van dit gebied.

Advies; Identiteit heeft in de initiatief fase een rol gespeeld bij de gebiedsontwikkelingen, maar moet een continue factor blijven in de afwegingen die gemaakt worden bij een integrale gebiedsontwikkeling.

De conclusie ten aanzien van onderzoeksvraag 4

De toets van deze methode is op een beeldende manier gebeurd, met foto's tekeningen en schetsen zijn deze gebieden onderzocht. Echter de methode is een communicatie instrument, dit toetsend deel zou kunnen worden uitgewerkt in een vervolgonderzoek. Voor zover de methode is getoets aan het praktijkonderdeel zijn daar zeer interessante conclusies uit te trekken.

Wat opvalt is dat naarmate de identiteit meer wordt bepaald door de ruimtelijke component, zullen veranderingen ook meer van invloed zijn op de identiteit, er is minder ruimte voor transformatie. Wordt de identiteit vooral gevormd door de sociaal-culturele component en is het ruimtelijk beeld niet de essentie van identiteit, dan is er meer ruimte voor transformatie.

Wat verder opvalt is Typologie – structuur – dynamiek een logischere opeenvolging is, omdat het aantal veranderingen dat een gebied doormaakt zich zo beter laat karakteriseren.

Vervolgens 'Dichtheid – korrelgrootte – ontwikkelingspotentie' bepaalt mede de verschijningsvorm van een gebied. Het zegt iets over de sfeer of de kleur van het gebied. En welke ontwikkelingen passen perfect bij deze identiteit? En tenslotte 'Culturele eigenheid – continuïteit – transformatie capaciteit' zeggen iets over de; Waar draait het om bij ruimtelijke identiteit en zijn ontwikkeling. Wat moet leidend zijn en continuïteit krijgen. Wat zijn de mogelijkheden om te transformeren vanuit de identiteit. Oftewel hoeveel mogelijkheden heeft het gebied om te ontwikkelen zonder identiteitsverlies.

De conclusie ten aanzien van vraagstelling 1

Nu alle onderzoeksvragen zijn onderzocht kan antwoord worden gegeven op vraagstelling 1

Vraagstelling 1

Welk instrument kan ruimtelijke identiteit een rol laten spelen in het proces van integrale gebiedsontwikkeling?

De belangrijkste conclusie ten aanzien van de vraagstelling; is dat het een communicatie instrument is uit twee delen. De eerste drie stappen leiden ertoe dat er een bewustzijn ontstaat ten aanzien de omvang, waar praten we over. Vervolgens over het type plek, hoe is deze aangesloten op het netwerk en als laatste voorbereiding wordt er gekeken naar het type identiteit. Laat zich deze kenmerken door een social-culturele identiteit, een functioneel-economische of een ruimtelijke identiteit. Deze stappen zijn bedoeld om te voorkomen dat er appels en peren worden vergeleken. Vervolgens kan de checklist worden toegepast.

5 Identiteit in relatie tot integrale gebiedsontwikkeling

5.1 Inleiding

Dit hoofdstuk geeft antwoord op onderzoeksvraag 5 en 6.

- Hoe kan het ontwikkelde instrument worden toegepast in het totale proces van de integrale gebiedsontwikkeling? (paragraaf 5.2) en

- In welke mate houdt de RGD in zijn gebiedsontwikkelingsprocessen rekening met de mogelijkheden van een plek? (paragraaf 5.3)

en daarmee zal een antwoord worden gegeven op vraagstelling 2

Vraagstelling 2

Is dit instrument hanteerbaar in het proces van integrale gebiedsontwikkeling van de RGD?

Het totale proces van integrale gebiedsontwikkeling (IGO) kenmerkt zich op verschillende manieren. Er is getracht de in de masteropleiding aangereikte theoretische concepten te combineren met de informatie uit de praktijk. Vanuit de interviews kwamen verschillende aandachtspunten naar voren, die zich in 10 hoofdzaken laten onderscheiden. In dit hoofdstuk zal ik daar op twee manieren mee omgaan;

- 1) Om het instrument te gebruiken is een aantal randvoorwaarden van toepassing, deze zal ik in kaart brengen
- 2) Er zal worden aangegeven wanneer het instrument als communicatie middel ingezet kan worden in het totale proces van IGO.

Wat is integrale gebiedsontwikkeling?

*'Integrale gebiedsontwikkeling(IGO) kan slecht worden begrepen als het verschijnsel vanuit verschillende gezichtspunten en benaderingen wordt bestudeerd en geanalyseerd.'*²⁷

IGO wordt in 'Integrale gebiedsontwikkeling, het stationsgebied 's-Hertogenbosch' samengevat als: 'Een opgave die leidt tot de fysieke en functionele verandering van een (stedelijk) gebied, daarbij duidt het begrip integraal op:

- a) Het samen komen van schaalniveaus
- b) Het afstemmen van de gebiedsontwikkeling in de tijd, oftewel tussen procesfasen en
- c) De zich veelal wijzigende eigendomsverhoudingen in het gebied, alsmede de randvoorwaarden die vanuit verschillende sectoren worden gesteld aan de opgave, zoals het tevens gaat om
- d) Het samenkomen van beleidssectoren en expertises (inclusief publiek-private samenwerking) en Het afstemmen van de fysieke-ruimtelijke aspecten met technische, juridische, politieke, economische, demografische, ecologische en sociaal-culturele voorwaarden

Waarom integrale gebiedsontwikkeling (IGO)?

De achterliggende gedachte bij een integrale gebiedsgerichte aanpak is dat verschillende functies in een gebied onderling een grote samenhang kennen. Ruimtelijke kwaliteit lijkt positief samen te hangen met een hoge mate van diversiteit en een belangrijk kenmerk diversiteit is functiemenging. Een hoge kwaliteit ontstaat wanneer deze functies sterke samenhang vertonen. Samenhang heeft betrekking op de ruimtelijke en functionele integratie van projectonderdelen, maar ook met de wisselwerking van het project als geheel met voorzieningen in de omgeving. Voor vastgoed geldt bijvoorbeeld dat de functionaliteit en waarde(ontwikkeling) in sterke mate wordt bepaald door de relatie met de directe omgeving. Door de samenhang die de verschillende functies vertonen wordt een integrale benadering niet alleen wenselijk, maar tevens ook noodzakelijk geacht.

²⁷ Integrale gebiedsontwikkeling. Het stationsgebied 's-Hertogenbosch, blz 396, Ineke Bruil

5.2 IGO & ruimtelijke identiteit

Hoe verhoudt zich dit instrument nu tot het totale proces van integrale gebiedsontwikkeling?

In het proces van integrale gebiedsontwikkeling worden 10 verschillende aspecten samengevat die een rol spelen. Per aspect is aangegeven wanneer het instrument ingebracht moet worden om tot een beter resultaat te komen.

Redenen om identiteit niet te integreren kunnen zijn bv.

- De dominantie van economische haalbaarheid
- Gebrek aan overtuigingskracht
- Het zou vertragend werken
- Koudwatervrees

Hierna volgen de redenen waarom het juist bevorderend kan zijn om de discussie over ruimtelijk identiteit te integreren in het proces van integrale gebiedsontwikkeling.

- Kwalitatieve verbetering
- Waardevermeerdering
- Betere acceptatie waardoor vlotter proces
- Duurzaamheid

Met een pijl is aangegeven wanneer het instrument ingebracht dient te worden in de volgende illustraties.

1.

Proces Integrale Gebiedsontwikkeling

In het schematische overzicht van IGO zoals Jan van 't Verlaat het geeft in Stedelijke gebiedsontwikkeling in hoofdlijnen maakt hij onderscheid tussen deze verschillende ingrediënten:

- a. De context, maatschappelijke ontwikkelingen, en de beleidscontext op hogere schaalniveaus.
- b. De inhoud, IGO richt zich op het creëren van ruimtelijke constellaties waarbinnen verschillende functies zich goed kunnen ontwikkelen.
- c. De actoren, IGO is een speelveld van een veelheid van actoren.
- d. De middelen, het op de juiste manier aanwenden van geld, grond en grond beleid instrumenten om IGO tot een goed einde te brengen.
- e. Het proces, het proces doorloopt verschillende stadia, van initiatief tot aan realisatie.
- f. Het procesmanagement, de aanwezigheid van organiserend vermogen is een basisvereiste.

Fred van der Veen; 'Het management is van groot belang, de manier waarop wordt gestuurd en het klimaat dat je creëert. Het procesmanagement moet een klimaat creëren dat ontvankelijk is voor kwaliteit. Daarmee bedoel ik een overtuigingskracht om ruimtelijke identiteit te integreren.'

' T O U C H D O W N '

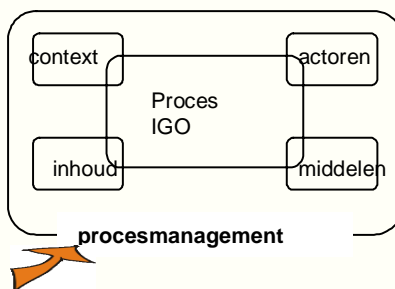
10 KEY FACTORS:

Checklist ruimtelijke identiteit in relatie tot proces van integrale gebiedsontwikkeling

INTEGRALE GEBIEDSONTWIKKELING'

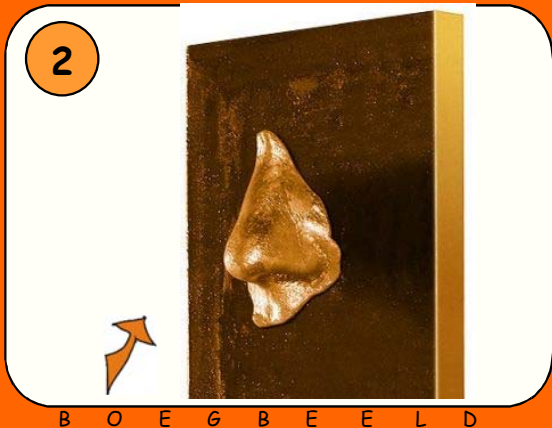
INTEGRALE GEBIEDSONTWIKKELING'

1

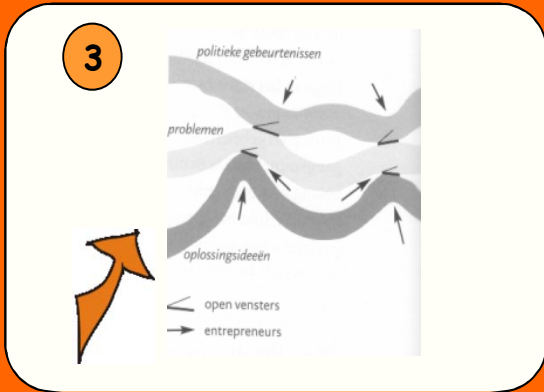
Toenemende complexiteit

Dr. Jan van 't Verlaat, Stedelijke Gebiedsontwikkeling in hoofdlijnen

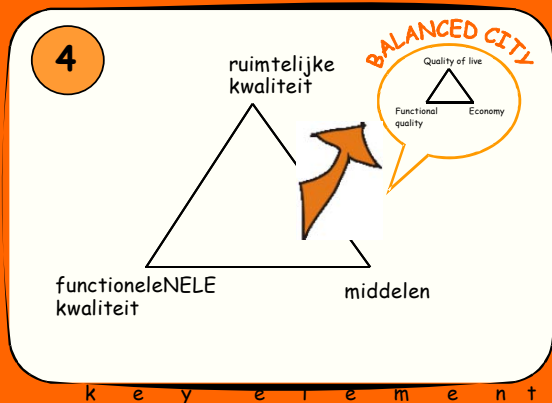
B O E G B E E L D

'O P E N W I N D O W S'

Stromen model van Kingdon

O P T I M A L I S A T I E V A N D R I E I N V A L S H O E K E N

k e y e l e m e n t

Dr. Jan van 't Verlaat, Stedelijke Gebiedsontwikkeling in hoofdlijnen

2. 'Conceptuele gebiedsontwikkelaar'

Het is nodig dat enkele sleutelpersonen zich achter het project plaatsen. Bij succesvolle projecten zijn er bestuurders zichtbaar die werken met lange adem, veel geduld, doorzettingskracht, passen op de plaats, diplomatie, toewijding en een grote dosis moed. Dit zijn geen 'zachte waarden'. Het duidelijk zichtbaar dragen van verantwoordelijkheid is een van de absolute voorwaarden voor succes. 'No guts, no glory'.

Teun Koolhaas

Hecht sterk aan de waarde van een creatief trekker om de potenties van een gebied in beeld te brengen. '... Ik denk dat je mensen moet gebruiken die heel goed kijken, naar kansen die liggen voor gebieden. Die daar veel kijk op hebben. Je moet met mensen aan de praat zien te komen, en vaak zijn dat toch wel ontwerpers of kunstenaars die daar gevoel voor hebben. Omdat dit een onderwerp is voor de genius loci, the sense of place, en wat authentiek is daar, of wat typisch is, daar moet je dus gevoel voor hebben.

3. Synergie creëren

De urgentie, Riek Bakker zegt hoe groter de problemen hoe beter. Succes bij gebiedsontwikkeling wordt bepaald door de aanwezigheid van een herkenbaar maatschappelijk vraagstuk. De herkenbaarheid van de vraagstukken, een breed gedragen wil en gevoel van urgentie om het vraagstuk op te lossen, zijn het fundament voor een aanpak die bestuurlijke en sectorale grenzen overschrijdt. Gebiedsontwikkeling vergt veel van partijen. Dan helpt een ambitie die tot de verbeelding spreekt en ontwikkelingen mogelijk maakt die voor veel partijen iets goeds brengt vanuit de identiteit.

Riek Bakker

'.....is er een urgentie, moet er iets opgeloste worden ..Hoe groter de problemen hoe liever ik het heb. Dan komt er een druk op dan kan ik veel meer doen. Het krijgt een urgentie en dat is fantastisch. Dan komt het op de agenda, anders denken ze ach laat die maar lekker tekenen.

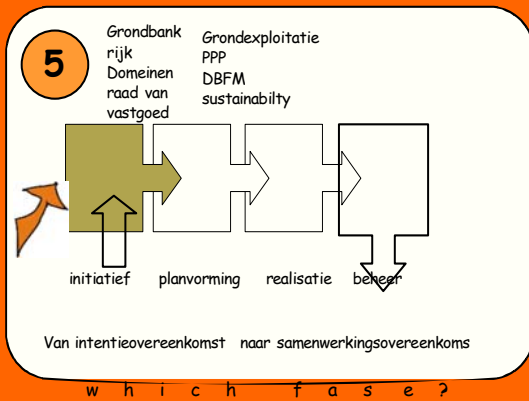
4. Optimalisatiedriehoek

De drie invalshoeken zijn in beginsel alle drie even belangrijk. Er is adequaat organiserend vermogen nodig om de 3 invalshoeken evenwichtig en samenhangend in het proces te incorporeren. Voor een evenwichtige groei van steden zijn bereikbaarheid, quality of live en economie van belang. Essentieel voor projecten is om te laten zien dat gebiedsontwikkeling leidt tot een nieuwe balans die gebieden vitaal maakt, de identiteit speelt daar een belangrijke rol in.

Huib Smeets

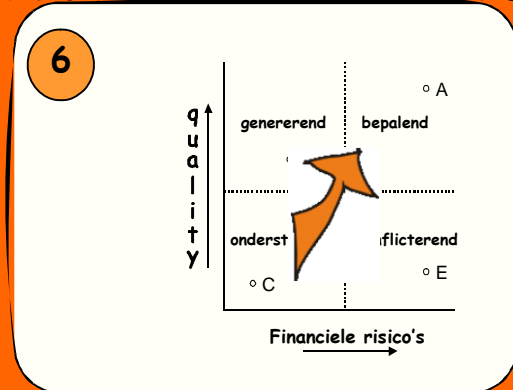
'.....Steeds is getracht, bij de verdere uitgroei van Maastrichtdoor bijvoorbeeld, de universiteit, industriële vestiging zakelijke en niet-zakelijke dienstverlening, congresstad met het MECC, een veertigtal Europese instituten. Wat daarbij voorop staat is in zijn algemeenheid, het streven in deze stad, om de identiteit van de stad in zijn totaliteit om die te handhaven. Op grond van een diepe beschouwing van wat is nu, de identiteit van die stad, hoe goed zijn we erin om dat te weten, om dan per plek, recht te doen aan die identiteit.'

FASEN VAN INTEGRALE GEBIEDSONTWIKKELING

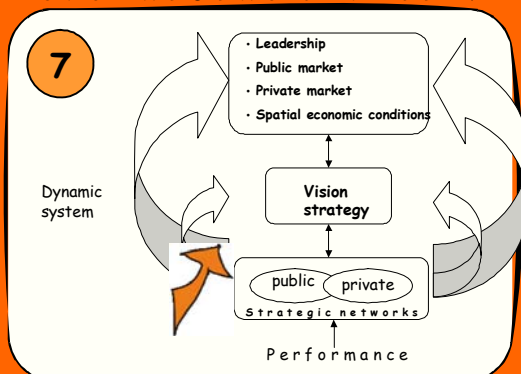
Dr. Jan van 't Verlaat, Stedelijke gebiedsontwikkeling in hoofdlijnen

R I S C O V E R S U S A M B I T I E

Paul Jorna Syllabus Realiseerbare ambities 2004

O R G A N I S I N G C A P A C I T Y

Leo van den Berg, The organising capacity of metropolitan regions, 1997

5.

Fasen van IGO

In de initiatief fase is het gebruik van het instrument een goed moment om hierover afstemming te krijgen, omdat in deze fase de ambitie van de IGO moet worden vastgesteld, echter 'Creëer een voorziening voor kwaliteitsbewaking op de langere termijn.'

Bij Gebiedsontwikkeling is de borging van de kwaliteit en het bewaken van het geplande evenwicht een risico. De plannen zijn bij de start prachtig in balans. Als het echter financieel tegenzit, moet binnen het plan een oplossing worden gezocht. En dat gebeurt vaak op manieren die de kwaliteit aantast.

Mels Crouwel

'.....Dat als er niet een al te kort lopende markt visie, over al die projecten heen gegooid wordt, dat vooral de RGD juist een wat langere kijk op dit soort projecten zou kunnen hebben.'

6.

Aansprekende inhoudelijk een financiële visies.

Dicht verknoopt met de inhoudelijke visie is de financiële visie. Het is duidelijk dat ontwikkeling van gebieden investeringen vergen. Die investeringen kunnen worden verdiend in het gebied. Echter, de termijnen zijn lang en de omvang van de bedragen is groot. Bovendien is het vaak nodig om investeringsvermogen op een ondernemende wijze beschikbaar te hebben. Deels zijn de investeringen publiek, deels privaat.

Huub Smeets;

'.....Bovendien hebben we de afspraak, dat de hoofdstructuur, er één jaar voor de oplevering van onze eerste toren van Siza erin ligt..... Dat hoort bij gebiedsontwikkeling. Dat is het structurerende vermogen, een geloof in de aanpak van dat gebied. Door de hoofdinfrastructuur zichtbaar te maken. Dat faciliteert geweldig. Het gaat voor mensen leven, ze kunnen er kijken, rondwandelen, rondfietsen en rondrijden, dan gaat het gebied meteen een heel ander imago krijgen.'

7.

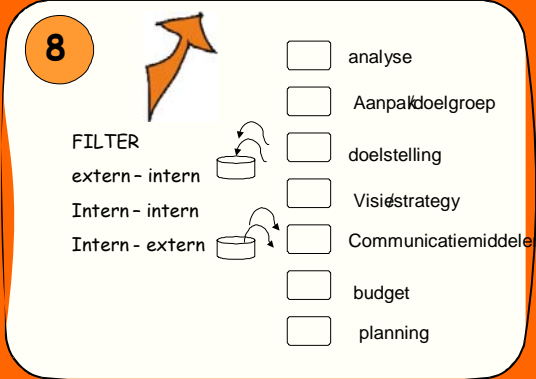
Draagvlak en belangenaspecten

Het goed aansluiten bij de identiteit van een plek zal draagvlak verhogend werken enerzijds en anderzijds wat mij opviel in de cases, dat zowel in Maastricht als in Rotterdam een sterk politiek netwerk is gecreëerd.

Herma de Wijn;

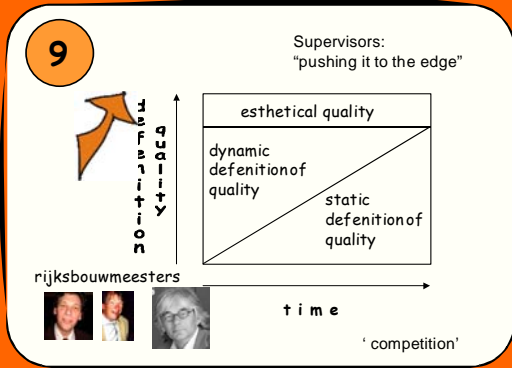
'... Als wij met een gebied gaan starten, dan zorgen we dat we ons netwerk maken als we dat niet al hebben. Maar de kennis van het gebied en allerlei ontwikkelingen in die gebieden hoor je gewoon bij te houden.'

C O M M U N I C A T I E

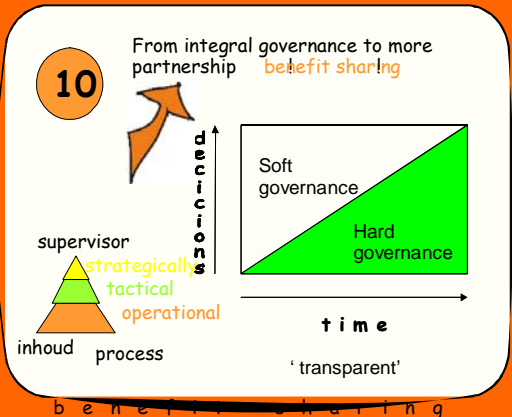

Consonant, communicatie als managementinstrument, 2004

S P A T I A L Q U A L I T Y

G O V E R N A C I E

benefit sharing

8. Communicatie over identiteit

Goede en tijdige interne communicatie en externe communicatie met projectgroepen, politiek, bewoners, participanten en andere belanghebbenden is bij gebiedsontwikkeling altijd een kritische succesfactor. Het gaat om communicatie tussen:

- o De direct betrokkenen onderling,
- o De projectverantwoordelijken en de betrokken burgers en bedrijven,
- o De direct betrokkenen en hun achterban,
- o De projectverantwoordelijken en rijksvertegenwoordigers,

Charles van Marrelo;

'.....het werkt pas als die communicatie over en weer er is. Het is weer iedere keer die twee-eenheid of een drie-eenheid. Het zou jammer zijn als mensen vanuit portefeuillebeleid met een goede visie, dat andere zouden vergeten. Want dat zou kunnen betekenen dat juist die ruimtelijkheid minder is. Dus dat moet je ook weer samendoen.'

9. Dynamische kwaliteits definitie

Het inhoudelijk voeden en ondersteunen van een gezamenlijk proces van definiëring en operationalisering van het kwaliteitsbegrip, waarbij zoveel mogelijk partijen worden betrokken en een proces van variatie en selectie aan de orde is.

Mels Crouwel;

'.....Ik denk dat de rol van adviseur voor wat je met een gebied kunt, wij kunnen hier dus op het atelier, door middel van ontwerpend onderzoek, in het allereerste voortraject meehelpen om het programma wat je op zo'n plek kunt realiseren om dat te bepalen. Ik denk dat wij door dat ontwerpend onderzoeken wat we hier doen, een vrij belangrijke rol zouden kunnen hebben. Omdat wij misschien de potentie van een plek beter zien, dan een eenvoudig vastgoed projectmanager. En dus nogmaals weer een korte termijn belang. We hebben geen winstbelang maar het rijk heeft wel de plicht om zoveel mogelijk waarde in zijn portefeuille te houden. Ik denk dat je strategischer en meer op lange termijn kijkt dan de marktpartijen.'

10. Governance/Government & ruimtelijk beleid

Door de actieve betrokkenheid van vele actoren gaan we van government naar governance. Wat inhoudt dat (door de groeiende rol van private partijen in publieke beleidsprocessen en het bestaan van hybride netwerken) sturing verandert in contingente sturing. In onderlinge afhankelijkheden. Er is sprake van een toenemende weerzin tegen overheidsbemoeienis. We lopen aan tegen de grenzen van wat met planning mogelijk is. Sommige processen zijn niet te vangen in beleid. Het loslaten van de planningsdoctrine heeft toch grote gevolgen voor de ruimte. Nederland mag haar ruimtelijk beleid niet verwaarlozen. De verbreding van het instituut Rijksbouwmeester (Mels Crouwel) met een Rijksadviseur voor het landschap (Dirk Sijmons), het culturele erfgoed (Fons Asselbergs) en de infrastructuur (Jan Brouwer) functioneert nu als een strategisch team heeft hierbij een belangrijke taak te vervullen.

5.3 Relevantie voor de Rijksgebouwendienst

5.3.1 Inleiding

De RGD is speler in het proces van gebiedsontwikkeling op verschillende manieren, allereerst zal ik de verschillende rollen van de RGD omschrijven. Hierna zal ik beschrijven hoe de RGD omgaat met de identiteit bij gebiedsontwikkelingsprojecten om vervolgens weer af te sluiten met een conclusie.

5.3.2. Rol van de RGD bij integrale gebiedsontwikkeling

Binnen de RGD wordt nagedacht over de vraag hoe de RGD om zou moeten gaan met integrale gebiedsontwikkeling. De functionaliteit, de architectonische kwaliteit en waardeontwikkeling van vastgoed worden in sterke mate bepaald door de relatie met de directe omgeving.

Rijkshuisvesting

De RGD investeert elk jaar circa € 500 miljoen in grote en kleinere bouwprojecten of aankopen van rijksgebouwen. De RGD beheert momenteel 6,2 miljoen vierkante meter kantoorruimte. Dat is ongeveer 15 % van de totale Nederlandse kantorenvoorraad. Deze investeringen concentreren zich in de steden. Vaak blijken investeringen in rijkshuisvesting een katalysator te zijn voor marktpartijen om ook te investeren in een gebied. Met de rijkshuisvesting beschikt de regering daarom over een aanzienlijk investeringsvolume waarmee een extra impuls kan worden gegeven aan de ruimtelijke, economische en culturele ontwikkeling van steden. Ontwikkelingen in de vraag naar rijkshuisvesting worden daarom steeds geconfronteerd met initiatieven van gemeenten voor gebiedsontwikkeling. Indien de klant het wenst en indien de mogelijkheden zich ertoe lenen zal de RGD participeren in plannen van de gemeenten.

RGD en integrale gebiedsontwikkeling

De RGD heeft kennis ontwikkeld op het terrein van gebiedsontwikkeling. Hierin worden meerdere functies, zoals werken, wonen, transport, ontspanning en natuur gecombineerd in een stedelijke omgeving. Zo kunnen nieuwe en verrassende locaties ontstaan. Debet aan deze ontwikkeling is een toenemende noodzaak om de steeds schaarser wordende ruimte van met name binnenstedelijke locaties zo goed mogelijk te benutten en de diverse functies op elkaar af te stemmen. Eigen aan gebiedsontwikkeling is de samenwerking tussen meerdere partijen zoals Rijk, gemeenten, provincies en private partijen (woningcorporaties, particulieren, bedrijven, projectontwikkelaars en beleggers).

Kansen van de RGD

De RGD ziet steeds nieuwe kansen in projecten op gebiedsniveau. Er spelen veel belangen in die gebieden en er zijn vaak meerdere partijen bij betrokken, kenmerken die het moeilijk maken voor de RGD om haar kansen waar te maken. Om haar gebiedsbelangen te behartigen vindt de RGD het zaak om vroegtijdig, pro-actief in projecten te stappen. Zodoende zijn er betere kaarten in handen om de ambities waar te maken. Dit houdt in dat de RGD in sommige gevallen zal ontwikkelen zonder dat er al een concrete klantvraag aan ten grondslag ligt.

Positie van de RGD

De RGD wil binnen de samenwerkingsvormen die bij gebiedsontwikkeling kunnen ontstaan, niet alleen een deskundige gesprekspartner, maar ook de katalysator zijn. Zo kan de dienst, in samenwerking met de andere partners in een project, een rol spelen bij een meer integrale benadering van gebiedsontwikkeling. Daarnaast zijn, met de mogelijkheid om onder strikte voorwaarden vastgoed te verwerven zonder de garantstelling van een klant, de

Maaïke Gudde

Hoe zie je de rol van de RGD bij gebiedsontwikkelingen?

De RGD is er in de eerste plaats om rijksoverheidsorganisaties te huisvesten. En om dit op een zo effectief en efficiënt mogelijke manier tegen zo laag mogelijke kosten te doen. Daar waar dit kan in combinatie met een gebiedsontwikkeling is dat natuurlijk prima. Er zijn ook enkele voorbeelden aan te wijzen waarbij we zien dat een investering in een rijksland heel goed als katalysator voor de ontwikkeling van een gebied heeft gewerkt. Als het gaat om de rol met betrekking tot identiteit, dan denk ik dat de RGD meer aandacht zou kunnen schenken aan de uitstraling van het openbare gebouw. Ook op die manier kun je gebiedsontwikkelingen ondersteunen

Als er geen klantvraag voorligt, kan de RGD dan een rol gaan spelen in een gebiedsontwikkeling?

Ik denk dat je hier een onderscheid moet maken tussen de RGD als investeerder en de RGD als adviseur, en dan gaat het met name om de rol van het Atelier Rijksbouwmeester. Als investeerder heb je niets te zoeken in een gebiedsontwikkeling als er geen klantvraag is, tenzij je die klantvraag op termijn wel verwacht en je besluit om te anticiperen. Dan kun je ook besluiten om een gebiedsontwikkeling te participeren en deze te stimuleren. Dit komt echter maar sporadisch voor (t.o.v. van het totale aantal projecten). Maar de klant, nu of in de toekomst, is vertrekpunt. Het behoort niet tot de taak van de RGD om allerlei, op zich voor de stad nuttige gebiedsontwikkelingen, op gang te brengen ten behoeve van die stad.

Voor de rol van adviseur ligt dit anders. Zo heeft Rijksbouwmeester bijvoorbeeld een rol als kwaliteitstoetsers, -bewaker in de sleutelprojecten, ook wanneer de RGD niet in deze projecten investeert. En ook op andere plekken in het land wordt zijn advies gevraagd over gebiedsontwikkelingen. Wel dient er op zich enige relatie te bestaan met rijksoverheidsactiviteiten (bijv infrastructuur aanleg, of activiteiten voortvloeiend uit de Vijfde Nota).

Het gebouw heeft toch een beleidsvoorbeeld functie?

Dan heb je het over het gebouw, niet over gebiedsontwikkeling. De mate waarin het gebouw een beleidsvoorbeeld is, wordt in feite door de klant bepaald. De RGD adviseert. De mate waarin de wijze waarop het gebouw tot stand komt (opdrachtgeverschap, aanbesteding etc) voorbeeldig is heeft de RGD zelf in de hand. **Heb jij de indruk dat binnen de RGD als organisatie op verschillende manieren naar gebiedsontwikkeling wordt gekeken, waarbij de cesuur die jij maakt, lang niet altijd zo scherp is?**

Op zich denk ik dat het verhaal van de klantvraag als uitgangspunt heel helder is en dat we daarover in de organisatie ook geen discussie hebben. Complexer wordt het als het gaat om de klantvraag op langere termijn en de noodzaak om daarop te anticiperen. Dan gaat de discussie ook over risico inschatting en het is logisch dat daarover de meningen soms uiteen lopen. Daarnaast kan dan discussie ontstaan over de mate waarin en hoe de RGD in een dergelijke ontwikkeling het initiatief moet nemen. Ook dat heeft met risico inschatting te maken.

kansen voor de RGD om deel te nemen in vormen van gebiedsontwikkeling verruimd. De dienst kan nu een volledig bouwplan ontwikkelen, ook al is er nog niet voor alle vierkante meters bruto vloeroppervlak een huurder gevonden. Met gebiedsontwikkeling worden meerdere doelen in een project bereikt.

Katalysator

De basis voor de beslissing van de RGD om in deze gebieden te investeren is het vertrouwen van de overheid in bepaalde locaties, ook om daar zelf in gehuisvest te worden. Als katalysator in het afstemmingsproces wil de RGD allereerst de randvoorwaarden creëren voor de verdere deelname van alle betrokken partijen. Daarmee bewijst hij immers zijn afspraken ten aanzien van een evenwichtige ontwikkeling van de locatie, na te komen. Het motto daarbij is: als één schaap over de dam is, dan. Het uitgangspunt is het vinden van een gemeenschappelijk belang van de betrokken partijen. Een eerste stap van gebiedsontwikkeling is daarom altijd het creëren van een gezamenlijke visie van gemeente en RGD.

3 doelstellingen die de RGD heeft zijn²⁸;

1. Het primaire doel is het goed huisvesten van rijksdiensten, daarbij kan men zich niet tot het gebouw beperken, want het is altijd een gebouw in de omgeving. De gebruikers willen niet alleen een goede werkplek, maar ook een goede ligging van het gebouw (belevings- en gebruikswaarde).
2. Voor zover de RGD een publiek doel nastreeft, heeft die ook betrekking op huisvesting die een bijdrage kan leveren aan gebiedsontwikkeling. De RGD is daarmee afrekenbaar op SMAAK, Stedenbouw, Monumenten, Architectuur, Kunst. De publieke doelstelling die met de ontwikkeling van een gebied wordt beoogd, realiseren publieke functies, verfraaien van openbare ruimte, aantrekken van bedrijvigheid. Herstructurering van achterstandswijken en bedrijventerreinen
3. Het derde doel vloeit voort uit haar rol van belegger, die ervoor moet zorgen dat de investering in huisvesting ook daadwerkelijk wordt terugverdiend. Een investering in een gebied dat wordt gereactiveerd geeft een multipliereffect van de investering. Op termijn verdien je het dubbel terug (toekomstwaarde/beleggingswaarde) door stijging van de grond- en marktwaarde.

Voor RGD laten zich deze doelstellingen als volgt vertalen;

1. *Aanjaagfunctie, de RGD als vliegwiel*
De investeringen van de RGD in Rijksgebouwen kunnen grote invloed hebben op de stedelijke ontwikkeling in de brede zin van het woord.: ruimtelijk, cultureel en sociaal-economisch. Vertrouwen in locaties is de basis voor deelname aan gebiedsontwikkeling. De RGD kan met de ontwikkeling van haar gebouwen een grote invloed hebben op de directe omgeving. Zo kan de ontwikkeling van een kantoor een 'trigger' zijn voor andere partijen om ook in dat gebied te investeren. Flagshipdevelopment²⁹ Belangen van de RGD gaan verder dan alleen ontwikkeling van een gebouw, ze kan ook ambities hebben op gebiedsniveau. Het publieke belang en de beleidsdoelstellingen zijn uniek t.o.v die van een marktpartij. Waardoor impulsen kunnen worden gerealiseerd die anders niet haalbaar zouden zijn.
2. *Kwalitatieve verbetering, lange termijn eigenaar*
De RGD werkt daardoor mee aan de waardevastheid van het bezit op lange termijn. De waarde van gebouwen wordt immers niet bepaald door het gebouw zelf, maar ook door de omgeving. Als de RGD-investeringen leiden tot nieuwe vestigingen van bedrijven en/of extra investeringen van de gemeente in openbare ruimte, dan beïnvloedt dat de waarde van de RGD-portefeuille in gunstige zin. De functionaliteit, de architectonische kwaliteit en waardeontwikkeling van vastgoed worden in sterke mate bepaald door de relatie met de directe omgeving. Deze omgeving moet daarom voldoen aan de eisen van welvaart, welzijn, economie en milieu. Hiervoor is het noodzakelijk om alle functies, zoals wonen, werken, water, natuur en landschap, recreatie, landbouw en infrastructuur in beschouwing te nemen.
3. *Invulling rijksbeleid*
Beleidscontext op hogere schaalniveaus. De RGD heeft een voorbeeldfunctie en geeft een belangrijke impuls aan de doelstellingen van Rijksbeleid, zoals het Grotestedenbeleid, het Architectuurbeleid en de ontwikkeling van de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening.
4. *Behoud monumentale panden, vooral in binnensteden*
5. *Visie en beleid*
De belangrijkste reden voor de RGD voor deelname in gebiedsontwikkeling zijn het kunnen aanbieden aan zijn klanten van optimale huisvesting met een hoge kwaliteit en toekomstwaarde. Een hoge toekomstwaarde leidt uiteindelijk tot lagere kosten.
6. *Gebiedsgerichte projecten, projecten met een scope breder dan gebouwniveau.*

²⁸ College 2005 Drs. Fred van der Veen, Erasmus Universiteit Rotterdam

²⁹ Integrale gebiedsontwikkeling, het stationsgebied 's-Hertogenbosch, flagshipdevelopment

Er is een ambitie voor ontwikkeling op gebiedsniveau, meer proactieve benadering en meer strategische ontwikkeling. Deze ambitie kan zijn belangrijke beleidsdoelstellingen realiseren in een gebied. Ambitie kan ook zijn om in de portefeuillestrategie op lange termijn te investeren in het gebied, zonder dat een rijksdienst nu direct om huisvesting vraagt. Of als de waarde van het RGD -bezit stijgt door gebiedsaanpak.

5.3.3. Hoe gaat de RGD om met identiteit in gebiedsontwikkelings processen?

Hoe ga je als RGD om met identiteit bij gebiedsontwikkeling? Bij gebiedsontwikkeling zijn per definitie meerdere aspecten in het spel. Bv. Infrastructuur en ruimtelijke inrichting, die onderling een grote samenhang kennen. Dit maakt een integrale aanpak van het gebied niet alleen wenselijk maar ook steeds meer noodzakelijk. Dit vergt een goede afstemming tussen de verschillende partijen en hun (deel)belangen. Ook het Rijk heeft verschillende deelbelangen (VROM voor ruimtelijke inrichting, V&W voor infrastructuur, EZ voor bedrijvigheid etc.) Het afstemmingsprobleem binnen het Rijk begint al op het niveau van de beleidsdoelstellingen, een belangrijke beleidsdoelstelling zou kunnen zijn de integratie van ruimtelijke identiteit.

Daarbij komt dat de RGD, nu samenwerking met andere partijen haast onvermijdelijk is, behoefte heeft aan kennis van projectontwikkeling. Omdat deze kennis slechts beperkt aanwezig is, ontstaat bij de betrokken ministeries de neiging om zich terug te trekken op hun eigen, bekende terrein en zich alleen daarop te richten, wat een integrale aanpak verder bemoeilijkt. Afbakening is nodig ten aanzien van de keuze welk soort projecten/sectoren de RGD zich zou moeten richten, dwz in welke projecten de RGD toegevoegde waarde zou kunnen leveren door zich een actievere rol aan te meten.

Hierdoor kan het volgende geconcludeerd worden;

1. De primaire taak van een RGD is het beantwoorden aan de klantvraag, het bewustzijn van het belang van identiteit moet ook bij de klant overgebracht worden.
2. Er spelen veel belangen in die gebieden en er zijn vaak meerdere partijen bij betrokken. Van belang is dat de RGD projecten waarin mogelijkheden liggen voor identiteit herkent en over een heldere, eenduidige manier van handelen beschikt voor deze projecten.
3. De publieke doelstelling als toegankelijkheid, veiligheid, publieke functies, verfraaien openbare ruimte etc. bij de ontwikkeling van een gebied dient nu ook identiteit meegenomen te worden in de discussie, omdat het op korte en langere termijn baten oplevert voor de samenleving.
4. Rol rijksbouwmeester; als adviseur ten aanzien van het helpen meedenken over de potentie van de plek. Participeren in het ontwikkelen van de gemeenschappelijke visie op het gebied.
5. Je kunt je afvragen welk soort projecten/sectoren onder de verzamelterm gebiedsontwikkeling vallen. Vervolgens zegt dit iets over;
 - De expertise die nodig is verschild tussen de gehanteerde gebiedstypen
 - De karakteristiek van de projecten is verschillend
 - De betrokken overheidsorganisaties verschillen
 - De afzet markt van de projecten zijn gebiedsspecifiek
6. Om als overheid een rol te spelen in de vastgoedmarkt mede ten aanzien van ruimtelijke identiteit moet er een budget zijn om initiatieven te nemen bij gebiedsontwikkeling, een vastgoedstrategie budget. Nu wordt huisvesting vaak achteraf duur ingekocht bij een projectontwikkelaar

5.3.4. Conclusie

- a) De overheid dient vooral het initiatief te nemen bij het versterken van identiteit bij integrale gebiedsontwikkeling, zij dient het goede voorbeeld te geven.
- b) Het is temeer legitiem voor de RGD, omdat het ook bepalend is voor de beleggingswaarde op lange termijn.
- c) De RGD moet wel beschikken over een goed analyse-inzicht in de redenen waarom de stad beweegt en inzicht in de structuurversterkende effecten van een investering.
- d) Cruciaal in dit inzicht is de samenhang die bestaat tussen klantvraag en de portefeuille strategie.

e) **Voordelen en voorwaarden**

Overheden staan bij gebiedsontwikkeling vaak voor complexe opgaven, er zijn meerde publieke en private partijen betrokken. Vaak is spraken van wederzijdse afhankelijkheid tussen de overheid en private partijen door grondeigendom van die private partijen. Samenwerking en afstemming van de publieke en private plannen in het gebied wordt daarmee noodzakelijk als de overheid zijn doelstellingen wil bereiken.

Voordeel; betere, integrale planontwikkeling en aanpak van het totale te ontwikkelen gebied en een hogere en duurzamere kwaliteit van de oplossing

Voordeel; planoptimalisatie door afstemming van publieke en private plannen; beter prijskwaliteit verhouding (lagere kosten, hogere opbrengsten, minder risico's) Maar ook als de marktpartijen geen grondeigendom hebben, kunnen zij een belangrijke rol spelen. Zij bezitten veel kennis en ervaring over het ontwikkelen en het marketen van locaties. Door publieke en private plannen af te stemmen kan worden gekomen tot financiële verevening tussen de rendabele en onrendabele projectonderdelen.

Voordeel; mogelijkheid van snellere realisatie van het project door een grotere slagkracht en een versnelling van publieke besluitvormingsprocessen Daarnaast kunnen de risico's van dit soort projecten, zowel in de planvormingfase als bij de realisatie en exploitatie, groot zijn; markt partijen zijn in staat deze reëel in te schatten en beter te beheersen.

Voordeel; mogelijkheid van financiële verevening tussen de rendabele en onrendabele onderdelen van het totale project. Voorwaarde; maak harde afspraken over ambities en voldoende beschikbare middelen. Stel een duidelijk publiek kader en een duidelijke scope voor het project. Maak goede afspraken over de besluitvormingsprocedure.

6 Conclusie en Aanbevelingen

Dit onderzoek wil gebiedsontwikkeling in een ander daglicht stellen, met als centraal uitgangspunt de ruimtelijke identiteit van een plek. Uit dit onderzoek blijkt dat sturen van ruimtelijke ontwikkelingen vanuit identiteit leidt tot meer differentiatie en tegelijk ook tot grotere samenhang. De verschillen worden groter, met sterkere eenheden.

Identiteit wordt vaak als iets subjectiefs gezien en daarmee als onwerkbaar. Dat identiteit subjectief is, is juist. De ruimtelijke identiteit heeft alles te maken met hoe mensen hun omgeving beleven. Maar dat wil niet zeggen dat versterking van de ruimtelijke identiteit geen werkbaar principe kan zijn.

In dit hoofdstuk worden de conclusies van dit onderzoek gepresenteerd (6.1) en aanbevelingen gedaan ten aanzien van ruimtelijke identiteit en vervolgonderzoek (6.2).

6.1 Conclusie

De onderzoeksvragen voorafgaande aan de twee vraagstellingen zijn gedurende dit verslag beantwoord. Een korte opsomming van die resultaten verheldert de logica achter de conclusies. De onderzoeksvragen 1 en 2 zijn verkennend, onderzoeksvragen 3 en 4 zijn toetsend, deze geven antwoord op vraagstelling 1.

De eerste vraagstelling is;

Vraagstelling 1

Welk instrument kan identiteit een rol laten spelen in het proces van integrale gebiedsontwikkeling?

Verkennde onderzoeksvragen

1. Wat zou een geschikt communicatie instrument zijn, voor de analyse van een gebied om ruimtelijke identiteit te benoemen?

Het instrument als communicatiemiddel.

Om bewust met ruimtelijke identiteit om te kunnen gaan is het nodig dat verschillende actoren actief deel kunnen nemen. Er zijn verschillende momenten denkbaar wanneer je de identiteit bespreekbaar maakt en wanneer dit instrument wordt ingebracht in het totale proces van integrale gebiedsontwikkeling.

Belangrijke kenmerken van het instrument zullen dus moeten zijn;

- Het instrument moet bijdragen aan de communicatie over ruimtelijke identiteit.
- Het instrument moet draagvlak creëren onder de betrokkenen bij integrale gebiedsontwikkeling.

De voorwaarden waaraan het instrument zou moeten voldoen zijn;

- Het instrument moet helderheid verschaffen over wat de identiteitsdragers zijn van ruimtelijke identiteit.
- Het instrument moet inzicht geven over de rol is van ruimtelijke identiteit.
- Het instrument moet houvast geven voor de communicatie over ruimtelijke identiteit

De ruimtelijke identiteit heeft alles te maken met hoe gebruikers van de ruimte hun omgeving beleven. De aanpak wordt daarom opgevat als een integrale en samenhangende structuur, en niet als een reeks verbindingen tussen gebouwen of functionele bestemmingen. Samen bepalen zij de identiteit. Daarbinnen zijn losse 'identiteitsdragers' te vinden: gebouwen, zoals industriële monumenten, maar ook gebieden (landschappen en 'city-scapes'), lijnen of wijken. Het gaat bij het benoemen van identiteitsdragers om gebieden en gebouwen met een sterke, karakteristieke en positieve beleving.

Het communicatie instrument bestaat uit twee delen. Het eerste omvat een '*classificatie van het gebied*'. Het tweede deel behandelt de '*karacterisering van het gebied*.' Het doel is het benoemen van de belangrijkste dragers van de ruimtelijke identiteit.

Classificatie van het gebied

Het eerste deel leidt ertoe dat er een bewustzijn ontstaat ten aanzien van de plek, dit om te voorkomen dat appels met peren vergeleken worden. De classificatie volgt door de volgende drie stappen;

1)De specificatie van de plek.	De plek ruimtelijk en feitelijk geografisch in kaart brengen.
2)Het type plek.	Hoe is het gebied aangesloten op het netwerk.
3)Het type identiteit.	Laat zich deze kenmerken door een sociaal-culturele identiteit, een .
Functioneel-economische of een ruimtelijke identiteit.

Karakterisering van het gebied

Voor de karakterisering van het gebied is gekozen voor een checklist omdat;

- o Een checklist niet voorschrijft maar houvast biedt.
- o Een checklist de veelheid van opvattingen over ruimtelijke identiteit kan ordenen.

De checklist kan behulpzaam zijn voor de discussie tussen de actoren in een gebiedsontwikkelingsproces. De checklist is in het proces toepasbaar en de checklist kan bijdrage aan het bewust zijn ten aanzien van identiteit.

2. Hoe zijn vanuit de theorie, de dragers voor de identiteit van een gebied te benoemen?

Om tot de ruimtelijke identiteitsdragers te komen wordt allereerst op basis van literatuur onderzoek een inventarisatie gemaakt van het debat over de ruimtelijke identiteit vanaf de wederopbouw. Na een chronologische inventarisatie van dragers van ruimtelijke identiteit volgt een categorisatie van de identiteitsdragers. Dit is geplaatst in het perspectief van Braudel als een lagenbenadering opgebouwd in 3 tijdspaden;

1)'*Het geheugen*'. Wat was de oorzaak of een logisch gevolg op een gebeurtenis.

2)'*Het hier en nu*'. De ingrepen en welk effect dat heeft gehad. Wat tref je nu aan.

3)'*De toekomst*'. Identiteit is een momentopname, en de identiteit die toegekend wordt is onderhevig aan dynamiek. De snelheid van verandering is waar het hier om gaat.

Deze categorisatie resulteert in een concept-checklist die bijdraagt aan de communicatie over ruimtelijke identiteit. Dit is een check list op basis van literatuur, door deze checklist te toetsen aan de praktijk worden de identiteitsdragers aantoonbaar.

Toetsende onderzoeksvragen

3. *Heeft identiteit meegespeeld in de afwegingen in*
a. het proces (heeft identiteit een rol gespeeld in de discussie; heeft men het mee laten wegen) en
b. het product/prestatie/resultaat (Kunnen we het terugzien?)

De cases zijn geselecteerd op het feit dat identiteit in het proces van integrale gebiedsontwikkeling is meegenomen. Dit uitgangspunt kent verschillende uitwerkingen. Het feit dat ruimtelijke identiteit wordt besproken in het proces wil niet zeggen dat deze ook terug te herkennen is in het product.

De cases en de identiteit van het product, kort samengevat;

- o De Kop van Zuid een veel sterkere aandacht wordt gevraagd voor het maritieme karakter van de plek.
- o Identiteit speelt een sterke rol in de initiatief fase bij deze ontwikkeling, dit moet een continue factor blijven in de afwegingen die gemaakt wordt bij de Kop van Zuid.
- o Ceramique heeft zich sterk gemaakt om de identiteitsdragers '*zichtbaarder te maken*' en zichtlijnen ernaar toe gecreëert. De ruimtelijke identiteit is immers ook afhankelijk van hoe de gebruikers haar kunnen beleven
- o Ceramique de levendigheid een belangrijk issue blijft.
- o Veenhuizen, waar mogelijk moeten de ruimtelijke identiteitsdragers nieuwe functies krijgen voor een breder publiek of ze aan sociale functies te koppelen. Ze zo openbaar mogelijk houden. Ook als iets feitelijk openbaar is kan het privé lijken.
- o Veenhuizen, bij de gebiedsontwikkeling aansluiting te zoeken bij de bedoelingen van waaruit gebieden en structuren zijn ontworpen
- o Leidsche Rijn de versnippering nog een lastig probleem is vanwege de grote schaal van dit gebied.
- o Het creëren van nieuwe identiteitsdragers, moet bijdragen aan het combineren van verandering en dynamiek met behoud van waardevolle dragers. Nieuwbouw, herinrichting en stedelijke vernieuwing moeten zó worden opgezet dat nieuwe identiteitsdragers worden gecreëerd. Op die manier wordt gestreefd naar een vorm van stedenbouw, landschapsarchitectuur, ontwerp van openbare ruimtes, groen en architectuur waardoor unieke, herkenbare gebieden ontstaan. Gebieden die karakteristiek zijn voor die regio, die stad of dat dorp en niet overal in Nederland hadden kunnen liggen
- o Hembrugterrein Het denken vanuit identiteit is bij deze aanpak de sleutel om op een goede manier met verandering te kunnen omgaan. Als je kunt laten zien dat je veranderingen niet uit de weg gaat, maar wel met het doel om de kwaliteiten van het gebied te versterken en je die kwaliteiten gezamenlijk benoemt en bediscussieert, blijkt in de praktijk dat het idee van verandering minder weerstand oproept.
- o Naast dit procesmatige aspect van identiteit stuurt het denken vanuit 'identiteit' ook inhoudelijk aan hoe met veranderingen is om te gaan. Een analyse van de karakteristieken van een gebied kan bijvoorbeeld mede bepalen welke stedenbouwkundige en landschapsarchitectonische kwaliteiten een nieuw gebied moet krijgen. Ook in bestaande gebieden levert een analyse vanuit belevingsnetwerken waardevolle nieuwe ideeën op.

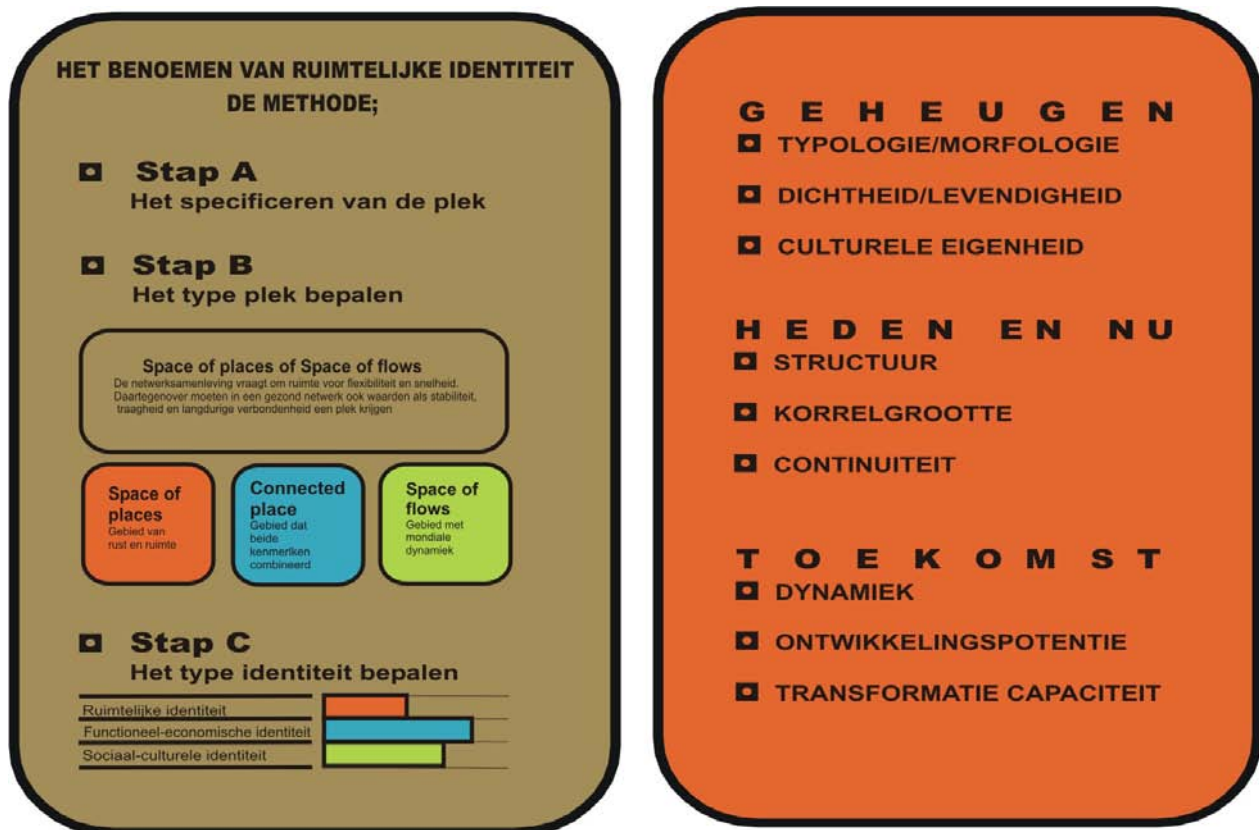
4. *Zijn de identiteitsdragers aantoonbaar?*
 3 ex post:
Kop van Zuid
Ceramique
Leidse Rijn
 2 ex ante:
Veenhuizen
Hembrugterrein

De toets van deze methode is op een beeldende manier gebeurd, met foto's tekeningen en schetsen zijn deze gebieden onderzocht. Echter de methode is een communicatie instrument, dit toetsend deel zou kunnen worden uitgewerkt in een vervolgonderzoek. Voor zover de methode is getoets aan het praktijkonderdeel zijn daar zeer interessante conclusies uit te trekken.

Wat opvalt is dat naarmate de identiteit meer wordt bepaald door de ruimtelijke component, zullen veranderingen ook meer van invloed zijn op de identiteit, er is minder ruimte voor transformatie. Wordt de identiteit vooral gevormd door de sociaal-culturele component en is het ruimtelijke beeld niet de essentie van identiteit, dan is er meer ruimte voor transformatie.

Vraagstelling 1

Het onderzoek ten aanzien van vraagstelling 1 is met het beantwoorden van de vier onderzoeksvragen afgerond. Naar aanleiding van deze resultaten is het mogelijk om de twee vraagstellingen te beantwoorden. Het beantwoorden van deze vraag is mogelijk doormiddel van het ontwikkelde instrument. Deze ziet er als volgt uit;

de tweede vraagstelling is;

Vraagstelling 2

Is dit instrument hanteerbaar in het proces van integrale gebiedsontwikkeling van de RGD?

De onderzoeksvragen 5 en 6 geven antwoord op vraagstelling 2.

4. Hoe kan het ontwikkelde instrument worden toegepast in het totale proces van integrale gebiedsontwikkeling?

Het totale proces van integrale gebiedsontwikkeling (IGO) kenmerkt zich op verschillende manieren. Er is getracht de in de masteropleiding aangereikte theoretische concepten te combineren met de informatie uit de praktijk. Vanuit de interviews kwamen verschillende aandachtspunten naar voren, die zich in 10 hoofdzaken laten onderscheiden.

1) Om het instrument te gebruiken zijn een aantal randvoorwaarde van toepassing, deze zijn in kaart gebracht.
2) Er is aangegeven wanneer het instrument als communicatie middel ingezet kan worden in het totale proces van IGO.

De 10 hoofdzaken zijn;

1. **Het procesmanagement** moet een klimaat creëren dat ontvankelijk is voor kwaliteit
2. **Zichtbare verantwoordelijkheden**, Teun Koolhaas opteert zelfs voor een creatief trekker, omdat deze de potenties van een gebied in beeld kan brengen.
3. **Synergie creëren**, hoe groter de urgentie, hoe beter er te sturen valt.
4. **Optimalisatiedriehoek**, het laten zien dat een nieuwe balans gebieden vitaal maakt. Waaronder het integreren van identiteit
5. **Fasen van IGO**, het creëren van voorzieningen voor kwaliteitsbewaking op de lange termijn. Niet alleen over identiteit nadenken in de initiatief-fase, en lange termijn denken.
6. **Inhoudelijke en financiële visie**. Om visies mogelijk te maken zijn faseringsstrategieën noodzakelijk. Huub Smeets geeft bijvoorbeeld aan de structuur uitrollen een sterk middel is.
7. **Draagvlak en belangenaspecten**, het goed aansluiten bij de identiteit van een plek zal draagvlak verhogend werken
8. **Communicatie**, het ontwikkelde instrument is een communicatie instrument voor interne en externe communicatie
9. **Dynamische kwaliteitsdefinitie**, het communicatie instrument kan bijdrage in de definitie van kwaliteit.
10. **Governance/government en ruimtelijk beleid**, Er is sprake van een toenemende weerzin tegen overheidsbemoeyenis. Nederland mag haar ruimtelijk beleid niet verwaarlozen. De verbreding van het instituut Rijksbouwmeester (Mels Crouwel) met een Rijksadviseurs functioneert nu als een strategisch team heeft hierbij een belangrijke taak te vervullen.

6. In welke mate houdt de RGD in zijn gebiedsontwikkelingsprocessen rekening met de ruimtelijke identiteit oftewel de mogelijkheden van een plek bij de integrale gebiedsontwikkeling?

1. De primaire taak van en RGD is het beantwoorden aan de klantvraag, het bewustzijn van het belang van identiteit moet ook bij de klant overgebracht worden.
2. Er spelen veel belangen in die gebieden en er zijn vaak meerdere partijen bij betrokken. Van belang is dat de RGD projecten waarin mogelijkheden liggen voor identiteit herkent en over een heldere, eenduidige manier van handelen beschikt voor deze projecten.
3. De publieke doelstelling als toegankelijkheid, veiligheid, publieke functies, verfraaien openbare ruimte etc. bij de ontwikkeling van een gebied dient nu ook identiteit meegenomen te worden in de discussie, omdat het op korte en langere termijn baten oplevert voor de samenleving.
4. Rol rijksbouwmeester; als adviseur ten aanzien van het helpen meedenken over de potentie van de plek. Participeren in het ontwikkelen van de gemeenschappelijke visie op het gebied.
5. Om als overheid een rol te spelen in de vastgoedmarkt mede ten aanzien van ruimtelijke identiteit moet er een budget zijn om initiatieven te nemen bij gebiedsontwikkeling, een vastgoedstrategie budget. Nu wordt huisvesting vaak achteraf duur ingekocht bij een projectontwikkelaar.

Vraagstelling 2

Het beantwoorden van deze vraag is niet in één zin te omschrijven. Het merendeel van de respondenten heeft te kennen gegeven identiteit belangrijk te vinden Bij de generalisatie zijn onderstaande punten bepalend voor de integratie van ruimtelijke identiteit in het proces van integrale gebiedsontwikkeling.

1. Het procesmanagement
2. Zichtbare verantwoordelijkheden
3. Synergie creëren
4. Optimalisatiedriehoek
5. Fasen van IGO
6. Inhoudelijke en financiële visie
7. Draagvlak en belangenaspecten
8. Communicatie
9. Dynamische kwaliteitsdefinitie
10. Governance/government en ruimtelijk beleid

In navolging van dit onderzoek zou de RGD zich de volgende houding moeten aanmeten in een proces van integrale gebiedsontwikkeling;

- De overheid dient vooral het initiatief te nemen bij het versterken van identiteit bij integrale gebiedsontwikkeling, zij dient het goede voorbeeld te geven.
- Het is te meer legitiem voor de RGD, omdat het ook bepalend is voor de beleggingswaarde op lange termijn.
- De RGD moet wel beschikken over een goed analyse-inzicht in de redenen waarom de stad beweegt en inzicht in de structuurversterkende effecten van een investering.
- Cruciaal in dit inzicht is de samenhang die bestaat tussen klantvraag en de portefeuille strategie.

6.2 Aanbevelingen

Het ontwikkelde instrument kan ingezet worden voor een sterkere positie van ruimtelijke identiteit in het proces van gebiedsontwikkeling

1. Behoud en versterk die identiteitsdragers

Het instrument is zo op te zetten dat de identiteitsdragers behouden blijven voor de toekomst. De meer potentiële identiteitsdragers moeten worden versterkt waardoor het werkelijk identiteitsdragers worden. Voor dat laatste moeten we nastreven om:

- Bij een gebiedsontwikkeling aansluiting te zoeken bij de bedoelingen van waaruit gebieden en structuren zijn ontworpen.
- Identiteitsdragers '*zichtbaarder te maken*' en bijvoorbeeld zichtlijnen ernaar toe te creëren. De ruimtelijke identiteit is immers ook afhankelijk van hoe de gebruikers haar kunnen beleven.
- Waar mogelijk ruimtelijke identiteitsdragers nieuwe functies geven voor een breder publiek of ze aan sociale functies te koppelen. Ze zo openbaar mogelijk houden. Ook als iets feitelijk openbaar is kan het privé lijken.

2. Ruimtelijke dynamiek van gebieden

Een veelgehoorde misvatting is dat het denken vanuit identiteit zou betekenen dat alles moet blijven als het is. Een dergelijke interpretatie doet geen recht aan de maatschappelijke en ruimtelijke dynamiek die gebieden door de decennia heen beïnvloedt en ze van karakter doet veranderen. De waarde ligt juist in de combinatie van verandering en dynamiek en behoud van waardevolle dragers.

- Creëer nieuwe identiteitsdragers!
- Het denken vanuit identiteit is bij deze aanpak de sleutel om op een goede manier met verandering te kunnen omgaan. Als je kunt laten zien dat je veranderingen niet uit de weg gaat, maar wel met het doel om de kwaliteiten van het gebied te versterken en je die kwaliteiten gezamenlijk benoemt en bediscussieert, blijkt in de praktijk dat het idee van verandering minder weerstand oproept.
- Naast dit procesmatige aspect van identiteit stuurt het denken vanuit 'identiteit' ook inhoudelijk aan hoe met veranderingen is om te gaan. Een analyse van de karakteristieken van een gebied kan bijvoorbeeld mede bepalen welke stedenbouwkundige en landschapsarchitectonische kwaliteiten een nieuw bedrijventerrein moet krijgen. Ook in bestaande gebieden levert een analyse vanuit belevingsnetwerken waardevolle nieuwe ideeën op.
- Het creëren van nieuwe identiteitsdragers, moet bijdragen aan het combineren van verandering en dynamiek met behoud van waardevolle dragers. Nieuwbouw, herinrichting en herstructurering (of stedelijke vernieuwing) moeten dan zó worden opgezet dat nieuwe identiteitsdragers worden gecreëerd. Op die manier wordt gestreefd naar een vorm van stedenbouw, landschapsarchitectuur, ontwerp van openbare ruimtes, groen en architectuur waardoor unieke, herkenbare gebieden ontstaan. Gebieden die karakteristiek zijn voor die regio, die stad of dat dorp en niet overal in Nederland hadden kunnen liggen

3. Continue factor

Identiteit speelt vaak in de initiatief fase een rol bij de gebiedsontwikkelingen, dit moet echter een continue factor zijn in de afwegingen die gemaakt worden bij een integrale gebiedsontwikkeling.

6.3.1 Vervolgonderzoek

Ondanks dat er in dit onderzoek gestreefd is naar een zo hoog mogelijke betrouwbaarheid en validiteit, is er nader onderzoek nodig.

1. Nader onderzoek naar het instrument, geïmplementeerd in een proces van ontwikkeling.
2. Onderzoek naar hoe dit instrument zich in de praktijk gedraagt.
3. Een toets aan de praktijk hoe dit instrument zich laat hanteren als communicatie methode zal nieuwe inzichten opleveren.

Epiloog

Het is tijd!

Het is tijd om een omslag te maken, naar een integratie van identiteit als onderdeel van een markt- en economische- denken. Het denken over ruimtelijke identiteit moet deel uitgaan maken van een markt- en economische oriëntatie in een globaliserende samenleving. Niet daaraan ondergeschikt, maar er deel van uitmakend. Om met dit gegeven beter en bewuster om te gaan is een andere houding, een gevoeligheid nodig, gevolgd door explicitering, criteria en keuze. (zie instrument)

De nieuwe mogelijkheden van de netwerksamenleving kunnen een aanleiding geven voor een omslag in denken en doen. Daarom is het nu tijd voor doelbewust kiezen en handelen, gebaseerd op reflectie en gevoeligheid. Door de versterkende internationalisering is er enerzijds meer behoefte aan eigenheid en onderscheid, aan de andere kant leidt dit ook tot een mindere binding bij de lokale omstandigheden van de eigen plek. Vooral bij jongere mensen is dit merkbaar. Deze kenmerkt zich door internetgebruik, multimedia, computerspellen, reizen en 'zappen' van het ene onderwerp naar het ander. Hun betrokkenheid bij de betekenis van lokale omstandigheden is anders. De nieuwe kenmerken van een netwerksamenleving worden duidelijk en vragen om een ruimtelijke vertaling. Hoe gaan we daar mee om? Daar liggen nieuwe kansen om daar antwoord op te vinden.

Een veelgehoorde misvatting is dat het denken vanuit identiteit zou betekenen dat alles moet blijven als het is. Een dergelijke interpretatie doet geen recht aan de maatschappelijke en ruimtelijke dynamiek die gebieden door de decennia heen beïnvloedt en ze van karakter doet veranderen. De waarde ligt juist in de combinatie van verandering en dynamiek en behoud van waardevolle dragers.

Aandacht dus voor 'ruimtelijke identiteit', omdat dit uiteindelijk de sleutel kan zijn tot een succesvolle gebiedsontwikkeling.

Ir. Anneli Kramer

Bijlagen

Bijlage 1 Literatuurlijst

- Alexander C. (1965) artikel 'A City is not a Tree' (Architectural Forum)
- Alexander C. (1977) *A Pattern Language: Towns, Buildings, Construction*
- Alexander C. (1979) *The Timeless Way of Building*
- Castells, M. (1996) The information age, Economy, society and culture. Deel II, The power of identity
- Cullen G. (1961) *Townscape*
- Edzes T. (2000) *Uit de vonk zal de vlam oplaaien*
- Florida, R. *The Rise of the Creative Class*. Basic Books
- Ghirardo D. (1996) *Architecture after Modernism*
- Gudde M. (2000) *Bundeshauptstadt Berlin, symboliek in verleden en heden*
- Jon Jerde, *Capturing the leisure zeitgeist*
- Jacobs J. (1961) *The Death and Life of Great American Cities*
- Koolhaas, R (1995) *Generic City*. 010 Publishers, Rotterdam
- Koolhaas. R (1978) *Delirious New York. A Retroactive Manifesto for Manhattan*, London
- Lynch K. (1960) *The Image of City*. The MIT Press
- Norberg-Schultz (1971) *Existence, Space and Architecture*
- Rowe C. (1978) *Collage City*
- Rossi A. (1966) *L'Architettura della Città*
- Stevens R. *De ziel van de plek, methode waardevermeerdering*. Atelier V
- Talstra M. (2003) De supervisor: sturen op ruimtelijke kwaliteit
- Urry J. *Social Relations and Spatial Structures*
- Venturi R. (1971) *Learning from Las Vegas*
- Ellen Dunham-Jones(1998) *Progressive Practices: Architecture in Post-Industrial Culture*
- De rationele stad. *Van bouwblok tot wooneenheid*
- Peter Hall (1988/1996) *Cities of Tomorrow*.
- Harvey (1989) *The Condition of Postmodernity*

websites

<http://www.vrom.nl>, Ministerie van VROM,
<http://www.kei-centrum.nl>, KEI stedelijke vernieuwing
<http://www.megacities.nl>, Mega Cities
<http://www.nirov.nl>, platform voor professionals in ruimtelijke ontwikkeling van stad, land en regio
<http://www.transformaties.org>, Transformaties

Bijlage 2

Ruimtelijke identiteit en integrale gebiedsontwikkeling

1.1 Moderne beweging

Ruimtelijke identiteit vanaf de wederopbouw

Tijdens de wederopbouw is er sterk geloof in de maakbaarheid van de wereld. De modernisten hadden het idee dat architectuur de wereld kon verbeteren. Dat is onmogelijk! Wel is het zo dat architectuur op sociaal niveau doorwerkt en dat je als je de omgeving van mensen verandert ook hun gedrag verandert. (Dit blijkt uit de relatie tussen de welvaartsontwikkeling van stedelijke regio's en het gedrag van stedelijke actoren en de invloed daarvan op de stedelijke dynamiek).³⁰ In hun pogingen de stad van de ondergang te redden legden de modernisten het stedelijke leven uiteen in functies. Wonen, werk, verkeer en recreatie worden ruimtelijk gescheiden. Om iedereen licht lucht en ruimte te verschaffen wordt het land in de stad gebracht. Hiermee ontnemen de modernisten de stad wat haar stad maakt: kompressie en totale menging van functies. De modernisten hebben de stad vermoord.

Modernisten

De Kern van van wat wel genoemd wordt 'monumental modernism' blijkt uit een citaat van Walter Gropius (1950/51):

'Good planning and good design should give direction as examples of farsighted democratic planning and as stepping stones to a new architectural pattern for which they are the visible symbols of the consistent, organic approach which, so far, fortunately has been taken in this unique venture.'

Het manifest voor deze beweging werd in 1943 gepresenteerd door S. Giedion en F. Léger, Nine Points on Monumentality. Dit was een poging om het begrip monumentaliteit uit de beladen sfeer van het autoritaire symbolisme (van de nazi's en Italiaanse fascistten) te halen en over te hevelen naar het echte domein van het democratisch-symbolisme. Het voorbeeld van Le Corbusier's ontwerp voor het nieuwe centrum van St. Dié (Frankrijk) is een symbool van 'democratische planning' geworden

CIAM

Het thema van de nieuwe monumentaliteit speelde ook een grote rol in de naoorlogse debatten van CIAM. Op het CIAM congres in Bridgewater, 1947 werd gesproken over een nieuwe monumentaliteit die bereikt kon worden door de samenwerking tussen architectuur, schilderkunst en beeldhouwkunst. Zij legden bijzondere nadruk op het feit dat 'bouwen' een elementaire activiteit van de mens is, die rechtstreeks te maken heeft met de evolutie en de ontwikkeling van het leven der mensen.

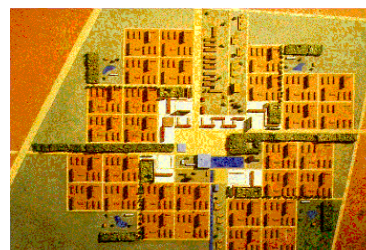
Het doel van de architectuur is de oriëntatie van het huidige tijdperk tot uitdrukking te brengen. Architectonische werken kunnen alleen voortkomen uit het heden. (Zij verklaarden dat de noodzaak bestond om een nieuwe opvatting van de architectuur te brengen.) In het bewustzijn, dat de machine grote verstoringen van de sociale structuur heeft teweeg gebracht, erkennen zij dat de transformatie van de economische orde en van het maatschappelijke leven onvermijdelijk een overeenkomstige transformatie van de architectuur veroorzaakt. Zij zijn bijeen gekomen om te komen tot harmonisatie van de relevante elementen, door de architectuur in het juiste vlak te plaatsen, namelijk het economische en sociologische vlak. Over stedenbouw zegt de verklaring onder meer:

'Stedenbouw is de collectieve optelsom van de collectieve stadsfuncties, is niet esthetisch doch functioneel bepaald. De stedelijke functies moeten geordend worden naar wonen, werken, verkeer en recreatie.'

Mensen moesten opgevoed worden met goede architectuur; zij moesten doordrongen worden van het gezondheidsideaal van licht, lucht, zon en hygiëne: de woning als praktische woonmachine, anti-academisch en anti-monumentaal. Deze verklaring werd na de Tweede Wereldoorlog misbruikt als vrijbrief om woontorens in een saaie en eentonige omgeving te plaatsen. Die factoren moesten na de tweede wereldoorlog de volle aandacht krijgen. Belangrijk in dit opzicht was het debat over de core - kern.

De lijnbaan, een nieuw stadshart/kern op een nieuwe plaats onafhankelijk van de vooroorlogse structuur

Rotterdam. Pendrecht 1948. Voorbeeld van een kern als sociaalruimtelijke van een woonwijk

³⁰ Urban Systems in a dynamic Society, Leo van den Berg, Erasmus Universiteit, 1986

Core verving het gangbare (Amerikaanse) begrip 'civic centre' omdat dit laatste langzamerhand geïdentificeerd werd met uitsluitend het bestuurlijke centrum en minder met die van de buurt of wijk (neighborhood). De discussie over de kern in samenhang met het sociologische concept van de wijkgedachte, had actuele toepassingsmogelijkheden, zowel in de verwoeste, historische centra van Europese steden als in de planning en stedenbouwkundige inrichting van grootschalige stadsuitbreidingen (Rotterdam, Pendrecht, Zuidwijk etc; London, New Towns). Voorbeelden van architectonische voorstellen voor 'kernen': Pendrecht, Nagele. Als illustratie in welke idealistische termen door architecten over de maatschappelijke betekenis van 'kernen' werd gesproken, een citaat uit de slotverklaring van Hoddesdon 1951:

'De belangrijkste rol van de Kern is mensen in staat te stellen elkaar te ontmoeten om ideeën uit te wisselen, de Kern is een rendez-vous, een plaats waar mensen op hun gemak elkaar ontmoeten en nadenken. De kern is daarom het rijk van de voetganger, waar al het gemotoriseerde verkeer verboden is. De menselijke schaal hoort in alle samenstellende delen van de Kern door te dringen. De expressie van de Kern moet de activiteiten van de mens die daar plaatsvinden vertolken: zowel de relaties van de individuen onderling als de relaties van individuen met de gemeenschap. (...) Zijn functie is om op onpartijdige wijze gelegenheid te geven voor spontane manifestaties van het maatschappelijke leven. (...) CIAM is van mening dat de synthese van de beeldende kunsten het meest effectief tot stand kan komen in de Kern. Een synthese van beeldende kunsten zal slechts bereikt worden door trouw aan de principes van CIAM, en door de uitdrukkingwijze die onze tijd eigen is'

Amerikaanse technische ontwikkelingen

De Amerikaanse transformatie/bewerking van het Europese modernisme zijn ontwerpen van van Mies van der Rohe uit de jaren veertig en vijftig in Chicago (Lake Shore Drive, 1948/51) en New York (Seagram Building 1954/58 - op een platvorm van graniet!). Daarmee wordt een aantal begrippen geïntroduceerd waarmee de ontwikkelingen in de Amerikaanse naoorlogse architectuur kunnen worden begrepen: ideologische onderkoeling en radicalisering. In 1939 schreef Frank Lloyd Wright over de 'verlichte' mentaliteit van de Amerikaanse ondernemer:

'To say that 'business' will some day know good architecture suited to its purpose, before art, science and education are able to recognize it, may be astonishing but, I believe, nevertheless, true... The manufacturer, world over, in this has been a leader. Perhaps this is because 'culture', in quotation makes, had no place for it but in the final decisions of business - the mind of the superior businessman was more free than the pseudo-cultural academic to accept the change that is progress'.

Een tweede karakteristiek van de naoorlogse Amerikaanse architectuur, het radicalisme, deze verwijst niet zozeer naar vormen, stijlen of ideologische inhoud, maar naar de werkwijze van (grote) architectenbureaus. Centraal daarbij staat niet zozeer de beheersing van techniek en technologie door de wetten van economie en programma, maar juist het omgekeerde: de (architectonische) verkenning van een door techniek, wetenschap en kunst gedomineerde samenleving. Centraal in hun manier van ontwerpen is het gebruik van diagrammen. Zij noemen zich weliswaar functionaristen maar wens te breken met het automatisme in werkwijze ('form follows vision, vision follows reality') en proberen het ontwerp als proces veel meer ontvankelijk te maken voor de dynamische, creatieve krachten in de moderne samenleving:

'It is from this mobility of man's life in progress, enhanced by the overwhelming acceleration of industry and the ever-increasing participation of industry in architecture, that new solutions proceed: flexible, even convertible structures, which can be enlarged, standardized, mass-produced, made of materials used in the automobile and airplane industries; structures that utilize the most recent technological discoveries and that respond to the experimental parameters of psychological and sociological research'.

Mies van der Rohe, Chicago, Lake Shore Drive 860, 1948/51. Het vooroorlogse Europese modernisme paste uitstekend in de Amerikaanse technische ontwikkelingen.

Situationisten

Al in 1947 kwamen er, vooral vanuit de Engelse CIAM delegatie, kritische geluiden over de overspannen verwachting ten aanzien van de 'monumentale expressie' van de moderne, naoorlogse architectuur. De Engelse architectuurcriticus J.M. Richards stelde dat: 'we onder ogen moeten zien dat de CIAM-idealen uitgedrukt worden in een idioom dat met geen mogelijkheid geaccepteerd of begrepen wordt door de mensen op straat.'

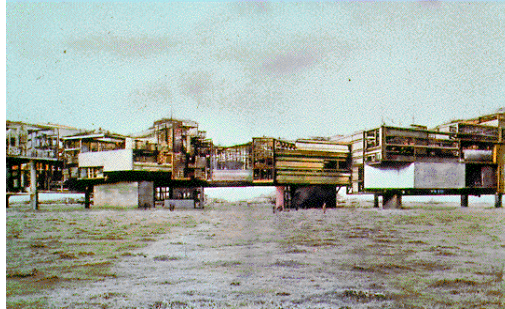
Hoe kan de architect rekening houden met die eigenschappen in gebouwen die momenteel een symbolische of emotionele betekenis hebben voor gewone mensen, opdat architectuur een kunst blijft aan welks avonturen zij kunnen deelnemen?'

Dat is een cruciale vraag waar tot halverwege de jaren zestig in Europa antwoorden zijn gezocht in tal van artistieke groeperingen die dwars tegen de bureaucratische tendensen op gebied van planning (ruimtelijke ordening, huisvesting, beeldende kunst, natuur en landschap). Aansluiting zochten met oorspronkelijke impulsen.

De Nederlandse schilder en activist Constant behoorden oorspronkelijk tot de internationale COBRA groep waarvan enkele ideeën terecht kwamen in de Situationistische Internationale. De Internationale had een revolutionair doel: de interesse voor de cultuur van de straat en voor allerlei aspecten van massaproductie en -consumptie te gebruiken voor een socio-politieke revolutie. Eén van de belangrijkste thema's binnen de Situationistische Internationale was de kritiek op de autoritaire, technische en vooral ook utilitaire kanten van de eigentijdse planning en stedenbouw.

New Babylon is gebaseerd op de veronderstelling dat techniek niet iets is dat los van onze cultuur staat en daarom van buitenaf op ons ingrijpt, maar dat, integendeel, door menselijke creativiteit en verbeelding kan worden bespeeld en beïnvloed. In de projecten van de Situationisten worden techniek en technologie voorgesteld als instrumenten, niet zozeer van machtspolitieke aard maar van individuele en sociale bevrijding. De door de Situationisten beoogde beheersing van de techniek zou niet moeten leiden tot versterking van de bestaande sociale en vooral economische verhoudingen, maar tot revolutie, tot 'de opstand van de homo ludens' dank zij een door techniek van arbeid en onderdanigheid bevrijde massa.

De realisatie van een 'unitair urbanisme' dat wil zeggen van een 'superieure' omgeving waarin sociaal gedrag en ruimte in een radicaal nieuwe verhouding tot elkaar zouden komen te staan, moest zich in étappes voltrekken. Er ontstaat de behoefte het stedelijke landschap grondig te veranderen. In praktijk betekent dit dat groepjes van drie of vier personen dagenlang door de stad zwerven tot de fysieke uitputting is bereikt. Vervolgens worden de indrukken die een stad op iedere persoon heeft achtergelaten in

Constant, New Babylon, geprojecteerd over de plattegrond van Amsterdam, 1963

kaart gebracht teneinde een psychogeografie op te stellen: een inventarisatie van de effecten van de leefomgeving op het individu. En ten slotte dient deze psychogeografie als uitgangspunt voor het opnieuw vormgeven van de stedelijke omgeving'. De Situationisten hebben zich immers niet alleen bezig gehouden met de (literaire) verkenning maar, incidenteel, ook met de concrete herstructurering van bestaande stedelijke gebieden tot labyrintische 'situaties'. Daarbij werd gebruik gemaakt van omvangrijke en complexe technologieën op gebied van lucht- water en warmtebeheersing.

In 1959 kreeg de Nederlandse delegatie de gelegenheid om in enkele zalen van het Stedelijk Museum te Amsterdam een 'situationistisch plan' te realiseren. Het zou een proefruimte moeten worden die op geen enkele manier zou herinneren aan bestaande modellen zowel van interieurkunst als stadsinrichting. In het vierde nummer van het tijdschrift Internationale Situationisten (1960) werd het als volgt beschreven:

'het best kan deze inrichting worden omschreven als nieuw soort gemengd milieu, waar binnen (leefruimte) en buiten (sociale ruimte), samensmelten.'

Manifestaties als die in Amsterdam en in andere Europese steden laten zien dat de Situationisten de bedoeling hadden om hun ervaringen met de psycho geografie te vertalen in een concreet bouwprogramma. Daarbij keren steeds twee beelden terug: dat van de 'mobile city', de nomadische stad en, ten tweede, dat van de megastructuur, van grootschalige, ruimtelijke constellaties waarin individuen hun eigen omgeving zouden kunnen realiseren. Het meest bekende voorbeeld van zo'n megastructuur naar situationistisch model, is New Babylon van de Nederlandse (COBRA) schilder en schrijver, Constant Nieuwenhuis (1958-1971).

Forum

De architectuur van de Nederlandse Forum groep met Aldo van Eyck gaven uitdrukking aan het verlangen naar stijl. Met als onderzoeksbureau in Amsterdam het Unitair Urbanisme. Daar werd in 1958 de zogenaamde verklaring van Amsterdam opgesteld. In het juni nummer van Forum (1958) zijn enkele definities en een korte omschrijving van het unitair urbanisme opgenomen. In 1959 namen Aldo van Eyck en Herman Hertzberger de redactie over van het Nederlandse (wederopbouw) architectuurtijdschrift Forum. In de eerste aflevering van de nieuwe jaargang stond het beroemde 'Verhaal van een andere gedachte', Van Eycks poëtische variant van de internationale interesse voor de cultuur van de straat, consumptie is het populaire: 'the vernacular of the heart'

De standpunten hadden betrekking op de eeuwige strijd om het primaat van functie en programma over dat van de esthetische vorm. De stelling dat esthetiek een fundamenteel menselijke functie is, is een stellingname die na de Tweede Wereldoorlog - in de context van ideologische onderkoeling en formele verschraling van de moderne architectuur - door Van Eyck in woord en gebouwen verder is gedemonstreerd en onderbouwd. Tegelijk verzet Van Eyck zich - zoals in het in 1949 in het architectuurtijdschrift Forum gepubliceerde artikel 'Wij ontdekken stijl' tegen alle pseudo oplossingen die vanuit alle kanten tegen de architectonische verschraling worden aangedragen.

1.2 Herziening van de theorieën over de stad

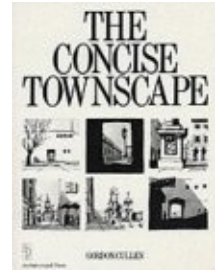
Verzet

Het verzet tegen de denkwijze en producten van rationele planning en stedenbouw met name tegen de modernistische esthetiek daarvan, hebben geleid tot herziening van de bestaande, theorieën over de stad. In de Verenigde Staten, waar nauwelijks sprake was van een door overheid gestuurde, stedenbouwkundige planning, was de kritiek niet minder fel. Deze mondde echter niet uit in nieuwe stedenbouwkundige visies en concepten. Europese stadstheorieën (Rossi; Van Eyck) maakten in de economische wildernis

van de Amerikaanse stad weinig kans. Langs de Amerikaanse as kristalliseerde de kritiek op het verval van de binnensteden, de sociale segregatie en het verlies van de communicatieve waarde van de architectuur, zich vooral binnen de sociale wetenschappen, met name binnen de sociologie en politieke economie. De weerslag daarvan is vooral terug te vinden in een veranderde attitude ten aanzien van het architectonisch ontwerpen, in de stedenbouwkundige uitstraling van afzonderlijke gebouwen (Lynch, Alexander, Venturi)

Townscape Movement. (Gordon Cullen)

In 1955 publiceerde het Engelse vaktijdschrift *The Architectural Review* (1955, 365) de aanval op de gevolgen van de snelle industrialisatie en vooral (sub) urbanisatie van het Verenigd Koninkrijk waarbij de versnippering van het Engelse landschap door verstedelijking en, op een lager niveau, de ruimtelijke desintegratie van stad en dorp, het mikpunt waren. Al eerder had de criticus J.M. Richards zich verzet tegen de uitgangspunten van een modernistische stedenbouw die zowel de wederopbouw van gebombardeerde binnensteden als de bouw van de 'New Towns' domineerden. Hij typeerde de nieuwe stadsbeelden als 'a kind of sculpture garden', als steden waarin gebouwen zonder enig visueel verband naast elkaar zijn geplaatst.

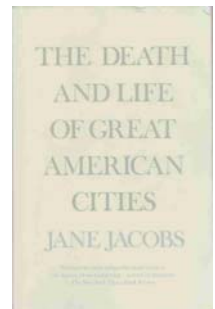
De belangrijkste theoreticus van de Townscape Movement was Gordon Cullen. In de context van de Engelse wederopbouw heeft die zich ontplooid tot een ontwerptheorie aan de hand waarvan tal van modernistische ideeën over de stad (kern, cluster, geschiedenis, monumentaliteit, buurt) in dagelijkse bouwpraktijk konden worden gebracht. In 1961 publiceerde Cullen, *Townscape*. De Townscape Movement zoals Cullen die voorstond is in eerste instantie gericht op stedenbouw als de kunst van het tot stand brengen van visuele samenhang in de ruimtelijke omgeving. Niet alleen tussen gebouwen maar tussen alle elementen die de omgeving maken tot wat die is:

'In fact there is an art of relationship just as there is an art of architecture. Its purpose is to take all the elements that go to create the environment: buildings, trees, nature, water, traffic, advertisement and so on, and to weave them together in such a way that drama is released. For a city is a dramatic event in the environment. Look at the research that is put into making a city work: demographers, sociologists, engineers, traffic experts; all co-operating to form the myriad factors into workable, viable and healthy organization. It is a tremendous human undertaking' (Cullen, 1961, 10).

Als ontwerp theorie is de Townscape Movement de projectie op de stad van een in de (Engelse) landschapstuin ontwikkelde, schilderachtige voorkeur voor a-symmetrie, spel, toeval en encenering. De stad wordt gebouwd en gelezen als een optische sequentie van beelden, niet van economische of politieke feiten. Het is deze, door de Townscape Movement niet of nauwelijks uitgewerkte, sociale c.q. humanistische dimensie, die met name in de Verenigde Staten grote weerklank heeft gekregen.

Jane Jacobs

De Amerikaanse variant van de Engelse Townscape Movement is niet zozeer gefixeerd op de analyse van de stad in beelden als wel in woorden en patronen. De stad wordt in eerste instantie voorgesteld als een tekst die ontcijferd moet worden. Bij een dergelijke onderneming heb je meer aan sociale wetenschappers, aan sociologen als Jane Jacobs en Kevin Lynch dan aan architecten. In 1961 publiceerde Jane Jacobs *The Death and Life of Great American Cities*, waarin het modernistisch delirium van de Amerikaanse metropool werd terug gebracht tot de sociale intimiteit en controle van stoep en straat in Greenwich Village. De kern van Jacobs boek is de definitie van stedelijkheid in termen van afwisseling en variatie: het vierkante tegendeel van de zonerings-theorieën van de modernistische functionale planning. Afwisseling niet alleen in termen van sociale bezetting en programmering maar ook van 'townscape-achtige', stedenbouwkundige inrichting en architectonische bebouwing. In haar boek gaat zij zover vier vuistregels te formuleren voor het (voort) bestaan van stedelijkheid:

1. **That the district as a whole serve at least two, and preferable more, primary functions: living, working, shopping, eating and so on. These should be so varied in kind that different kinds of people come and go at different times, working to different schedules, come to the same place, the same street for different purposes, using the same facilities at different times and in different ways.**
2. **That no block along the street exceed a certain length, wich Jacobs then goes on to specify. She finds the 900 feet or so between certain of Manhattan's Avenues far too long and prefers to see it crossed by several short streets thus making access easier between the east-west streets and giving many corner sites.**
3. **That buildings of different ages co-exist in what she calls a 'close-grained' mingling. There should be quite a high proportion of old buildings because of their importance to the economy of the street.**
4. **That there be a high concentration of people in the street, including that essential nucleus of those who lives there, work there, and act as its 'proprietors'**

De levensloop en het afsterven van grote Amerikaanse steden van Jane Jacobs' iwerd veertig jaar geleden gepubliceerd. Jacobs had een strategie die tegenovergesteld was aan de toenmalige stadsontwerpers. In plaats van het toepassen van een reeks idealen om de toekomst te vormen, bestudeerde zij de toenmalige werkelijke successen en mislukkingen.

De succesvolle buurten, die zij vond, waren als organismen, die bepaalde specifieke voorwaarden vergen om te bloeien. Zij vond deze vier eerste vereisten:

- hoge bevolkingsdichtheid,
- diverse patronen van gebruik,
- een voorraad van oud, zelfs slooprijpe, gebouwen, en
- korte stadsblokken.

Dit zijn de juist dezelfde voorwaarden die stadsontwerpers en beleidsbepalers gewoonlijk proberen weg te werken. Een dichte gevarieerde bevolking die de straten intensief gebruikt gedurende de verschillende periodes van de dag voorziet de lokale ondernemingen van klandizie en maakt de straten grotendeels vrij van misdaad. De veelsoortige commerciële ondernemingen, op hun beurt, voegen economische activiteit toe. Bovendien verrijken zij de stad door hun verscheidenheid, hetgeen interesse opwekt.

De kleine ondernemingen voegen een stabiliserend sociaal element aan de buurt toe. De oude gebouwen bieden goedkope huurruimte aan die als kraamkamers voor nieuwe ondernemingen worden gebruikt. De korte blokken creëren een menigte van mensenstromen aan die de economische voedingsmiddelen meer gelijk over de diverse delen van het stadsdeel verdelen. Deze veelpadige verkeersstroom geeft ook een sociale / politieke wisselwerking, wat bijdraagt aan de opbouw van een samenhangende buurt. Jacobs bemerkte dat de buurten ertoe neigden zelfregulerend te zijn, gereguleerd met een web van informele overeenkomsten. Overheidsprogramma's die dit sterk tegengingen hadden meestal een negatief resultaat.

Toen de auto opgang maakte, waarschuwde Jacobs, in 1961, ervoor dat er voor steden slechts twee opties waren:

- De eerste is om de auto in te passen in de stad en daarmee de kwaliteit van het stedelijke leven te ondermijnen.
- De andere optie is om andere prioriteiten te houden en minder auto's in de binnenstad toe te laten.

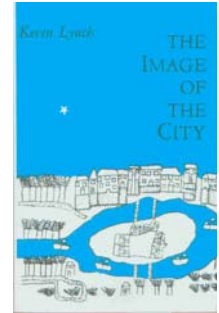
Zij schreef daarmee vrijwel het manuscript voor het ontmantelen van vele Amerikaanse steden.

Kevin Lynch

In het werk van de (stads- en omgevings) psycholoog Kevin Lynch kreeg de metafoer van de stad als tekst een nog veel sterker betekenis. Diens *The Image of the City* (1960) begint zo:

'This book is about the look of cities, and whether this look is of any importance, and whether it can be changed. The urban landscape, among its many roles, is also something to be seen, to be remembered, and to delight in. Giving visual form to the city is a special kind of design problem, and a rather new one at that'.

Anders dan Gordon Cullen die veel impressionistischer en vooral intuïtief te werk gaat, concentreert Lynch zich op wetenschappelijke patroonherkenning en op de wijze waarop verschillende categorieën mensen, op verschillende plaatsen en op verschillende momenten, straten, pleinen en gebouwen zien, gebruiken en zich herinneren.

Hij werkt daarbij met interviews, enquêtes en waarnemingen aan de hand waarvan hij de verschillen en overeenkomsten op het spoor komt tussen de 'mental map' die mensen van een stad in hun hoofd hebben en de fysieke plattegrond van de stad zelf. Lynch gaat ervan uit - net als Jacobs, Cullen e.a. - dat een levendig en coherent stadsbeeld bijdraagt aan plezierige stedelijke leef- en ervaringswijzen. En net als Jacobs komt hij uiteindelijk uit op een vijftal elementen die het beeld van het stedelijk landschap bepalen: paden, randen, wijken, knooppunten en landmarks. Vijf punten waar iedere ontwerper rekening mee dient te houden. Centraal staat de vraag hoe stedelijke structuren door de mens geïnterpreteerd worden. Het beginpunt voor veel van het research over de kennis en beeldvorming van stedelijke ruimten is de kwestie van de oriëntatie geweest. Zowel degene die voor de eerste keer een stad bezoekt als degene die in een stad geboren en getogen is, staan voor de vraag hun weg te vinden tussen plaats van vertrek en plaats van bestemming. Zo zal de toerist een route kiezen die voert langs bezienswaardige plaatsen terwijl degene die aan het woon-werkverkeer deelneemt doorgaans de meest gunstige route (vanuit tijd-kosten overwegingen) zal kiezen.

Het is Kevin Lynch geweest die belangrijk pionierswerk heeft verricht met betrekking tot de vraag hoe de menselijke geest de stedelijke ruimte interpreteert. Lynch hield zich voornamelijk bezig met de vraag hoe de stad door haar bewoners of door toevallige bezoekers "gelezen" wordt, hoe de "berichten", die de vormen "uitzenden" geïnterpreteerd worden. Doel van boek *The Image of the City* is de visuele kwaliteit van de Amerikaanse stad tegen de achtergrond van een bestudering van het mentale beeld van de stad, zoals dat bij de burgers is gevormd. Deze beelden zijn volgens hem het resultaat van een interactief proces tussen een waarnemer en zijn omgeving. De omgeving suggereert onderscheidingen en relaties en de waarnemer selecteert en organiseert in het licht van zijn eigen doelstellingen en geeft betekenis aan de vormgeving. Aldus kunnen de beelden per persoon anders zijn, en kunnen er ook bepaalde groepimages voorkomen.

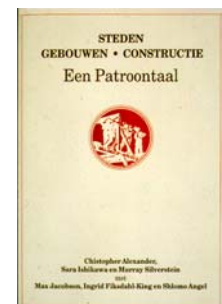
De fysieke vormen waarvan men zich een voorstelling maakt, kunnen in vijf categorieën worden verdeeld, te weten paths, edges, districts, nodes en landmarks. Paths zijn communicatiemiddelen, waarvan de waarnemers doorgaans gebruik maakt. Voor veel mensen zijn dit de dominante bestanddelen van hun beelden, waarlangs andere onderdelen gegroepeerd. Gedacht kan worden aan wegen of straten die veel worden gebruikt bij de dagelijkse mobiliteit. Edges zijn eveneens lineaire elementen die echter niet als communicatiemiddel dienen maar de overgang tussen twee verschillende delen van het image markeren, zoals kaden en muren of een stadsautobaan waardoor de ene wijk van een andere wordt gescheiden. Districts zijn tweedimensionale elementen van de stad, waaraan de waarnemer een grote mate van homogeniteit toekent. Nodes zijn plaatsen van strategisch belang, zoals wegknooppunten en stations; zij bezitten vaak een hoge symbolische waarde en domineren over de districten. Landmarks zijn oriëntatiepunten, die vaak aan een gedeelte van de stad een bijzonder karakter geven, zoals torens, monumenten en grote gebouwen.

Christopher Alexander

De door hem ontworpen patroontaal is een soort Esperanto aan de hand waarvan de omgeving op wereldschaal 'leesbaar' gemaakt kan worden. Alexander kijkt naar de omgeving als het resultaat van een oneindig aantal combinaties van zogenaamde patronen. Ieder van de 253 patronen heeft betrekking op een stukje van de geografische, sociale, culturele en fysieke werkelijkheid die, net als in een taalsysteem, via een syntaxis met elkaar zijn verweven. Over de aard van deze samenhang schrijft Alexander in zijn inleiding op Patronentaal:

'De patronen zijn geordend, te beginnen bij de allergrootste: voor regio's en steden, dan afdalend via buurten, groepen gebouwen naar ruimten en alkoven, om te eindigen met de details van de constructie'. Toegepast op het ontwerp van een buurtparkje leidt het werken met patronen tot de volgende werkwijze: 'Elk patroon is verbonden met een aantal 'grotere' patronen die lager in de taal komen. Het betreffende patroon helpt de grotere patronen 'er boven' af te maken en wordt zelf afgemaakt door de kleinere patronen die 'er onder' staan. Zo zult U bijvoorbeeld zien dat het patroon PARKJES BINNEN LOOPAFSTAND (60) eerst verbonden wordt met grotere patronen als GRENZEN TUSSEN SUBCULTUREN (13), HERKENBARE BUURTEN (14), GRENS VAN DE BUURT (15), WERKGEMEENSCHAP (41), en RUSTIGE ACHTERPADEN (59).'

Alexander wil hiermee ontwerpers laten zien dat de grenzen tussen subculturen, herkenbare buurten, werkgemeenschappen en rustige achterpaden niet compleet zijn, tenzij ze een parkje binnen loopafstand hebben maar dat het parkje op loopafstand op zijn beurt weer niet compleet is tenzij het een positieve buitenruimte, ruimten rond bomen en een tuinmuur bevat. Alexander besluit zijn

les: *'In de praktijk moet U, als U volgens dit patroon een parkje wilt aanleggen dus niet alleen de instructies van patroon zelf volgen, maar moet u ook proberen het park in te bedden in een HERKENBARE BUURT of een GRENS TUSSEN SUBCULTUREN en dat op een manier die helpt bij het vormen van RUSTIGE ACHTERPADEN. Vervolgens kunt u proberen het park af te werken door er POSITIEVE BUITENRUIMTEN, enkele RUIMTEN RONDOM BOMEN en een TUINMUUR in op te nemen*'. De essentie van Alexanders probleem oplossende aanpak van de fysieke en sociale ruimte is dat 'de dingen niet los van hun omgeving' kunnen worden veranderd. Ook niet door architecten of planners. Dat artefacten - gebouwen, steden - maar ook sociale groepen en hun programma's en activiteiten - ieder unieke patronen en structuren hebben die de neiging hebben zich te vertakken tot nieuwe, grotere patronen en structuren met naar tijd en plaats een steeds wisselende configuraties. Het onderzoek van Alexander is bedoeld om mensen in de hele wereld bewust te maken van hun eigen patroontaal - van complexe verbanden waarin ze leven - waardoor ze die op den duur zelf zouden kunnen verbeteren.

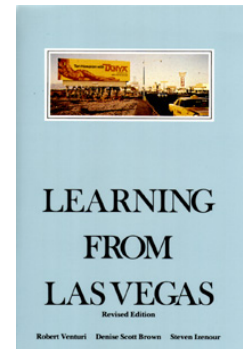
Vernacular Design. (Robert Venturi)

In 1972 publiceerde de Amerikaanse architect Robert Venturi een ongewoon architectuurboek over een ongewoon onderwerp: Het was de uitkomst van een morfologische analyse van Las Vegas. Venturi is geen verkeerskundige, gedrag- en waarnemingspsycholoog en ook geen stedenbouwer of planoloog, maar een architect die de cultuur van supermarkten, benzinstations, gokpaleizen, motels en bowling centra; van t.v. soaps, commercials serieus wenste te nemen. En het populaire succes van de 'gewone' omgeving van de commercie en consumptie probeerde te doorgronden. *Ads en strips* werden door hem gezien als visuele telegrammen die door vernuftige technieken van verleiding een schier universele reikwijdte hadden. Venturi ontwaarde de principes van een nieuwe (post) moderne architectuur: één die niet meer gebaseerd was op abstracte beginselen van ruimte en functie, maar op de verborgen technieken van de moderne beeldcultuur. Afgezien van de populaire iconografie was Venturi vooral geïnteresseerd in de ruimtelijke morfologie van Las Vegas; in het herkennen van de morfologische figuren van een geheel door automobiel, recreatie en toerisme gedomineerde stedelijke omgeving. Over de wortels van Venturi's belangstelling voor de 'intieme banaliteiten' (A. Jorn) van het Amerikaanse suburbane milieu, van de supermarkt, de commerciële strip en het motel, is veel gespeculeerd. De architectuurhistoricus S. Von Moos schrijft in zijn monografie over Venturi daarover:

'In any case, the era of large-scale master plans on the modern paradigm of free-standing slabs bathed in sun and air seemed to be over. Under the impact of the civil rights movement and social struggles of the late 1950s and early 60s, sociologists and social planners decried the urban problems that resulted from a reductionist application of functionalist ideas, problems that led to considerable political unrest.. Even architects felt an urgent need to know more about the mechanisms of visual communication, about social behavior, about the articulation of political will, and about status symbolism as they actually operate in cities. The call for alternative, cooperative planning strategies known as 'advocacy planning' was only the most radical consequence of the new sociopolitical sensitivity, but it was one with which Denise Scott Brown was closely involved, for the social planning movement in America had its origins at the University of Pennsylvania in the urban planning department while she was a student and faculty member there'.

Concluderend zou men kunnen stellen dat daar waar sociologen als Jane Jacobs zich verzetten tegen de effecten van uniforme massa design, sociale stratificatie en geografische segregatie en daar de idylle van het kleinschalige gemeenschapsleven van de straat, buurt of stadswijk tegenover stelden.

Schetst Venturi de nieuwe milieus, die van het wonen in introverte suburbs, van de mobiliteit op de snelwegen en van commercie en vermaak in de periferie. Hij benadert deze met de nieuwsgierigheid en vooral bescheidenheid van een antropoloog die voor het eerst geconfronteerd wordt met een nieuwe beschaving.

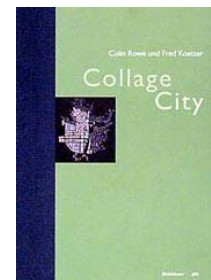
1.3 Contextualisme

Betekenis van plaats en tijd

Europese ideeën over de betekenis van plaats en tijd als context voor het eigentijdse stedenbouwkundig ontwerp hebben in Amerika weinig voet aan de grond gekregen. Enerzijds omdat, in tegenstelling tot de rijke morfologische traditie van de Europese stad, Amerikaanse stadsplattegronden (grid) minder complex, korter van geheugen en rechtlijner van structuur zijn. Anderzijds omdat ruimtelijke planning in Amerika veel meer een markt gestuurde aangelegenheid is die, bij ontstentenis van een krachtige publieke sector, niet of nauwelijks bereid of in staat is tot méér dan incidentele ingrepen.

Colin Rowe

De belangrijkste impuls voor een visie op het stadsontwerp is geleverd door de van huis uit Engelse architect en historicus, Colin Rowe. In 1978 werden zijn inzichten en onderwijservaringen gepubliceerd in het *Collage City*. Rowe wijst in zijn boek alle modernistische stadsvisioenen die er doort Cerdà, Garnier en met name Le Corbusier, Frank Lloyd Wright, Richard Neutra e.a. over de stad zijn gemaakt, rigoreus van de hand. In zijn ogen gaan architecten in dergelijke utopische stadsvoorstellen hun boekje te buiten en doen zij zich op tamelijk naïve wijze voor als maatschappelijke ziener en profeten. Bovendien hebben totalitaire regimes in het recente verleden laten zien waar dergelijke visioenen toe kunnen leiden. Minstens zo kritisch is Rowe over de science fiction-achtige, en niet zelden technocratische stadsbeelden die in de jaren zestig zowel in Europa, Amerika als Japan grote opgang maakten. Wat Colin Rowe daarvoor in de plaats stelt is een theorie van 'urban design'. Dat is geen filosofie, maar een ontwerp gerichte benadering van de stad, opgevat als een collage van naar type, tijd en ontwerp heterogene, incidentele architectonische objecten. Wat als eerste opvalt is dat Rowe niet over 'de' stad of over de 'eigentijdse stad', de 'stad van drie miljoen inwoners', over ooit nog te bouwen steden spreekt, maar dat hij vertrekt vanuit de bestaande stad.

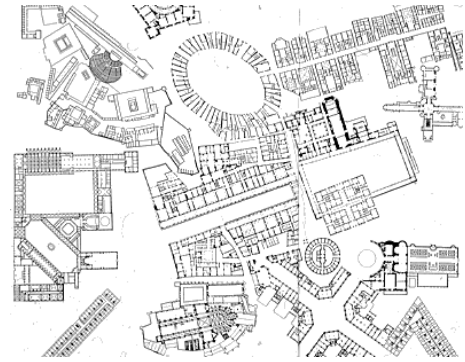

De theorie van 'urban design' is een theorie die zich richt op het invoegen van nieuwe gebouwen in een bestaande context. Ten tweede: Rowe breekt niet met de culturele idealen van het modernisme van de jaren twintig (Oud, Le Corbusier) noch met de daaruit voortvloeiende compositorische middelen. Integendeel, het lijkt er eerder op alsof hij de stedenbouwkundige starheid en rigiditeit van Le Corbusier (vroeg) stadsvoorstellen, probeert open te breken met behulp van een 'kubistische werkwijze'. Rowe is vooral geïnteresseerd in de mentaliteit van gebruikers en bewoners die bij de vormgeving en inrichting van hun huis 'improviserend'

te werk gaan. Ze geven daarbij de voorkeur aan het gedrag van de 'bricoleur' boven dat van de ingenieur die van tevoren zijn plannen met de grootst mogelijke precisie calculeert. Het is die attitude die Rowe de eigentijdse stedenbouwer voorhoudt en die hij, als historicus ook terugvindt in het huidige Rome dat door hen wordt voorgesteld als het alternatief bij uitstek voor het desastreuze urbanisme van 'social engineering' en van 'total design'. Hij kijkt naar Rome als

'...that collision of palaces, piazze and villas ...that inextricable fusion of implosion and accomodation, that highly resilient traffic jam of intentions, an anthology of closed compositions and ad hoc stuff in between, wich is, simultaneously, a dialectic of ideal types plus a dialectic of ideal types with empirical content'.

Tenslotte: eigentijdse architecten hoeven in hun streven nieuwe gebouwen te verankeren in de context van de stad, niet alles opnieuw uit te vinden. De geschiedenis van het urban design bevat een schat aan voorbeelden van architecten zowel uit het verleden als van het modernisme (Asplund, Oud, Van Eesteren) die overtuigende technische en beeldende oplossingen hebben gevonden voor het invoegen van eigentijdse architectuur in de bestaande stad: met assen, as verdraaiingen, maar ook met trappen, balustrades, balkons etc. Aan het einde van hun boek komen ze, bij wijze van excursus, met een hele catalogus aan voorbeelden van 'memorable streets'; van pleinen als 'stabilizers'; van 'splendid public terraces' die de eigentijds ontwerper ter beschikking staan als

Schutblad met voorbeeld van een 'Collage city', getekend door Hans Kollhoff, Colin Rowe, 1978

'an abridged list of stimulants, a-temporal and necessarily transcultural, as possible objets trouvés in the urbanistic collage'.

Aldo Rossi

Halverwege de jaren zestig bleken zowel in Europa als de Verenigde Staten, de bestaande architectonische ideeën en concepten ten aanzien de stad, het stedelijk wonen en stedelijke leefwijze, ontoereikend. Op de puinhopen van de Moderne Beweging kristalliseerden nieuwe intellectuele stellingnamen

De eerste fase van de architectonische herovering van de stad werd, gedomineerd door 'stads impressies'. Architectuurgeschiedenis is veel méér dan heil zoeken in enkele 'key monuments' en die tot ideale modellen en recepten verklaren. Met name op het terrein van het (wetenschappelijk) architectuuronderzoek hebben deze concepten rechtstreeks geleid tot een streng, vanuit de typologie opgebouwd onderzoek naar de vorm van de stad. Een vorm van morfologisch stads onderzoek - gericht op de vormverandering van de stad - dat in methodische zin gestuurd wordt door nauwgezette (archeologische, bouw- en architectuur historische) studie van de architectonische typologie.

Bouwtypen vormen het uitgangspunt voor de typologie waaronder over het algemeen een methodische analyse- en ontwerpleer wordt verstaan die vertrekt - niet vanuit de fantasie of verbeelding van de architect - maar vanuit in de (cultuur) geschiedenis verankerde en door tijd en traditie gelouterde, geometrische grondvormen van menselijk gedrag (huis, kerkgebouw, kantoor, fabriek). Het doel daarvan is de architect een typologische gids te leveren gedurende het hele verloop van het ontwerp proces.

Aldo Rossi

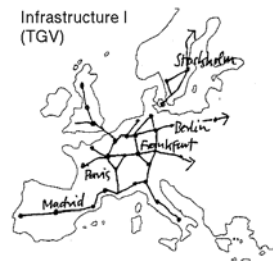
Morfologie is de leer aan de hand waarvan de regels van de vormverandering van steden kan worden onderzocht. In ontwerptechnische zin zijn de stad en haar elementen onderhevig aan specifieke ontwikkelingsfasen (cultuurcyclische systemen) die lopen van primitieve selectie (van materialen, bouwtypen, ensembles etc.) tot technische, ethische en, tenslotte, esthetische orderings principes. De wijze waarop een gebied - stad, landschap, regio - in elkaar steekt: de manier waarop de elementen in elkaar grijpen en zich onderling hebben vertakt; de breuken daarin en het vaststellen van het feitelijk moment van beschaving probeert vast te stellen aan de hand van typologisch onderzoek. Het is eerder een mentale categorie die betrekking heeft op de 'genetische code' van een gebied (ensemble, stad, landschap, regio) aan de hand waarvan duidelijk kan worden gemaakt hoe de individuele ingrepen - op de verschillende schaalniveau's - uiteindelijk tot een coherent organisme kunnen geraken. Het is de uiteindelijke neerslag van de aangewende kennis en van de gevonden oplossingen op bouwtechnisch, economisch, sociaal en esthetisch gebied. Wetenschappelijke kennis van het voortschrijden van het menselijk beschavingsproces zoals afleesbaar in de fysieke omgeving - nauwkeurige kennis van de daarin optreden wetmatigheden van perioden, fasen en crises - is een belangrijke voorwaarde om de eigentijdse crises te gemoed te treden.

Aldo Rossi's boek, *L'Architettura della Città* (1966), is een manifest voor een wetenschap van de stad aan de hand waarvan de relatie tussen gebouw en stad kan worden bestudeerd, met de hypothese dat de stad niet anders dan in architectonische termen kan worden begrepen, en, omgekeerd, dat de architectuur pas haar betekenis krijgt door haar verankering in de stad. Rossi's boek is één vorm van verzet niet alleen tegen de Moderne Beweging als zodanig, maar ook tegen al die alternatieve 'schijnoplossingen' die hun heil zochten in science fiction-achtige megastructuren (New Babylon) of in het oplossen van stedenbouw in louter beelden of (fantastische) vertellingen. In scherp contrast hiermee is Aldo Rossi in *L'Architettura della Città* op zoek naar de grondslagen van een architectonische theorie van de stad die het in zwaarte en diepgang opgewassen is tegen bestaande, vanuit economie, sociologie en geografie, theoretische constructies. Een architectonische theorie, opgebouwd aan de hand van concepten over tijd, ruimte, structuren en geschiedenis. De sturende kracht achter Rossi's speurtocht is de aanname dat de geschiedenis van de stad niet wordt bepaald - in termen van versnelling of vertraging - door individuele ingrepen van planners of stedenbouwkundigen. De essentie van de stad is dat zij bestaat en wordt voortbewogen bij de gratie van artefacten. De stad is, gezien vanuit de optiek van Rossi, geen abstractie of theoretische constructie, maar door haar grondplan een raadselachtig geschiedenisboek dat zich laat lezen niet aan de hand van letters maar van concrete gebouwen (inclusief bruggen, water- vuurtorens, stadspoorten, gashouders, electriciteitsmasten etc.). Rossi stelt de stad voor als een structuur, afleesbaar door de repetitie van elementaire (archetypische) componenten die via het collectieve geheugen, betekenis krijgen. In de stad vervullen gebouwen de rol van herhaalbare componenten. Die zijn aan de structuur van de stad verbonden niet door zulke vage noties als 'townscape', stijl, 'continuïteit' of 'preesistente ambientali', maar door het type. Het eerste hoofdstuk van Rossi's boek is dan ook gewijd aan een theoretische beschouwing over type en typologie. Na de analyse van de stad als een structuur met lokale brandpunten: permanenties in de vorm van monumenten en archetypische wooneenheden, gaat Rossi in de twee laatste hoofdstukken over tot een nadere bezinning over het bijzondere karakter, de individualiteit van stedelijke artefacten welke zij ontleen aan hun hoedanigheid als architectuur. In de

opvattingen van Rossi is de architectuur de belangrijkste ordenende en sturende kracht in de stedelijke plattegrond - belangrijkste factor in haar transformaties - door de bijzondere relaties die de architectuur onderhoudt met de vele gedaanten van de fenomenen van tijd (geschiedenis, herinnering, geheugen) en plaats (gebeurtenis, teken, symbool). Zo staat binnen Rossi's denken de locus voor een complex begrip dat niet alleen verwijst naar een plek of lokatie, een toevallige omgeving van een gebouw, maar veeleer naar een 'theater van gebeurtenissen' die daar is samengeballd. Daardoor is een dergelijke plaats genesteld in het collectieve geheugen; zijn gedenktekens en monumenten opgericht en is, uiteindelijk, een gebouw neergezet dat door zijn ligging, oriëntatie, typologie en iconografie (de stijl), het hele theater van die plek in een precieze architectonische vorm samenvat en vorm geeft. Het is duidelijk dat in Aldo Rossi's universum het besef van tijd nauw verbonden is aan gebeurtenissen, landschappen en steden: de locus. Immers, gebeurtenissen, momenten zowel in het individuele als openbare leven ontlenu hun symboolwerking door de afstand in de tijd die daarmee wordt overbrugd en, omgekeerd, het tijdsbesef, het geheugen en de herinnering worden juist geactiveerd door bewuste of toevallige confrontaties met gebeurtenissen en locaties. En het is precies door de structurele relaties die het stedelijk artefact als architectuur onderhoudt met de grenzeloze dimensies van tijd en plaats; het poëtische netwerk van herinneringen, gebeurtenissen die in het gebouw een materiële, heldere vorm kunnen aannemen, die de stedelijke dynamiek - de werking van het gebouw in de historische morfologie van de stad - bepalen. Als, zoals in Rossi's these, de werking en betekenis van gebouwen geheel los staat van hun (toevallige) programma van eisen, en, dwars tegen alle functionalistische aannames in, het niet (uitsluitend) de ruimtelijke, economische en technische planningsfactoren maar vooral de architectonische figuur van haar artefact is die zorgt voor de dynamiek en transformatie van de stad, binnen welke ruimte en met behulp van welke gereedschap opereert dan de architect/stedenbouwkundige? Doordat Rossi zo uitgesproken aan de kant van de vorm van de stad gaat staan (en van het programma), biedt hij de mogelijkheid voor de logische reconstructie van de stedelijke ontwikkeling van binnenuit waardoor de contouren van de architectuur als autonome discipline zichtbaar worden.

1.4 The informational city

Het begin van de jaren tachtig heeft een post-industriële economie - in samenhang met tal van technologieën op gebied van informatie en (tele) communicatie - mondiaal geleid tot het ontstaan van nieuwe stedelijke patronen en leefwijzen. Mobiele kapitaalstromen en op informatietechnologie gebaseerde economieën veranderen niet alleen de verschijningsvorm van bestaande fysieke milieus, maar beïnvloeden ook de wijze waarop steden, landschappen en gebouwen worden gebruikt en geconsumeerd. Zonder dat we het direct beseffen is het stad/landschap zelf een 'verhandelbaar product' geworden, economische waar voorzover de traditioneel duurzame relatie tussen gebruiker en zijn fysieke milieu is veranderd in één die wordt gedomineerd door 'short-term profit and minimal commitment'.

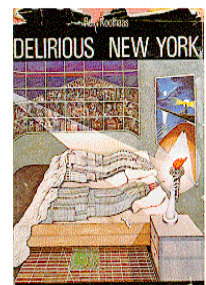

Over de ruimtelijke en socio-culturele gevolgen van de opkomst van een door economische netwerken georganiseerde samenleving, en over de betekenis voor de fysieke ruimte (landschap, stad, werkplek, woning, recreatie), is recentelijk veel gepubliceerd, met name vanuit politieke economie, sociologie, planning en cultuurfilosofie (Peter Hall; Manuel Castells, Saskia Sassen en David Harvey). Opmerkelijk is dat de daarin aan de orde gestelde thema's waarmee de krachten, energieën en vooral effecten van een globaliserende markteconomie kunnen worden geanalyseerd (flows versus places bijvoorbeeld, of dat van de 'compressie van tijd'; militarisering en simulatie etc.) tot nu toe binnen de architectuur- en stedenbouw (geschiedenis, kritiek en praktijk) nauwelijks of geen plaats hebben gevonden. Dit zijn de achtergronden waartegen de dynamiek van complexe plannings operaties als bijvoorbeeld 'London's Docklands' of 'De kop van Zuid' in Rotterdam, of Potsdamer Platz in Berlijn - grote bouwputten binnen de bestaande stedelijke configuratie - kunnen worden begrepen en geanalyseerd.

Rem Koolhaas

Tegenover historiserende of sociaal- en technisch-utopische architectuurbenaderingen stelt Koolhaas een architectuur van de fragmentatie die ingaat op het chaotische, hectische en onbeheersbare karakter van de metropool. Door de 'culture of congestion' positief te interpreteren, bracht hij een herwaardering voor de grote stad op gang. In zijn ontwerpen koppelt hij deze denkbeelden aan beelden van de Amerikaanse metropool, die hij op een Europees-intellectuele manier van betekenis voorziet. Zijn spraakmakende publicatie *Delirious New York* (1978) vormt hiervan de basis.

In 1978 publiceerde hij *Delirious New York. A Retroactive Manifesto for Manhattan*, London 1978. Dit boek staat voor een architectuur en stedenbouw die direct - zonder enig 'humanistisch vangnet' dan ook - ingaat op de formatie en definitie van het programma van de stedelijke cultuur.

Door de nadruk op stedelijke programma's - in plaats van op de Europese obsessie voor vormen - lijkt Koolhaas zich met zijn boek te scharen in de rijke traditie van het Amerikaanse sociaal-wetenschappelijke onderzoek naar stad en stedelijkheid: Jane Jacobs, Kevin Lynch en vooral Christopher Alexander. Maar Koolhaas' belangstelling voor de stad is cosmopolitisch en vooral meer cinematografisch. Het is niet de sociale werkelijkheid van het dagelijks stedelijk leven zelf: die wordt in zijn ogen veeleer getypeerd als exemplarisch voor de 'Realiteitsschaarste' van onze cultuur. Daarmee wordt bedoeld dat ons bewustzijn van de werkelijkheid is verschaarst en is overgeleverd aan het dictaat van markt geleide massaconsumptie en massamedia (visuele consumptie). Wat veel architecten en wetenschappers lijkt te zijn ontgaan is dat de metropool, en New York in het bijzonder, intussen een geheel nieuwe realiteit, een *surrealiteit* heeft uitgevonden die voor de bestaande werkelijkheid niet hoeft onder te doen. Een stedelijkheid ontstaan uit de combinatie van 'grid and fantasy, bigness and surrealism, bussiness and the bizarre' en dat in ieder geval een even grote realiteit heeft. Naarmate de bekende feiten van ons bestaan, gekend, geïnventariseerd en gecategoriseerd zijn en de bezorgdheid voor de 'Realiteitsschaarste' toeneemt, wint de methode aan betekenis. Immers, het zorgt ervoor dat via een voortdurend proces van conceptuele 'recycling' de bestaande en uitgewrongen feiten worden verrijkt zodat een nieuwe generatie van 'valse feiten' en gefabriceerde waarheden' weer een eigen leven kunnen leiden. En op hun beurt weer aanleiding kunnen geven tot allerhand interpretaties. Daar verwijst ook de titel van het boek naar: het is een omtrekkende beweging, een analytische speurtocht naar een serie formules, tactieken en spinsels die tussen 1880 en 1940 in en over Manhattan, door architecten, opdrachtgevers en toeristen, zijn uitgevonden. *Manhattanisme* is in feite niet méér dan een cyclus van interpretaties en vloeit niet voort uit een of andere theorie of theoretisch model van New. In een interview uit 1978 formuleerde hij dat zo: **'De metropool is een mutatie die zo drastisch verschilt van al het voorgaande, dat hij het hele traditionele terrein van al het voorgaande, dat hij het hele traditionele terrein van architectuurdebat, geschiedenis, kennis etc. op losse schroeven zet. In die zin is de 'grootstad' wel degelijk vijandig aan de architectuur, zoals die sinds mensenheugenis is opgevat. De grote stad heeft zijn eigen architectuur nodig,**

die nog ontwikkeld moet worden. En architecten zijn geobsedeerd met het uitoefenen van controle, terwijl de metropool controle juist onmogelijk maakt. Als architecten zich echt met de stad gaan bezighouden, moeten ze veel pretenties van hun vakgebied opgeven. Die machteloosheid van de architect/stedenbouwer/planner is vervolgens in de loop van de jaren zestig/zeventig/tachtig/negentig alleen maar toegenomen. Niet alleen vanwege de zwakte van de politiek als opdrachtgever, de voortdurende neiging tot consensus en de afhankelijkheid van derden op gebied van financiering. Ook niet uitsluitend vanwege de structurele instabiliteit van de wereld van vastgoed en projectontwikkeling, opgenomen als die is in een economie van wereld omspannende netwerken, met flinterdunne affectiviteit voor afzonderlijke lokaties, waardoor ontwikkelingsmaatschappijen niet of nauwelijks in staat zijn om hun projecten te integreren in een programmatisch project. De uitholling van de rol van zowel architect, stedenbouwer en planner vindt haar belangrijkste oorzaak in het onvermogen van de professie zelf om, in intellectuele zin, nieuwe posities in te nemen ten aanzien van de

veranderde krachtsverhoudingen in de metropool. Koolhaas daarover in een interview met het Duitse vakblad *Arch +* (1993): *'In den 60er und 70er Jahren hat man in Europa das historische Zentrum der Stadt wiederentdeckt, eine wichtige Wiederentdeckung, denn dieses Zentrum war buchstäblich eine bedrohte Spezies. Aber das, was eine retrospektive Entdeckung war, wurde zu einer prospektiven Beschreibung verkehrt. Natürlich sind Plätze, Boulevards und Strassen etwas Wunderbares - das bedeutet aber noch lange nicht, dass wir jetzt, unter heutigen Bedingungen, noch solche wunderbaren Plätze bauen können. Die Internationale Bauausstellung in Berlin war ein Laboratorium dieser Wiederentdeckung, aber zugleich auch die erste Demonstration der Unmöglichkeit, diese Wiederentdeckung zum Grundprinzip künftiger Planung zu machen. Die '68 Generation hat die Stadt zugleich wiederentdeckt und zerstört. Sie hat die Möglichkeit der Kontrolle völlig überschätzt und Erwartungen geweckt, die nur enttäuscht werden konnten. Diese Fehleinschätzung findet man bei den Linken ebenso wie bei den Rechten, bei Leuten wie Coop Himmelblau genauso wie bei Leon Krier. Unsere Generation der 68er ist in geradezu lächerlicher Weise unsensibel für die Frage der Umsetzungsmöglichkeiten, wo doch die Frage der Umsetzung im Urbanismus das entscheidende Problem ist. Das ist die intellektuelle Schwäche.'* Kort samengevat komt Koolhaas stellingname over de stedenbouw sedert de jaren zestig hierop neer: de modernisten hebben weliswaar de stad (her) ontdekt, maar tegelijk daarmee de stedenbouw als discipline om zeep geholpen. Stedenbouw zoals die tot op dat moment werd beoefend - misschien nog het duidelijkst gedemonstreerd door de de Bijlmer - is op de achtergrond geraakt ten gunste van de *architectuur van de stad*. Dat wil zeggen dat stedenbouw in eerste instantie een aangelegenheid is geworden van architecten die over de stad denken in termen van architectuur, gebouwen en massa, kortom van substanties, hetgeen, volgens Koolhaas, niet het eigenlijke onderwerp van stedenbouw zou moeten zijn. En waardoor een essentieel stuk onontgonnen blijft.

De Amerikaanse criticus Sanford Kwinter heeft gesteld dat Koolhaas (OMA) op het ogenblik tot de weinigen binnen het vakgebied van architectuur en stedenbouw behoort die het lef heeft zich te bewegen op een terrein dat sedert de jaren zestig op een schandelijke manier door de architectonische avant garde is verwaarloosd: *'de ruimte van de sociaal technologische articulatie van een collectieve subjectiviteit - met andere woorden: die fenomenologie van het grootstedelijke delirium. De strategie die Koolhaas en OMA daarbij volgen was vanaf het allereerste begin nauw verweven met algemene processen die de formatie van de maatschappelijke werkelijkheid bepalen - economische en historische tendensen, esthetische eigenaardigheden als feitelijke gegevens en niet als een moreel probleem, kortom stedenbouw als een catalogus van steeds veranderende, instabiele condities en praktijken.'*

De Amerikaanse criticus Sanford Kwinter heeft gesteld dat Koolhaas (OMA) op het ogenblik tot de weinigen binnen het vakgebied van architectuur en stedenbouw behoort die het lef heeft zich te bewegen op een terrein dat sedert de jaren zestig op een schandelijke manier door de architectonische avant garde is verwaarloosd: *'de ruimte van de sociaal technologische articulatie van een collectieve subjectiviteit - met andere woorden: die fenomenologie van het grootstedelijke delirium. De strategie die Koolhaas en OMA daarbij volgen was vanaf het allereerste begin nauw verweven met algemene processen die de formatie van de maatschappelijke werkelijkheid bepalen - economische en historische tendensen, esthetische eigenaardigheden als feitelijke gegevens en niet als een moreel probleem, kortom stedenbouw als een catalogus van steeds veranderende, instabiele condities en praktijken.'*

Eind jaren negentig werd OMA, voor het eerst geconfronteerd met snelle veranderingen in de mediawereld en een steeds belangrijker wordend virtueel domein. Om hier in de ontwerppraktijk adequaat op te kunnen reageren, werd door Rem Koolhaas en OMA besloten AMO op te richten. Terwijl OMA zich met de concrete bouwopgave blijft bezighouden, richt AMO zich volledig op het onderzoek en houdt het zich bezig met vragen ten aanzien van organisatie, identiteit, cultuur en programma. AMO ontwikkelt bovendien manieren waarop alle mogelijke ingrediënten van een bepaalde situatie kunnen worden ingezet.

Koolhaas theoretische - journalistieke en literaire - verkenning van het grootstedelijke delirium heeft zich in de jaren tachtig en negentig verbreed en veruimd tot onderzoek naar een nieuwe rol voor het vak op de raakvlakken tussen een global economy en de klassieke noties van ruimte, tijd en beweging en alle daarbij behorende denkpatronen en associaties (Generic City, 1995). En, in het verlengde daarvan naar de vraag 'hoe omstandigheden van globalisering de architectuur veranderen'. Immers, net als in Delirious New York gaat het om theoretische acties die, zoals Koolhaas in recent interview beklemt, steeds nauw verbonden zijn met het vakgebied van de architectuur. De in het onderzoek gedane 'uitvindingen' krijgen in de gerealiseerde gebouwen niet zozeer een vervolg als wel een 'materieel equivalent, of in elk geval een complement'.

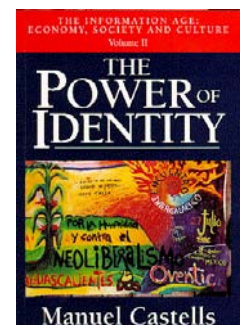
Castells

De Amerikaans-spaanse socioloog Manuel Castells beschrijft veranderingen van de wereld en stad vanuit ontwikkelingen in de informatietechnologie. Hij is de auteur van het in 1989 verschenen boek *The Informational City*. Hier is, in cultuurhistorische zin, een breder vervolg op verschenen in de vorm van het driedelige standaardwerk *The Information Age. Economy, Society and Culture* (1996)

De rol van identiteit in het proces van de maatschappelijke transformatie is als volgt. Castells ziet identiteit niet als een effect, in tegendeel: de vorming van zelf als een dynamische motor bij de totstandkoming van een maatschappij. Het zijn lokale gevolgen van een wereldomspannend proces van technologische en sociale verandering als gevolg van de overgang naar een 'informatiesamenleving', waarin 'netwerken' als voornaamste organisatievorm optreden, die mensen opnemen in grotere verbanden, dan wel daarvan uitsluiten.

Identiteit definieert hij als: *"het proces van betekenisvorming op grond van een cultureel kenmerk, of een aantal samenhangende culturele kenmerken, dat/die dominant is/zijn ten opzichte van andere betekenisbronnen" en "degene die een collectieve identiteit construeert, bepaalt grotendeels de symbolische inhoud van die identiteit en de betekenis voor hen die zich ermee identificeren of er zich juist tegen afzetten"*

drie typen van identiteit, die ieder corresponderen met verschillende sociale groeperingen:

1. Legitimerende identiteit: deze wordt gevormd door dominante maatschappelijke krachten met als doel hun overheersing uit te breiden en te rationaliseren ten opzichte van die maatschappij.
2. Verzetsidentiteit: wordt geproduceerd door die groeperingen die worden achtergesteld binnen - of uitgesloten door - de logica van de overheersers. Verzetsidentiteit leidt tot de vorming van groeperingen of gemeenschappen om anderszins ondragelijke omstandigheden het hoofd te kunnen bieden.
3. Project identiteit: wordt gecreëerd door min of meer visionaire bewegingen die zich niet beperken tot het verbeteren van de omstandigheden voor de eigen groep, maar een verandering van de maatschappij als geheel nastreven.

Centraal in zijn denken over de netwerksamenleving staat de tegenstelling tussen Het Net (de rol van netwerken) en Het Zelf.

Het Net: wisselwerking tussen sociale verhoudingen en technologische innovaties, of, in Castells' terminologie: productiewijzen en ontwikkelingswijzen. Waarbij de productiewijze staat voor: Een maatschappij produceert haar goederen en diensten binnen een raamwerk van specifieke sociale relaties. Sinds de industriële revolutie is de dominante productiewijze in Westerse landen het kapitalisme, geïncorporeerd in tal van historisch en geografisch bepaalde instituties die zich bezighouden met de vorming en de distributie van winst. De ontwikkelingswijzen zijn op hun beurt "de technologische arrangementen waarbinnen, door middel van arbeid, materie wordt omgezet in product. De ontwikkelingswijze is bepalend voor de uiteindelijke omvang en kwaliteit van het surplus

Het Zelf: de manier waarop sociale groepen hun identiteit definiëren is bepalend voor de specifieke vorm die maatschappelijke instituties aannemen: "iedere variant van het identiteitsvormingsproces heeft een andere maatschappelijke structuur tot gevolg."

Hij wijst op de betekenis van openbare ruimte als oriëntatiepunt en drager van lokale identiteit in grootstedelijke gebieden. Bekend is zijn visie op de stad als 'theme-park', waarbij de openbare ruimte wordt omgevormd tot een commercieel product voor individuele consumptie, wat de authentieke 'experience' uitholt – denk aan een stad als Venetië dat onder de druk van de toeristenindustrie steeds meer gaat lijken op een replica van zichzelf in de trant van Las Vegas. Het ruimtelijke concept dat Castells uiteindelijk uit zijn analyse afleidt noemt hij de space of flows, een concept dat de stad in haar fysieke vorm niet laat verdwijnen, maar een gedeelte van haar functies aan het zicht onttrekt in een elektronisch netwerk. De materiële gedaante van de space of flows bestaat uit drie lagen.

Ten eerste is er het circuit van elektronische impulsen, onderhouden door computer, telefoon en andere media, dat voor het informatietijdperk doet wat de trein eerder voor het industriële tijdperk deed: regio's en markten in de ruimte aanboren en definiëren.

De tweede laag van de space of flows wordt gevormd door de knooppunten en centra, die ook een basis vinden in het elektronische netwerk, maar geografisch als het ware 'landen' om aan concrete plekken vastgemaakt te worden. Het elektronische netwerk wordt kortgesloten met de historische werkelijkheid: een instelling heeft bijvoorbeeld toevalligwijs vestigingen in Parijs en in Londen en daarom vormt het netwerk juist daar knopen.

Als derde laag van de space of flows omschrijft Castells de ruimtelijke organisatie van de leidende groepen in de wereldsamenleving: de definitie van de plekken van waaruit macht wordt uitgeoefend op het systeem. In de gecompliceerde gelaagdheid van het concept en in de intensieve wisselwerking die tussen de lagen wordt onderhouden, zonder enkelvoudige hiërarchie, markeert Castells' space of flows een stedelijke orde die ontsnapt aan de bekende definities. Nog maar veertig jaar geleden kon Kevin Lynch in *The Image of the City* de stad als een potentieel volkomen coherent mechanisme beschrijven, als een object met randen, knooppunten, monumenten, paden en districten bij wijze van ordenende motieven, maar de stad van het elektronische tijdperk is diffuus geworden en de stedelijke beelden zijn verbrokken.

Voor geografen maar vooral ook voor historici op het terrein van planning, stedenbouw, architectuur en communicatie, is dit een belangrijk boek omdat Castells ontwikkelingen, ideeën en concepten uit zulke uiteenlopende gebieden als economie, planning, architectuur en dagelijks leven, in steeds wisselende configuraties met elkaar confronteert. Alvorens nader in te gaan op het - in relatie tot het denken over de stad - het door hem ontwikkelde, 'postindustriële' ruimtebegrip (Vol. I, 6) een paar opmerkingen over Castells geografische voorstelling van *The Informational City*.

Sinds het begin van de jaren tachtig is er sprake van nieuwe ontwikkelingen binnen de Westerse kapitalistische economie: de interactie tussen informatie-technologie met informatie verwerking en spreiding heeft geleid tot het ontstaan van een 'techno-organisatorisch systeem'. Het huidige 'techno-organisatorisch systeem' wordt niet alleen gekenmerkt door technische innovatie (productie, distributie, informatie). Het heeft ook het hele kapitalistische systeem in een andere versnelling gebracht: winstmarges verhoogd, internationalisering versneld, nieuwe items op de politieke agenda gebracht. Zij hebben geleid tot een regionale en stedelijke geografie die wordt gekenmerkt door scherpe arbeidsdeling en decentralisatie van productie-functies (met o.a. een extreme flexibiliteit van lokaties), maar waarbij belangrijke segmenten van de informatie industrie bij voorkeur weer geconcentreerd worden in de stedelijke regio's.

Voor Castells blijven deze innovatie milieus: Silicon Valley, maar ook oudere centra als München, Parijs, Boston - de cruciale productieketens beheersen. Zij zijn de eigenlijke krachtcentrales van de moderne kapitalistische economie. Er is dus, geografisch gezien, sprake van een complementaire beweging: de besluitvorming (planning, management) op hoog niveau, is gecentraliseerd; alle andere activiteiten worden gedecentraliseerd: lokaal binnen de grotere metropolitane gebieden of nog verder binnen niet meer met nationale of internationale territoria samenvallende, economische ruimten. De spanning tussen de sociale instituties met traditionele identiteiten en nieuwe, opkomende identiteiten is het onderwerp van het tweede deel.

Mondialisering heeft de verzorgingsmaatschappij dubbel in de verdrukking gebracht. Niet alleen zijn de nationale budgetten, afdgedwongen door de mondiale financiële markten krappere, maar tegelijkertijd zijn mondiale bedrijven meer en meer in staat gebruik te maken van kostenverschillen in sociale voorzieningen en andere maatschappelijke standaarden.

Hoe groter de afstand wordt tussen de natiestaat en zijn burgers, des te groter wordt de behoefte aan alternatieve bronnen van identiteit. Gevangen tussen de groeiende roep om uiteenlopende, vaak tegenstrijdige, identiteiten en de noodzaak om zich op mondiaal terrein te bewegen, verliezen de traditionele democratische instituties - de civil society - aan betekenis en aan inhoud: ze verliezen hun identiteit.

Castells hoopt dat sociale bewegingen er in slagen om nieuwe vormen van identiteit en democratie te ontwikkelen, die de verbinding kunnen verbreken tussen de natie - de verschaffer van identiteit - en de staat - het besluitvormingsapparaat - twee concepten die pas in de moderne tijd met elkaar verweven raakten.

Saskia Sassen

Saskia Sassen - wiens werk de afgelopen jaren ook in kringen van architectuur, stedenbouw en planning wordt gewaardeerd, schetst hetzelfde ruimtelijke beeld als Castells. Terwijl de productie (fabricage) inclusief dienstverlenende activiteiten (kantoor) zich verspreiden over bestaande industriële centra en over de verstedelijkte regio's, hebben internationaal georiënteerde financiële activiteiten en de daarbij behorende dienstverlening de neiging zich te concentreren in (groot)stedelijke, metropolitane centra. De ene ontwikkeling versterkt de ander. Immers, de geografische spreiding van productie-eenheden, kantoren en distributiecentra, evenals de reorganisatie van de financiële dienstenindustrie hebben de behoeften gecreëerd naar centralisering van het (bedrijfs) management en beheer in de grote steden.

Daar zijn de traditionele banken en hoofdkantoren van de grote (multi) nationale bedrijven. Dergelijke 'global cities' - Sassen noemt ongeveer 20 à 30 steden die als steunpunten fungeren binnen een door netwerken georganiseerde economie - hebben zich de afgelopen vijftien jaar ontwikkeld tot key locations voor allerlei vormen innovatieve dienstverlening. Dat wil zeggen dat banken en hoofdkantoren op dergelijke toplokaties uitgroeien tot koralen waar een groot assortiment van gespecialiseerde diensten op gebied van reclame, marketing, accountancy, juridische diensten, architectuur en design etc. bij elkaar zitten.

Echter: dit patroon heeft zich in de loop van de jaren tachtig en negentig nog verder gedifferentieerd en verrijkt als gevolg van de verzelfstandiging van de financiële dienstenindustrie tot 'commodity', in de zin dat daarin de dienstverlening geleidelijk is overgegaan in 'financial trading'. Binnen deze hiërarchie hebben steden als New York, Tokyo en London zich opgewerkt tot de eigenlijke centra van de nieuwe financiële industrie. En het is in het verlengde van deze politiek-economische ambities en ontwikkelingen dat in dergelijke steden ingrijpende operaties op gebied van stedelijke vernieuwing en herinrichting plaats vinden waarvan de London Docklands een van de bekendste - en beruchtste - voorbeelden zijn. het Millenium Dome is een van de meest recente projecten in het gebied van de Docklands

Peter Hall & Richard Florida

De (stads) geograaf Peter Hall heeft, in een recente toevoeging aan zijn bestseller *Cities of Tomorrow. An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century* (1988/1996) de vraag gesteld naar de gevolgen van deze economische ontwikkelingen voor de toekomstige leefwijze in 'onze' grote steden. Hij heeft in dit verband gewezen op twee tendensen. Op de eerste plaats op het vrijwel overal - zowel in de Verenigde Staten als in Europa - falen van het sociaal-politieke streven om de toenemende sociale ongelijkheid, en het achterblijven van grote groepen minderheden, te compenseren c.q. te bestrijden door middel van een georganiseerde aanpak en herstructurering van de verouderde woonomgeving (Bijlmermeer in A'dam; de Parijse banlieu etc.). Hall spreekt over een routinueuze terugval op vormen van fysiek en ruimtelijk determinisme met schromelijke veronachtzaming van begeleidende sociale en vooral economische (werkgelegenheid) programma's.

De tweede ontwikkeling die Hall - in de voetsporen overigens van Castells en Sassen - ontwaart is de toenemende 'digitalisering van het dagelijkse leven en dagelijkse omgeving' waarbij deelname aan het openbare (economische, sociale en vooral culturele) leven in toenemende mate afhankelijk is van de toegang tot geprivilegieerde informatie. Hall stelt dat in de komende decennia het niet zozeer de financiële dienstverlening is die de stedelijke dynamiek aandrijft, maar veeleer de koppeling van nieuwe informatie technologie aan met name de creatieve sector - die van de kunsten, cultuur, amusement en recreatie.

Diezelfde koppeling, maar wellicht in een wat vertraagd tempo - vindt of gaat ook plaats vinden in andere sectoren als die van de gezondheidszorg en onderwijs. Wat is de impact van een dergelijke 'digitalisering van de dagelijkse werkelijkheid' op de inrichting, vormgeving en het gebruik van de fysieke omgeving? De gedachten daarover hebben zich de afgelopen jaren bewogen tussen de futuristische toekomstbeelden van resp. Bill Gates en Bill Mitchell. De beide Bills schetsen een fantastische wereld van gedigitaliseerde informatie: klassikaal onderwijs zal worden vervangen door het leren op afstand; handel via beeldscherm in plaats van op de beursvloer; en zelfs chirurgen zouden operaties kunnen uitvoeren met patiënten op duizenden kilometers afstand van het ziekenhuis. Maar de werkelijkheid is anders dan veel optimistische voorspellingen over teleshopping, teleworking of telemanipulating ons willen doen geloven. In de dagelijkse omgeving vindt, aldus Hall, precies hetzelfde plaats als in andere sectoren van een door informatie technologie gestuurde omgeving: namelijk een gelijktijdige ontwikkeling van zowel centralisatie als decentralisatie. Peter Hall:

'People increasingly work and manage services from their home. Thus 'home centeredness' is an important trend of the new society. Yet it does not mean the end of the city. Because workplaces, schools, medical complexes, consumer services outlets, recreational areas, commercial streets, shopping centers, sport stadiums, and parks still exist and will exist, and people will shuttle between all these places with increasing mobility precisely because of the newly acquired looseness of working arrangements and social networking: as time becomes more flexible, places become more singular, as people circulate among them in an increasingly mobile pattern.'

Die bewering laat zich goed staven aan de hand van vestigingspatronen binnen de nieuwe industriële sector - die van de multimedia. Deze bedrijven - studio's, laboratoria - vestigen zich bij voorkeur in de traditionele stedelijke centra, zoals in Los Angeles in de strook tussen de oude Hollywood studio's en de hoog-technologische ruimten van Aerospace Alley. Immers, net als in andere sectoren van de moderne kunst- en vermaaksindustrie is die van de multi-media afhankelijk van interactie, van face-to-face communicatie, van 'buzz en fizz' zoals die alleen in steden kunnen worden gevonden. Daar staan ze ook in direct contact met de meer 'live podium performances' die daar van ouds zijn gevestigd en die op hun beurt weer nauw zijn verbonden met allerlei vormen

van stedelijk toerisme: één van de grote industriële groeiers van de jaren tachtig. Ook hier dus weer dezelfde paradox: de door de fusie van informatie technologie met creatieve sector ontstane nieuwe multi media industrie heeft de neiging de bestaande 'face-to-face performances te vervangen, maar tegelijk is ze daar niet alleen van afhankelijk maar stimuleert ze ook weer de vraag daarnaar: 'Viewing electronic entertainment was likely to bolster the demand for the real thing'.

De analyses van Hall, Castells en Sassen leiden o.a. tot de conclusie dat de 'digitalisering van de dagelijkse werkelijkheid' geenszins het definitieve einde van de stad als plek van attractie en interactie betekent. Maar ook hier geldt, net als in van financiën en zakelijke dienstverlening, dat er hoge drempels zijn in de vorm van toegang tot geprivilegieerde informatie. Dat wil zeggen dat stedelijkheid en stedelijk verkeer functioneren bij de gratie van diverse vormen van informatie en communicatie technologieën en van de toegang daartoe middels hogere opleiding en allerlei vormen van gespecialiseerde kennis. De economie, maatschappij en cultuur van het informatietijdperk leiden ook niet naar een reproduceerbaar, nieuw type stad: de 'informational city'. Die bestaat niet. Net als in het industrie tijdperk de industriële stad wereldwijd geen replica was van Manchester, zo is de 'informational city' geen replica van Silicon valley, laat staan van Los Angeles. In zijn recente studie concludeert Castells dan ook (I, 398):

'I shall argue that, because of the nature of the new societies, based on knowledge, organized around networks, and partly made up of flows, the informational city is not a form but a process, a process characterized by the structural domination of the space of flows'.

Veel steden zijn vandaag de dag bezig met hun imago als creatieve woon- en werkplaats. Het idee van de creative city is de jongste loot in het denken over stedelijke ontwikkeling en planning. Geloof in de maakbaarheid van de stad is een laat negentiende-eeuwse reactie op de verpaupering van de Europese en Amerikaanse industriële steden in die tijd.

Opvallend is dat stedelijke planning vaak de technologische veranderingen in de samenleving volgt en deze tegelijkertijd probeert te sturen. Technologieën van de 'fysieke mobiliteit' (auto, snelweg, openbaar vervoer) maakten suburbanisatie mogelijk en de scheiding van wonen en werk. Vooral in Amerika ontvluchtte de opkomende middenklasse de verloederde stadscentra in ruil voor het lichte en schone buitenleven aan de randen van de stad. Technologieën van de 'virtuele mobiliteit' (internet, mobiele communicatie) gaven voeding aan het denken over de 'netwerkstad' (de steeds maar uitdijende stad): de stad als node of hub in een wereldwijde flow van goederen en ideeën (Castells 1996). Eind jaren tachtig ontstaan er stedelijke clusters rond technologie, met als prototype Silicon Valley. Zou de huidige nadruk op cultuur en creativiteit in het urbane discours een reactie zijn op deze technologische dominantie in stedelijke ontwikkeling?

De kerngedachte van urbane planning is dat de wijze waarop de stad is ingericht bepalend is voor de sociale samenstelling van zijn bevolking. Ook in het idee van de creative city zien we dit terug. Een aantrekkelijke en tolerante stad trekt creatieve mensen aan: wetenschappers, artiesten, hogere technici, ontwerpers, opiniemakers, etc. Deze nieuwe 'creatieve klasse', zo is de aanname, is goed voor de economie van de stad. In het artikel "Wonen in de creatieve stad" ontkracht onderzoeker Martijn Arnoldus het idee dat alle creatievelingen behoren tot de sociaal-economische bovenlaag. Veel kunstenaars zijn juist relatief arm. Florida's 'creatieve klasse' dient verder gedifferentieerd te worden. De stedelijke oriëntatie van verschillende beroepsgroepen varieert namelijk nogal, zo laat Arnoldus zien. Hoogleraren kiezen voor andere woonplekken dan bijvoorbeeld ICT-ers of kunstenaars.

Hamvraag voor veel steden is: hoe kun je een atmosfeer creëren die de creatieve klasse aantrekt en bindt? Amsterdam heeft dit o.a. gedaan door locaties aan te wijzen als culturele broedplaats. Dit zijn plekken waar kunstenaars en creatieve ondernemers goedkoop kunnen wonen en werken. Zij dreigen immers door steeds stijgende huurprijzen en opruimen van kraakpanden zonder woon- en werkplek te zitten

De ironie is dat het idee van de broedplaatsen voortkomt uit deze kleinschalige en zelfvoorzienende visie op de stad. Nu creativiteit echter wordt opgenomen in een grotere economische stedelijke visie, en de voormalige vrijplaatsen ineens culturele broedplaatsen worden, neemt het verzet toe. Vrijheid en tolerantie, eigenschappen die de creatieve klasse aantrekkelijk vindt aan de stad, botsen met de van bovenaf gestuurde ontwikkelingsplannen. Er ontstaat een groeiende polarisatie tussen de voorstanders van het broedplaatsenbeleid (overheden en marktpartijen) en de tegenstanders (met name uit de krakersscene). Andere steden dan Amsterdam willen ook broedplaatsen, bijvoorbeeld Eindhoven, Arnhem, Groningen. Mensen die op zoek zijn naar ateliers steunen de broedplaats. Mensen die niet zo zeer bezig zijn met alleen kunst en creativiteit in economische zin maar veeleer met experimentele woonvormen en leefstijlen beschouwen de term broedplaats inmiddels als een scheldwoord. Bij de evaluatie van het huidige broedplaatsenbeleid in Amsterdam dreigen de vrijplaatsen het onderspit te delven. De slag om de creatieve stad is nog niet beslist. Het verzet tegen "de vertrutting" krijgt steeds meer steun, ook buiten krakers-kringen. Daarover is iedereen het dan weer hartgrondig met elkaar eens.

Harvey

In de vorige paragraaf is de vraag gesteld naar de veranderingen in de stedelijke leefwijze in de context van een door informatie technologie en economie van netwerken gedomineerde samenleving. In het verlengde daarvan behoren we ons af te vragen in hoeverre het landschap van een door stromen (flows: kapitaal, informatie, beelden) gestructureerde, post industriële economie, nieuwe condities stelt aan architectuur en stedenbouw. In hoeverre hebben de omstandigheden van globalisering stedenbouw en architectuur veranderd? Om dergelijke vragen te kunnen beantwoorden zou gebruik kunnen worden gemaakt van bijvoorbeeld David Harvey's *The Condition of Postmodernity* (1989) waarin de samenhang tussen een post industriële economie en een nieuwe esthetiek van snelheid en beweging, van tijd en ruimte wordt onderzocht.

Er kan ook worden gekeken naar de andere kant van het spectrum, naar het onderzoek van stedenbouwers en architecten als Rem Koolhaas die serieuze pogingen doen om het ontwerp vak te moderniseren niet in de laatste plaats door middel van onderzoek naar 'de herintroductie van het vraagstuk der grote aantallen, naar de versmelting der disciplines' en probeert uit te komen 'tot een verschuiving van beheersingsmachines'. Een vorm van research die breekt met de fundamenteën van het vak (architectuur & stedenbouw) en met de klassieke legitimaties daarvan. Het is precies deze radicaal-theoretische stellingname die de positie van Koolhaas principieel doet verschillen van die van Renzo Piano die het feitelijk onvermogen om in een concrete situatie - Potsdamer Platz in Berlijn - een door markteconomie ontketende overdosis van programma's, bestemmingen en bedoelingen, met traditionele middelen vorm te geven en regisseren, maskeert met een laatste beroep op de humanistische waarden van de architectuur. De machteloosheid van de architectuur (zonder vangnet), het onvermogen tot architectonische interventie (vorm, controle, beheersing) in het instabiele landschap van een post industriële economie, doet zich niet alleen voor op enkele vitale schakelstations:

Fout!

euralille

op toplocaties zoals Euralille (Koolhaas) of Berlin Potsdamer Platz (Piano) of in de Dockland's in London, maar manifesteert zich ook in allerlei andere situaties. Situaties die niet zozeer gekenmerkt worden door verknoping van zware infrastructuur of ondoorzichtige verstrengeling van vastgoed, (locale) politiek en (multi-nationaal) bedrijfsleven maar veeleer door de 'oppervlakkigheden' en weinig duurzame karakter van allerlei vormen van consumptie (winkelcentra, shopping malls etc.); door de geprivilegieerde permanentie van de (suburbane) woonomgeving en, niet op de laatste plaats, door de markteconomische 'kolonisering' van het collectieve geheugen, van heden, verleden en toekomst in de vorm van 'Disneyficatie' van de vrije tijd, toerisme en recreatie.

Ontwikkelingen van het 'lokale' moeten gezien worden als uitkomsten van de strijd tussen de vluchtige logica van het kapitaal (Castells 'flows') en de 'stickiness' van de territoriale logica van de (nationale) instituties (Castells 'places'). Territorien – 'het lokale' – hebben veel te winnen door zelfbewust hun eigen weg te gaan en ruimte te bieden aan innovatie en creativiteit; twee kwaliteiten die hij het kapitaal niet toedicht, behalve waar het korte termijn winstmaximalisatie betreft. Voor deze productie van unieke lokaliteit is echter geen architectonisch of stedenbouwkundig recept te geven. Het gaat om het proces en daarin hebben de instituties en de 'civil society' een belangrijke rol te spelen

De maatschappij zelf maakt zelden deel uit van het stedenbouwkundig ontwerp. Dit uit zich in de problematische omgang in het ontwerp met complexiteit, continue veranderingen, constante dynamiek en een conflict tussen het ontwerp als 'eindbeeld' en de processen in de sociale werkelijkheid.

Disney

In de literatuur heeft het begrip gemeenschap een belangrijke link met het woord identiteit.

Steeds heeft voor een belangrijk deel het vormen van een gemeenschap in het teken gestaan van het vormen van een eigen identiteit van een plek, een plaats. Naast gemeenschap wordt ook plaats belangrijker. Toegenomen culturele en etnische heterogenisering van de maatschappij, groei van de individualisering zijn factoren die de plek, de plaats in waarde doen toenemen.

Illustratief zijn de vier karakteristieken die voor het ontwikkelen van het Amerikaanse plaatsje Celebration zijn gebruikt: community, place, education, communication. Dit plaatsje is ontwikkeld door de Walt Disney company en tracht oude vormen met vernieuwing te combineren. Gemeenschap (of: community) staat voor het gevoel ergens deel van uit te maken: een samenleving, een groep, ofwel het gevoel ergens bij te horen. Plaats (of: place) laat zien dat het niet helemaal indifferent is waar men woont. De plaats heeft ruimtelijke karakteristieken die bepalend zijn en onderscheidend ten opzichte van andere plekken.

Disneyland, Anaheim California, vogelvlucht, 1955

In 1955 werd in Anaheim, een locatie even ten zuiden van Los Angeles, California, Disneyland geopend, een themapark opgezet als een didactische en recreatieve omgeving en ontworpen aan de hand van de economische en visuele wetmatigheden van televisie en film. Een themapark dat vooral in zijn latere varianten geleidelijk is uitgegroeid tot een technocratisch alternatief voor de eigentijdse (Amerikaanse) stad waarin tegelijk met de auto ook vrijwel alle andere vormen van vervuiling, lawaai en onveiligheid afwezig zijn. Anaheim - en in het verlengde daarvan, de latere themaparken in Orlando, Tokyo en Parijs - is een superbe voorbeeld van een schone, geruststellende en amusante stad omdat daarin de stedelijke dynamiek gereduceerd is tot slechts twee functies: consumptie en toerisme.

Maar, de schaarste aan stedelijke werkelijkheid wordt ruimschoots gecompenseerd door de technische enscenering en commerciële exploitatie van de nationale geschiedenis, collectieve verbeelding en toekomstfantasieën in de vorm van attracties met alle daar bijbehorende landschappen, stadsfragmenten en gebouwen. Het wereldwijde succes van Disney's themaparken heeft niet alleen politiek-economische maar vooral ook architectonische kanten. Disneyland, Disney World (Orlando, Florida, 1971), Tokyo Disney (1984) en EuroDisney in Parijs (1992) zijn niet alleen parken maar in toenemende mate ook steden en stadslandschappen waarin de architectuurgeschiedenis - althans de populaire versie daarvan - wordt opgevoerd als het meest betrouwbare en efficiënte model voor de eigentijdse openbare ruimte.

Als Disneyland een door marketing, vastgoed en productontwikkeling, zorgvuldig geregisseerde idylle is van visuele consumptie dan heeft, in de casting van dat spektakel, een vertrouwde (vernacular) architectuur de rol toebedeeld gekregen van vertolker van gevoelens van geluk en sociale harmonie. En daarmee zijn Disneyland en Disney World etc. , niet in het minst ook door de strenge regelgeving op gebied van beheer, onderhoud en controle, invloedrijke modellen boeken geworden voor de inrichting van vooral grootschalige publieke ruimten daarbuiten.

Voor die complexen en gebouwen die, wereldwijd, eveneens als centra functioneren voor zowel massaconsumptie als massa toerisme: shopping malls, vliegvelden, supermarkets en vooral ook musea. Daarnaast wordt aandacht gegeven aan de samenhang van Disney's themaparken met de 'zelfbewuste' stedelijke en vooral ex-stedelijke landschappen in California en Florida; ten slotte wordt een aanzet gegeven voor een socio-culturele interpretatie van Disneyland als omgeving en evenement en de daarin besloten suggesties van (wat Koolhaas noemt) architectuur zonder weerstand, niet mis te verstane illustratie van 'de totale verkoopbaarheid die in de markteconomie' en, als stedelijk concept, het volstreekte tegenbeeld van Koolhaas Generic City (1995).

Disney's themaparken danken hun ontstaan aan Disney's fascinatie zowel voor cartoons, tekenfilms als miniatuurtreintjes. En aan zijn zakelijk instinct om die, als symbolen van plezier, jeugd en ontspanning, aan elkaar te koppelen volgens de logica van de visuele (massa)media. Daardoor werd, net als de opera in de vorige eeuw, aan de hand van bestaande kunstvormen, weer een nieuw medium gecreëerd: het themapark waarin de kinderlijke (niet kinderachtige) fantasieën van Walt Disney tot een overtuigende illusie van universeel geluk zijn gemaakt. De eerste plannen voor een themapark dateren uit het begin van de jaren veertig en komen voort uit de activiteiten van Walt Disney als filmproducent.

Belangrijke impulsen kwamen ook uit Disney's privé hobby voor miniatuurtreinen en de (ideale) landschappelijke en stedelijke enscenering daarvan door middel van historiserende replica's op schaal. De memo's en brochures die omstreeks die door Walt Disney zelf en zijn (film) team van art directors, ontwerpers en tekenaars ten behoeve van een themapark in Burbanks werden vervaardigd bevatten vrijwel alle programmatische elementen van de latere themaparken.

De plattegrond van Disneyland is opgebouwd rond een viertal thematische circuits: Adventureland (natuur), Frontierland (geschiedenis), Fantasyland (sprookjes) en Tomorrowland (science fiction) die zich gelijktijdig, als vier kanalen van een televisietoestel, aanbieden aan een groot rond plein dat is ingericht als centrale regelkamer van het park en alleen via Main Street USA bereikbaar is.

Het uitgekende en berekende grondstramien van het park gaat grotendeels schuil achter een stedenbouwkundige decoratie in de vorm van een 'Architecture of Reassurance': een arsenaal van zachte vormen en profielen die de aambaarheid van Mickey Mouse als universeel knuffeldier reproduceren en die de bezoekers van de attracties het gevoel geven alsof ze in een tot werkelijkheid gebrachte film (of soap) zijn beland. Walt Disney gebruikte zijn (ABC) programma om potentiële bezoekers te overtuigen van het realiteitsgehalte van zijn sprookjes en dromen. Tegelijk leverde de televisie als medium Disney en zijn ontwerpteam ook de nodige technieken om de talrijke, door technologie gestuurde, attracties en evenementen, voor een massa publiek waarschijnlijk en onweerstaanbaar te maken.

Disney World, Orlando Florida

Alles is aanwezig: winkels, bankgebouwen, kantoren, cafés en restaurants, en vooral, voetgangers en consumenten die zich op een 'vreemde' manier opgenomen voelen omdat ze in een schaalmodel (5:8) lopen, in een speelgoedstraat waarop ooghoogte alle details op ware grootte zijn gebracht maar de rest: gevels en rooilijnen perspectivisch vertekend zijn. Daarmee is de illusie geschapen van een monumentale, geruststellende entree die dwingend leidt tot het hoogtepunt van het park: het sprookjeskasteel van Sleeping Beauty. Main Street is zowel de programmatische als ruimtelijke ouverture op het park/stad waarvan alle attracties - scènes en gebouwen - volgens de dezelfde filmtechnische manipulaties zijn geregisseerd: 'Steden, landschappen en zelfs gebouwen worden door Disney behandeld als verhalen: ze volgen een bepaald stramien, hebben een interne opbouw en logica en, bovenal, zijn geconstrueerd rond een plot. Straten, pleintjes, winkels, hotels, raderboten, reuzenrad en droomkasteel lijken soepel over het park te zijn uitgestrooid maar zijn in werkelijkheid even strak te zijn gecomponeerd als de scènes in een roman of regels van een gedicht. Eerst komt de entree, dan de fontein, dan het standbeeld en dan het kasteel. Het is een stedenbouwkundige dictatuur die volkomen verschilt van de bestaande (Amerikaanse)stedelijke werkelijkheid die juist anarchistisch is. Disneyland doet in dat opzicht eerder denken aan de orde en controle van de ceremoniële tuinen van Versailles: 'Versailles for middle-class Americans in plaid Bermuda shorts'

Bijlage 3 lijst geïnterviewden

Met betrekking tot de praktijkverkenning zijn de volgende personen geïnterviewd:

Rijksgebouwendienst

Riek Bakker

Mels Crouwel

Maaïke Gudde

Henk de Haan

Teun Koolhaas

Charles van Marrelo

Huub Smeets

Herma de Wijn

BVR adviseurs

Rijksbouwmeester

Accountdirecteur RGD

Architect atelier rijksbouwmeester

Hoofd architecten RGD

TK associates

Architect atelier rijksbouwmeester

Directievoorzitter Vesteda Groep

Algemeen adviseur atelier rijksbouwmeester

Projectaanjagers

Bijlage 4 Vragen lijst

Gedurende de interviews waren er twee zaken van belang:

1. Het verkrijgen van kwalitatieve informatie tav het proces en product bij de cases
2. Inzicht krijgen in hoe de RGD met gebiedsontwikkeling omgaat.

Allereerst is er een introductie gegeven. Vervolgens is er een gesprek aangegaan op basis de volgende zeven vragen.

Vragenlijst interview:

1. *Vind je de identiteit van een plek belangrijk?*
2. *Wat stond je voor ogen toen je aan dit gebied begon?*
3. *Wat bepaalt de identiteit van een gebied volgens jou?*
4. *vijf voorbeelden. Hoe zou je hier de identiteit benoemen?*
5. *Welke theorieën hang je aan als je het over gebiedsgebonden identiteit hebt?*
6. *Wat denk je dat zou kunnen bijdragen aan de beroepspraktijk van de RGD?*
7. *Wat ontbreekt er aan volgend lijstje om de ruimtelijke identiteit van een gebied te duiden?*

Bijlage 5 Interview Riek Bakker

Vind je identiteit van een plek belangrijk?

Ja, absoluut, absoluut en hier bij de Kop van Zuid lag die voor het oprapen, ik bedoel, die havenbekkens, die pieren, al die kades, dat was z'on sterke identiteit. Maar men zag het niet hoor, ze waren bezig die havens dicht te gooien. Dus het eerste wat ik gedaan heb is zorgen dat dat weer ongedaan werd. Toen werd hier een spoortunnel gegraven...

In die tijd was het helemaal niet zo vanzelfspreken om daar vanuit te gaan?

Nee, ze wilden het dichtgooien, maar dat snap ik wel, want Rotterdam is een stad waar ze eeuwig en altijd hebben gegraven gespit of verandert, dat hoort ook gewoon bij de identiteit. Dat je dus alles kunt maken. Maar ik heb dus in dit geval gezegd je moet heel erg zuinig zijn op die ... en op dat water want de dynamiek van zón haven die zorgt dat je ieder keer wat anders doet, maar die is verdwenen want die is eruit getrokken dus je moet nu zorgen dat je vasthoudt wat je hebt en daar op een andere manier als het ware en laag overheen leggen en daar gebruik van maken. Maar de identiteit is absoluut het water, de rivier...

En de haven en bedrijvigheid en Hotel New York?

Hotel New York dat zit hem natuurlijk in een reeks oude gebouwen, die bepalen zo verschrikkelijk de identiteit, fysiek door hoe ze eruit zien. Maar ook functioneel, door wat ze geweest zijn. En cultureel door nou wat is er hier niet vertrokken van die pier richting de nieuwe wereld. Dus dat is ook nog een heel sterk verhaal Wat er in de herinnering zit.

Het Ceramique terrein in Maastricht hoe denk je hier over de identiteit?

Dat heeft in mijn ogen grote verwantschap met de Kop van Zuid. Het is natuurlijk de ligging aan de Maas. Er waren ook een paar oude gebouwen waar nu dat Rossi museum is gekomen. Die oude sfinxgebouwen. Precies hetzelfde ook de oude herinnering daar. De Wiebinga hal, ja en tegelijkertijd hebben ze ook wel heel goed nieuwe identiteit gemaakt, nieuw toegevoegd. Het zit hem in de openbare ruimte, de bomen die van tevoren ingeplant en gedaan, ze hebben als het ware een heleboel gecreëerd vooraf voor dat ze gingen bouwen. Dat bouwen is niet alleen bepalend geweest. Dat ze daar al die grote bomen geplant hebben, dat is in mijn ogen heel erg belangrijk.

Bedoel je dan identiteit dat de stad Maasticht een bepaald kwaliteitsnivo heeft en dat ze dat aan de andere kant van het water ook geprobeerd hebben?

Nou wat ik bedoel is dat ook in Maastricht het ongelof was dat aan de andere kant van de stad van de rivier, iets te kunnen maken. Dat heeft Jo en vooral Huub, Huub Smeets zo opgepakt om te zorgen dat ze nieuwe identiteit neer gingen zetten die die belofte kon regelen. En dat zit vooral volgens mij in de het afspreken over de hoogte van die gebouwen, hoe hoog mag iets zijn, in de afmetingen van die blokken en in de inrichting van het openbare gebied. En natuurlijk daar functies naartoe brengen een programma naar toe brengen die het ook de moeite waard maken om daar te komen. Het museum is daar een heel belangrijke peiler in. Bibliotheek... neeh, die vind ik wat abstracter. Die vind ik niet echt een identiteitsdrager. Hoewel functioneel is het natuurlijk wel heel belangrijk.

Zou je kunnen zeggen dat er een hele sterke vormwil is?

Nee, ik zie het als een eenheid, ik vind die gedetailleerdheid enzo, het is belangrijk dat het goed gebeurt daar gat het niet over, maar die gedetailleerdheid levert mij niet de identiteit op die je zometeen voelt en ziet. Dan moet je echt een kenner zijn. Ik denk dat een gebruiker dat niet ziet. Je ziet et in de breedte van de avenue, in de openbare ruimte. En dat je die grote dikke bomen er neerzet.

Het lijkt wel of dit gebied zich van het water afkeert?

Ja, door die opgehoogde wal, daarvan vind ik dat het de relatie met de rivier niet op z'n best is. Dat parkje daar kan wel iedereen van genieten van het water maar het is niet direct een waterfront project. Achter die wal heb je de rivier niet in de gaten.

Nu Leidsche Rijn, toen je aan dit project begon wat stond je hier bij de identiteit voor ogen?

Toen ik eraan begon, wat ik hier vooral heb gedaan is eerst knopen ontwarren. Want de gemeente Utrecht stond met de rug naar de gemeente Vleuten-De Meern en vice versa. Ik vind altijd als je zulke plannen gaat maken moet je wel heel erg goed organiseren dat er een bestuurlijke visie is. Als er wil dat er wat moet gebeuren hoe wil je dat dan voor elkaar krijgen? En dat kan je ontwerpelijk wel doen maar dat moet je hun ook laten formuleren. Daar heb ik heel erg gejut en gewerkt om dat voor elkaar te krijgen. En dat zat eigenlijk in een paar dingen. De stad Utrecht zei we willen hier een stad maken, De gemeente Vleuten de Meern zei we willen een dorp maken, het is harstikke leuk bij ons. In tien minuten fiets je naar buiten en dan ben je in een dorp. De gemeente Utrecht zei wij willen een park hebben. Wij hebben geen park. Dus we willen naar buiten kunnen en een park hebben. De gemeente Vleuten-De Meern zei we willen niet bovenop de nek van de gemeente Utrecht zitten. Want we willen onze eigen identiteit houden. We zijn een dorp en dat willen we niet hebben. Dus daar is dan uitgerold dat wij gezegd hebben als dat waar is dan moeten we wat aan die infrastructuur doen. Want infrastructuur is de negatieve identiteit van Utrecht. Ik bedoel ze zitten altijd opgesloten tussen al die rijkswegen. Ze zitten als het ware gebundeld tussen die rijkswegen. Dus daar moet iets overheen, zodat die stad eroverheen kan, dat geeft dat Utrecht ruimte krijgt, dat maakt dat we daar een park kunnen leggen in het midden, dan heeft Utrecht haar park en dat park organiseert ook, dat Vleuten-De meern haar dorpse karakter kan krijgen en op afstand komt van Utrecht. Of blijft.

Want als er over Leidsche Rijn wordt gesproken is dat niet zo vaak over de combinatie met de A2, maar over de archeologische vondsten.

Ja, later is dat erbij gekomen. De hoofdmoot is, laten we proberen die A2 te tekkelen, want overal zitten we met die infrastructuur, je wordt er gek van, je komt er niet overheen of je komt er niet onderdoor, het is moeilijk, dus we moeten als Utrecht daar in Leidsche Rijn. Je had er wel een sateliet stad kunnen maken. Want als we het goed hadden gedaan, als we het volgens de regels van het spel hadden gespeeld en we hadden die A2 gerespecteerd, dan komen er langs die A2 grote bundels van geluids en hinder zones en had je verder niets kunnen doen. Dan had je hier een dikke vette klont gemaakt, dan was Vleuten de Meern niet blij geworden, alles en iedereen in het rond, Utrecht niet blij, want ze hadden die A2 niet overbrugd, Dan had je hier een soort rare nomansland zone gehad en dan hadden we daar overheen ontmoeten, of erdoor, dat was niet te doen. Dus de identiteit is dat het aanraken aan de grote nationale infrastructuur, door overheen te gaan en is stad maken en dorp handhaven of dorps uitbreiding maken. En daar waren 2 belangrijke identiteitsdragers voor dat was de A2 en dat was het park.

En de lintbebouwing van die bestaande kleine dorpjes, is dat nou opgepakt als zijnde identiteit?

Ja, dat was meer strategie. Want als je je voorstelt, kijk dit waren de eerste grote identiteits vragen. Als je je voorstelt dat je zoiets gaat maken. Zeg nou dat dat hele programma niet alleen 30.000 woningen maar ook kantoren en weet ik het niet allemaal, als je dat wil maken dan kan je nooit in 1 keer een plan maken met een blauwdruk van achter naar voren geregeld, dat gaat niet. Dus we hebben gezegd, dan gaan we de openbaarvervoer structuur die gaan we leidend maken. Want we willen graag dat die openbaar vervoer heen en weer heel goed gaat en dan maken we alshetware pieke van ontwikkeling. Dus het was meer een uitvoerende strategie van hoe beginnen we waar en hoe zorgen dan dat we het totale kwaliteit in en daar en zo goed mogelijke plek in laten krijgen dat op een kleiner schaalnivo de tij regeld. Toen hebben we gezegd dan is het toch onzin om dat allemaal weg te stoppen dus we houden die linten, we laten die mensen zitten waar ze zitten en we voegen hier en daar wat aan die linten wat toe, daardoor kregen we ook differentiatie en woonmilieu's en alles wat erbij hoort. Dus het is eigenlijk stap voor stap gegaan en het groeit nog door. Ik ben er heel tevreden over. Ik vind echt dat het werkt.

Die A2 is nu wel heel cruciaal!

Ja, maar die komt er hoor. Die komt er.

Veenhuizen

Nee, die ken ik niet

Het hembrugterrein

Het is een heel belangrijk kruispunt van water, je kan vervoert worden naar Amsterdam. Ik vind dat ze dat verop heel behoorlijk hebben gedaan. Dus ik zou zeggen je moet wel je oude gebouwen houden. Je moet verbouwen wat je verbouwen kan. Ik bedoel je kunt toch ook een ander doelstelling erop nahouden. Die oude gebouwen daar zit verhaal in. Ik vind dat je je moet afvragen of je zomaar een gevangenis erin moet plempen. Ik denk dat deze plek op zichzelf een soort stedelijkheid heeft. Dat heeft het nu al ik zie de betekenis van openbare ruimte maar het hoeft voor mij niet per se groen te zijn. Ik zou me best wel voor kunnen stellen dat je mooie kades maakt en eromheen kunt, maar ik zou absoluut van de collectieve herinnering, de identiteit van die gebouwen uit willen gaan. Ik zou heel zorgvuldig zijn met slopen. Ik zou dat met grote terughoudendheid doen. Die korrel van de gevangenis is daarom veel te groot. Ik heb het gevoel die is erin geplempt omdat ze geen ander alternatief hadden. Het moest gebeuren. Het terrein is van Domeinen, een Fremdkorper, levensgevaarlijk vanuit identiteit gesproken. Als je mij in m'n hard kijkt dan zou ik liever, nou zal ik het zo zeggen, ik denk dat dat ding hier terecht gekomen is omdat overal, Stadskanaal is ook een hele moeilijke gemeente, dat het moeilijk was om tot een besluit te komen. Dus dit is een aftreksel van daar niet, daar niet, daar niet, oke hier is de actualiteit nog niet toegeslagen. Men heeft nog niet nagedacht over wat dit zou kunnen zijn, plempt erin dat ding. Bovendien was er eigen grond en gedraagt diegene die zo'n ding moeten maken zich totaal autoritair en drukken dat ding erin.

Dus als je vanuit dit gebied bekijkt wat dat voor z'n omgeving voor Amsterdam en alles daaromheen zou kunnen betekenen, zou je kunnen zeggen dat deze plek misschien helemaal niet z'on gunstige locatie is voor z'on gevangenis.

Nee, als je mij vraagt wat je met die locatie kunnen, dan zou voor mij niet op de eerste plaats staan zo'n vette grote lap te leggen ook nog hier waar je contacten moet maken, dat zou ik niet doen. Die toegankelijkheid is belangrijk, hier kom je niet makkelijk over. Het is goed voor de werkgelegenheid, dat snap ik allemaal wel maar wat heeft de burger aan z'on ding. Je kunt er niet in, je wil er niet in, je moet er niet in. Het blijft dan een afgesloten gebied. Stel dat het toch te laat is dan zou ik zeggen nou dan ga je hier bijna 100% naar de andere kant hellen en dan maak je hier, een vrijstaat van waarbij je alle oude gebouwen goed gebruikt, ik denk dan meteen aan Louisiana, zoiets Christiania, een eigen wereld maken laat ze het dan maar doen, en dan kun je totale nieuwe identiteit maken, die de mensen maken als tegenhanger tegen die vuile vette klont. Z'on kant zou ik op gaan, als ik het mocht doen.

Zo kun je misschien heel veel aan hergebruik doen, maar ook wonen erin he! Mensen moeten daar 24 uur zijn Er moet een beetje levendigheid komen. Als het van negen tot vijf is wordt het niks, onveilig, een gebied achter de gevangenis, helemaal niet leuk.

Als je over identiteit denkt heb je dan bepaalde theorieën waar je dan aan denkt

Ik geloof heel erg in de kracht van de plek, en als die er niet is moet je hem maken, Ik ben geneigd om alles op te sommen wat mij houvast biedt op die plek, en ik ben ook heel erg proces gericht om te zorgen dat er dingen kunnen ontstaan. Ik ben heel erg participatie geneigd. Als je het uiteindelijk wil realiseren, dan moet je toch ook een methode vinden waarbij je de mensen raakt, waarbij je de mensen aanspreekt. Dit is allemaal mensenwerk. Dus je moet heel

goed luisteren naar de plek, als je dat niet wil doen dan kan ik wel leuke verhalen vertellen maar dan komt er nooit iets van.

Denken vanuit de identiteit van de plek wat zou dat voor de RGD kunnen betekenen

De RGD is een fantastische aanjager. Hier op de Kop van Zuid als die lui daar niet terecht waren gekomen dan hadden wij, dan hadden we al dat moois niet kunnen maken. Daardoor hadden we meteen eenderde van het kantoorprogramma gerealiseerd. Dus dat was fantastisch. En dat niet alleen het genereerde ook allemaal plekken in de stad leeg die vrij kwamen, dus het regelde een soort carrousel, het werd een carrousel voor de hele stad. Die functie zou ik zeggen moet je altijd hebben. Dan, maar ik heb daar geen slechte ervaring mee, zou je ook heel erg mee kunnen helpen met die identiteit vraag op die opgave, ik zou maar zeggen zoals dat in Zaanstad gebeurd, dan zou ik zeggen dat moet de RGD niet laten gebeuren. Ik vind dat de RGD altijd het goede voorbeeld moet geven. Als ze zich als eerste beste handige marktpartij gedragen dan verliezen ze een hele hoop. Want dan kunnen ze later ook niet meer hun vingertje opsteken. Dat moet ze een zorg zijn. Dat moet ze een absolute zorg zijn! We leven toch al in een wereld waar ethiek steeds minder belangrijk word, iedereen doet alles maar, of alles mag en zet alles maar op z'n kop. Politiek zijn we ook los aan het worden. Ik vind dat je dat vast moet houden. Er moeten er nog een paar zijn die zeggen hè wacht even wij bedrijven een vak en dat doen we goed. Je kunt het niet over de schutting smijten, je moet het wel invullen. Dat wat je aandraagt moet je ook zelf doen. Juist een overheidsorganisatie.

5. Vanuit een theoretische studie heb ik een methodiek ontwikkeld om ruimtelijk identiteit te analyseren. Het is een lagenbenadering om ruimtelijke identiteit te typeren voor het communiceren over ruimtelijke identiteit. Wat ontbreekt er nog volgens jou? Het is de bedoeling dat iedereen in zo'n proces van gebiedsontwikkeling dit kaartje ergens op zijn bureau heeft waardoor het een communicatiemiddel wordt om in het proces de ruimtelijke identiteit te kunnen benoemen.

- ✓ Het programma, de software, wat zit er in, dat dat essentieel is. De mix en misschien bedoel je dat met levendigheid, de mix van functies, daar moet je echt een mening over hebben.
- ✓ Wat ik ook een heel belangrijke vindt en die staat niet op je lijstje, zijn er problemen, is er een urgentie, moet er iets opgeloste worden of is het gewoon een beetje vrijblijvend bij elkaar komen. Hoe groter de problemen hoe liever ik het heb. Dan komt er een druk op dan kan ik veel meer doen. Het krijgt een urgentie en dat is fantastisch. Dan komt het op de agenda, anders denken ze ach laat die maar lekker tekenen. Dus dat vind ik ook wel iets van de bestuurlijke agenda, om dat allemaal voor elkaar te willen krijgen. Die moet je wel in de gaten hebben. Wat zijn er voor andere dossiers, je hebt soms gebieden dan moet er infrastructuur in. Zijn alle verkeerskundige van Nederlands of van de gemeentes zijn bezig, maar daar bemoeien de stedenbouwkundige zich niet mee, die denken ja, ja dat is z'on dynamiek. Daar gaan we niet aan zitten. Soms gaat het langs elkaar. Het is heel belangrijk om die dingen in elkaar te laten glijden. Om te kijken waar kan ik dat integreren. Want toen in Utrecht kon dat omdat rijkswaterstaat die bocht in de A2, dat was niet meer goed dus, die moest anders de bocht moest groter, anders konden die auto's daar niet met 120

doorheen kachelen. En dat gaf machtspositie. Dan kan je zeggen ja dat moet op de agenda, dat willen zij. Dus het is ook heel goed om een soort dossiermatrix of een belangenmatrix te maken, van wie wil nou wat hier voor elkaar krijgen. Wie wil nou helemaal niet mee werken.

- ✓ Wat ik ook heel belangrijk vind is dat je ook altijd moet proberen om een soort balans te zoeken tussen het maken en wat zijn de effecten. Hoe kunnen alle kwetsbaarheden dat die er toch zo inkomen dat, zodat je die identiteit kan helpen. Dat kliept iedereen er maar al te gemakkelijk uit. Dus dat zijn zaken die je van tevoren kunt regelen. Dus je moet een politieke agenda hebben, maar je moet ook een politieke visie zien te krijgen en doelen. Wat willen die lui dan. Dan kan je enorm helpen met dit voor elkaar te krijgen.

Dit klopt dit lijstje maar het is vooral een communicatie lijstje, als je het op deze manier aanpakt kun je een keer iets presenteren over die identiteit als onderwerp dan heeft na een bepaalde tijd iedereen het op die manier het tussen de oren, je hebt daarmee draagvlak gecreëerd, en ga je dan iets met die identiteit doen, dan kun je daar heel veel mee bereiken. Het zijn eigenlijk allemaal cadeautjes. Maar dan hebben ze in ieder geval er een keer over gesproken in het begin met die groep.

Vooraf in het begin praten over identiteit is lastig omdat het zo subjectief is.

Ja, terwijl het toch heel belangrijk is.

En om het bespreekbaar te maken

Ja en dat is heel goed!

Bijlage 6 Interview Mels Crouwel

Rijksbouwmeester

Vind je identiteit van een plek belangrijk:

Ja, bijna in alle gevallen wel. Het is denk ik heel belangrijk om te weten waar je bent, waar je ook bent dat je je realiseert op welke plek in Nederland je kan herkennen. Als je aan zee bent, dat je merkt dat je aan zee bent of als je in het bos bent dat je merkt dat je in het bos bent. Dat niet alles hetzelfde is.

Een gebouw reageert dan ook op zijn omgeving, het gebouw moet in alle gevallen contextueel ontwikkeld worden. Ik geloof niet in het alleen maar door de markt laten bepalen, wat er komen moet zonder met je omgeving rekening te houden. Want er zijn ook wel mensen die dat vinden, die vinden dat 'fuck- the-context' heet dat geloof ik. Daar werk ik helemaal niet aan mee, ik denk dus dat planning, ook nog een behoorlijke betekenis kan hebben. Dat de samenleving op een bepaalde manier nog maakbaar is. Ik vind inderdaad dat je met je gebouwen moet reageren op de plek.

Heeft de functie van een gebouw in relatie tot z'n omgeving betekenis voor de identiteit?

Ja, Schiphol bijvoorbeeld. Dat komt omdat het vliegen en transport eromheen die zal meer invloed op z'n omgeving hebben dan alleen maar een klein gebouwtje op een bepaalde plek. De invloedssfeer van infrastructuur in z'n algemeenheid is groter dan alleen maar een gebouw op een plek. Een vliegveld is ingewikkelder daar heb je bijvoorbeeld met windrichting te maken. Zo'n proces bepaalt veel meer zelf wat er gebeurd, je zult van tevoren moet bepalen of een plek daar wel geschikt voor is. Maar op het moment dat je eenmaal een vliegveld accepteert wordt de plek ondergeschikt. Maar dan heb je van tevoren als het goed is die afweging gemaakt.

En als je eenmaal ergens een groot vliegveld hebt dan moet je er ook geen huizen meer in de buurt gaan bouwen. Dan stellen die activiteiten weer eisen aan de plek. Dat hangt er vanaf of dat iets er al is of dat iets er nog moet komen. Stel dat er nog geen vliegveld op een plek is, dan zul je dus eerst moeten onderzoeken of die plek zich er wel voor leent. En wat de consequenties zijn. En als je er wel een vliegveld gaat maken, nu bij schiphol waar je inmiddels 50.000 personen per jaar zal je toch ook omgekeerd moeten kijken.

En vanuit een leegheid zou je dus anders kijken?

Dat bestaat bijna niet in Nederland, in Nederland is alles natuurlijk al redelijk bebouwd. Daarom is het belangrijk om daar goed over na te denken. Ik denk ook dat alles steeds gelijkvormige wordt. Dat er een enorme behoefte ontstaat om dingen meer per plek te onderscheiden. Meer contrast.

Wat bepaalt de identiteit van een plek volgens jou?

De fysieke aanwezigheid van gebouwen en natuur en infrastructuur. Dus alles wat je boven de grond ziet en dan heb je vaak ook nog een geschiedenis laag die je niet meer ziet. En die voor mensen door middel van liedjes, of boeken of verhalen of kunst toch nog aanwezig is. Een betekenis die door mensen overgedragen wordt. Een ziel van de plek. Meestal in Nederland op heel veel plekken wel, op sommige plekken ook niet, maar meestal is die nog wel aanwezig.

Anderzijds, vind ik ook wel dat er nu afgrijselijk veel, te veel aandacht voor het verleden is. Het wordt echt vreselijk overdreven. In de jaren '50 of '60 in de opbouw periode, moesten er gewoon een aantal dingen gebeuren. Dan werd er af en toe eens iets in een nieuwe stad of wijk aangelegd en als je daar ruimte voor moest maken dan deed je dat. Nu zitten we in een soort maatschappij, waar het wel lijkt of alles een beetje ouder dan 50 jaar is, dat super belangrijk is. En daardoor worden er volgens mij ook een hoop nieuwe ontwikkelingen geblokkeerd. Dus ik vind dat met een goede inventarisatie, van wat belangrijk is, en wat niet belangrijk is, er meer onderscheid gemaakt zou kunnen worden. Nu wordt echt door iedereen, alles wat een beetje ouder is dan 50 jaar, wordt als heilig of bijzonder gezien. Daar geloof ik dus ook niet in, want Nederland is met name helemaal ontworpen, en gemaakt en daar is ook heel vaak juist de geschiedenis gewoon weggevaagd om iets goeds nieuws te maken. Ik zou pleitten voor een betere balans tussen wanneer je nu wel een keer er iets van aantrekt en wanneer niet. En het begint nu zo te worden dat echt alleen maar alles wat oud is positief gevonden wordt. Terwijl we de afgelopen periode daar misschien weer te weinig aan gedaan hebben. De echt belangrijk oude dingen moet je eruit pikken. Hetzelfde geldt voor monumenten, er zijn nu zoveel duizenden monumenten, nu is de vraag of die echt allemaal zo belangrijk zijn.

Vijf voorbeelden;

Hoe zou je de identiteit benoemen bij de Kop van Zuid?

Op dit moment? Of voor de toekomst? Een Nederlandse moderne invulling van een oud havengebied. En dat wil zeggen, dat er volgens markt principes ontwikkelingen plaats vinden. Niet vanuit het karakter van die plek. Het wordt minder karaktervol dan het had kunnen zijn. Laat ik het zo zeggen. Het lijkt op het ogenblik alsof de markt, dus kantoor m2 of woning m2, moeten komen, dat die bepaalt wat de invulling van de Kop van Zuid wordt. En ik denk dat het wat dat betreft een niet volwaardig onderdeel van de stad wordt.

Wat zou je graag willen zien?

Ik denk dat er op de begane grond meer zou moeten gebeuren, aan ondersteunende functies, dan er nu lijkt te gebeuren.

Wat betreft het karakter van de plek?

Er gebeurt weinig met het water, laat ik het zo zeggen. Buiten, er gebeurt buiten weinig met het water, vanuit de gebouwen wel, de hoge gebouwen staan allemaal aan het randje, het culturele stuk staat in het midden. Zoals het er nu naar uitziet wordt het toch veel een kantorenparkje.

Het Céramique terrein in Maastricht hoe denk je hier over de identiteit?

Ik ken het niet goed genoeg eigenlijk, ik ben er nog niet zo vaak geweest. Het is wel een chique ontwikkeling, ik heb wel de indruk dat het er nog vrij rustig is. Dat het ook nog niet echt bruist. Maar het is wel minder marktgedreven lijkt het wel. Het lijkt of er meer aan de openbare ruimte enzo gedacht is. Ik weet er eigenlijk te weinig vanaf.

Leidsche Rijn, wat staat je hier bij de identiteit voor ogen?

Ik vindt het totnogtoe veel te veel incidenten, naast elkaar. Wat ik ervan zie. Dan bedoel ik die 2 geluidsschermen, die er nu staan, het plukje Vinex wijken, die vreselijke dijk, langs de A12. Ik vind het niet een geheel. Maar dat komt misschien nog als het vol is. Het is om dat park gedacht, maar ik zie nu een Vinex wijk, en dan zie ik straks een stuk waar Jo Coenen een centrum gaat maken, dat zal dan wel weer Ceramique-achtig worden dus ik ben bang dat het niet een geheel uiterlijk wordt. Terwijl dat wel de bedoeling is van het plan.

Veenhuizen, hoe zie je de identiteit daar in de toekomst?

Een landelijk cultureel erfgoed. Qua functie, recreatief, cultureel recreatief, als we het lang genoeg kunnen bewaren en niet te snel toegeven aan de moderne dingen dan blijft het autarkische machientje intact. De bestaande bebouwing op een licht recreatieve manier gebruiken. Vooral niet al te veel mensen er naar toe. Het moet heel landelijk blijven. Licht toeristisch, een beetje cultureel ingestelde types moeten daar gaan fietsen. En af en toe gewoon gaan logeren in zo'n verblijf. Vooral geen massatoerisme van maken.

Het hembrugterrein

Ja, daar gebeurt volgens mij nog helemaal niets, dat ken ik ook niet goed genoeg. Daar ga ik me binnenkort mee bezig houden. Er kom geloof ik een grote gevangenis en er ligt ook een hoop cultureel erfgoed. Het is al jaren in voorbereiding en er gebeurt niet echt veel geloof ik. Op het ogenblik is natuurlijk alles waar je even niets aan doet is niet zo erg. Maar daar weet ik niet genoeg van.

Wat denk je dat de RGD zou kunnen bijdragen als je denkt aan gebiedsontwikkeling?

Ik denk dat op zich binnen de RGD de kwaliteit van dit soort plekken dat daar redelijk zorgvuldig mee omgegaan zou kunnen worden. Dat als er niet een al te kort lopende markt visie, over al die projecten heen gegooid wordt, dat met name de RGD juist een wat langere kijk op dit soort projecten zou kunnen hebben. En die zouden dus ten opzichte van marktpartijen die wat langere visie en ook de waarde op termijn moeten kunnen zien. Alleen de positie waarin ze nu zitten, op dit moment die wijkt soms niet zo gek veel meer af van een gewone projectontwikkelaar. Met een korte termijn doel, en daar zou je eens over na kunnen denken. Het vervelende is dat het hele contracten mechanisme bij de RGD natuurlijk heel erg markt conform en markt gericht is geworden. Zodat er echt per project afgerekend wordt net als een ontwikkelaar dat doet. Terwijl als een hele grote portefeuille hebt zoals de RGD zou je veel strategischer kunnen opereren en op de lange toekomst gericht met terreinen en gebouwen kunnen omgaan. Dan zou je bijvoorbeeld als je het over energie hebt, als je weet, al sluit je met een bepaalde huurder maar een contract voor 5 jaar af, omdat je het Rijk bent zou je als je van tevoren zegt ik hou zo'n gebouw tenminste 20 jaar, en ik verplicht mijzelf daartoe om dan weer een nieuw rijkshuurder erin te zetten, zou je allerlei energie en monument achtige projecten veel meer op de toekomst gericht kunnen doen en niet alleen maar kort lopend zoals een ontwikkelaar dat doet. Je kunt veel strategischer te werk gaan en kun je daardoor ook de waarde van je bezit, want volgens mij wordt de eindwaarde op termijn niet zo goed in al die berekeningen en al die transacties meegenomen. Dus het gebeurt vaak dat er een monument is ofzo, waar het rijk dan even niks meer mee kan, dan gaat het voor een prikkie van de hand terwijl als je het nog 20 jaar gehouden had je weer een super spot hebt.

Er wordt teveel op korte termijn snel een probleem opgelost, maar de gein van het Rijk juist zou zijn om iets op lange termijn strategischer zou zijn om te opereren. Er zijn nu ook wel stemmen om het Rijk nu als eigen ontwikkelende partij op te laten treden. Op zich zou je met zoveel bezit misschien strategischer te werk kunnen gaan.

Wat is de rol van rijksbouwmeester in gebiedsontwikkelingsprojecten van de RGD?

Eerst zorgen dat de juiste mensen die verstand van zaken hebben aan een tafel gezet worden, en vooral door er steeds op te wijzen dat korte termijn oplossingen nou net niet iets voor het rijk zijn.

Ik denk dat de rol van adviseur voor wat je met een gebied kunt, wij kunnen hier dus op het atelier, door middel van ontwerpend onderzoek, in het allereerste voortraject meehelpen om het programma wat je op zo'n plek kunt realiseren om dat te bepalen. Ik denk dat wij door dat ontwerpend onderzoeken wat we hier doen, een vrij belangrijke rol zouden kunnen hebben. Omdat wij misschien de potentie van een plek beter zien, dan een eenvoudig vastgoed projectmanager. En dus nogmaals weer een korte termijn belang. We hebben geen winstbelang maar het rijk heeft wel de plicht om zoveel mogelijk waarde in z'n portefeuille te houden. Het is allemaal belasting geld. Dus als je winst maakt hoeven de mensen minder belasting te betalen. Dus misschien moet je wel winst maken, Het ligt er een beetje aan wat je ermee doet waar het naartoe gaat. Ik denk dat je strategischer en meer op lange termijn kijkt dan de marktpartijen.

Vanuit een theoretische studie heb ik een methodiek ontwikkeld om ruimtelijk identiteit te benoemen. Ik noem dat aandachtspunten voor het communiceren over ruimtelijke identiteit, dit is het lijstje. Wat ontbreekt er nog volgens jou? Het is de bedoeling dat iedereen in zo'n proces van gebiedsontwikkeling dit kaartje ergens op zijn bureau heeft waardoor het een communicatiemiddel wordt om in het proces de ruimtelijke identiteit te kunnen benoemen.

Moet de economische component hier nergens in staan?

Je zult onderscheid maken tussen gebieden waar geld verdiend wordt en die waar dat niet gebeurt

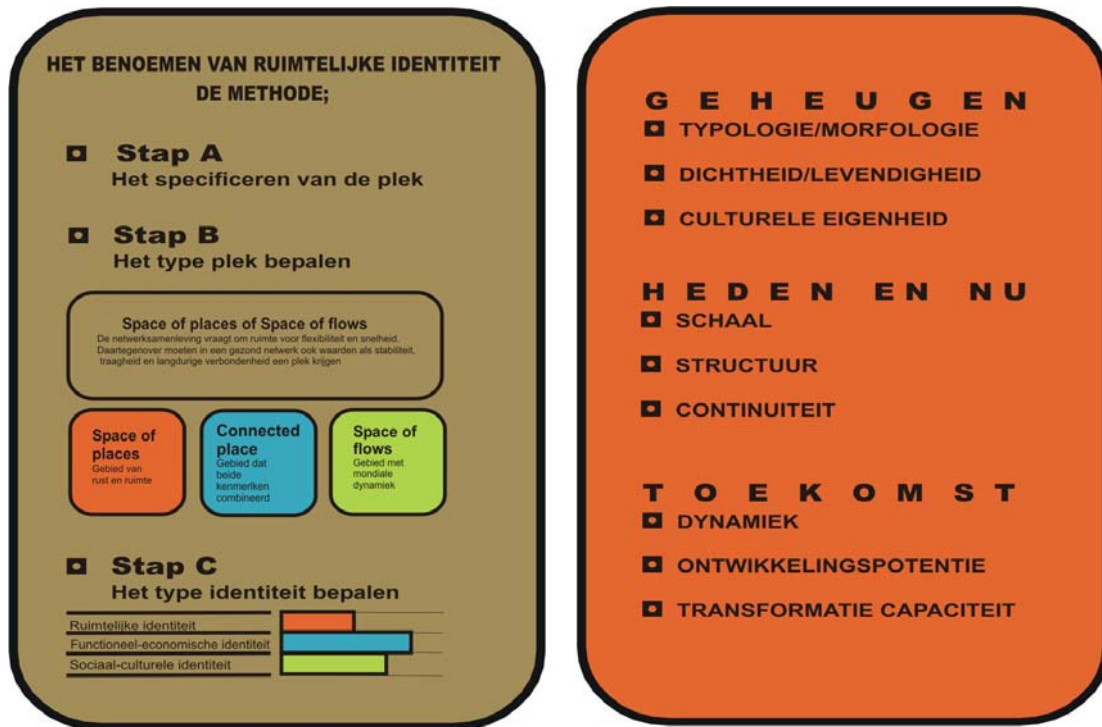
Maar op zich is dit een vrij simpel checklijstje, laat ik het zo zeggen.

Kijk als je een makelaar hebt dan staat er net als bij hotels een soort sterrenstelsel bij. Je zou ermee kunnen communiceren.

Zoiets als bereikbaarheid waar zit dat in? Als criterium?

Waarom zou je niet 3x dezelfde aandachtspunten hebben en dan verschillend in tijd?

Dezelfde aandachts gebieden per tijdzone misschien anders benoemen.

Bijlage 7 Interview Maaïke Gudde

Vind je identiteit van een plek belangrijk?

Ja, natuurlijk is identiteit van een plek belangrijk. Op zich zal iedereen deze vraag wel bevestigend beantwoorden. In de praktijk zie je echter dat identiteit geen makkelijk begrip is om mee om te gaan. Bedoel je identiteit voortkomend uit het verleden van de plek (soms nog zichtbaar in de vorm van monumenten, soms alleen nog bestaand in verhalen) of bedoel je de fysieke identiteit? Of gaat het om het maken van nieuwe identiteit. Dat het laatste niet zo eenvoudig is blijkt wel als je om je heen kijkt. Wanneer je geblinddoekt naar een nieuwbouwwijk of winkelcentrum in Nederland gereden wordt en vervolgens zonder blinddoek mag raden waar je bent, denk ik dat dit een schier onmogelijke opgave is. Er blijken modes te zijn, ook in ontwerp en materiaalkeuzes, en die leiden overal in Nederland tot dezelfde nieuwe twee onder een kap woning uit de jaren dertig van de vorige eeuw.

Denk je dat dit komt omdat er sterk gedacht wordt vanuit een marktgedachte?

Dat heeft er zeker mee te maken. Modes of trends verkopen nu eenmaal goed. Dat is wat de klanten blijkbaar willen. Op zich is daar ook niets mis mee. Ik vind het alleen wel jammer dat deze modes zich over het gehele land uitstrekken, zodat het eigene, zeg maar identiteit, van een stad of streek uit het zicht verdwijnt. Daarnaast is het ook zo dat de regelgeving in Nederland een sterk uniformerende werking heeft. Werkelijk voor alles (maten, afstanden, materialen, hoogtes, dieptes, breedtes etc) bestaan er in Nederland, al dan niet afkomstig uit Brussel, regeltjes!

Wat bepaalt de identiteit van een gebied volgens jou?

Identiteit van een plek wordt, denk ik, bepaald door een aantal factoren. Allereerst de fysisch geografische kenmerken van het gebied. Is de plek gelegen aan water, bestaat er een hoogteverschil (bijvoorbeeld de Benedenstad van Nijmegen) en dat soort aspecten. Daarnaast is de indeling van de ruimte van belang. Is er sprake van grootschaligheid of van kleinschaligheid (bijvoorbeeld het stratenpatroon)? Vervolgens is natuurlijk ook de aanwezigheid van fysieke elementen van belang: gebouwen, waaronder ook monumenten, oude bomen, kunst. Kortom, elementen die eigen zijn aan de plek, die de herkenbaarheid vergroten. Elementen waardoor je zonder meer weet waar je je bevindt, die de oriëntatie vergemakkelijken.

Dit laatste is voor een groot deel het maakbare gedeelte van 'identiteit'. Identiteit wordt echter ook vaak geassocieerd met hetgeen er in het verleden op een plek stond, of met gebeurtenissen die op die plek plaatsvonden. Met de geschiedenis van een plek. Als je dan zo'n plek opnieuw wilt vormgeven sta je voor de keuze of je wel of niet iets wilt met het verleden van die plek. In Nederland is de algemene lijn momenteel om zoveel mogelijk voort te borduren op de geschiedenis van de plek.

Ik heb een aantal jaar geleden onderzoek gedaan naar de wijze waarop in het centrum van Berlijn een nieuwe hoofdstad werd gerealiseerd. Dit is een prachtige plek om de worstelingen die er omtrent identiteit kunnen plaatsvinden, te illustreren. In Berlijn kun je bij iedere stoeptegel een verhaal vertellen, dat voor de geschiedenis van Europa belangrijke historische feiten bevat. Pruisisch heerschappij, het Keizerrijk, Weimarer Republiek, de nationaal-socialistische staat, de DDR. Van dat alles zijn nog zichtbare sporen in het centrum van de stad te vinden. Maar geen van deze periodes biedt een identiteit waaraan de Duitsers zich nog willen spiegelen. Dus hoe een nieuwe identiteit vorm te geven, zonder te verloochenen wat is geweest? Daarover is heel veel, en in mijn ogen op voorbeeldige wijze, gediscussieerd. In die discussies ging men ook op zoek naar symbolen om de nieuwe identiteit vorm te geven.

“De discussie over de politieke symboolwerking gaat over het zoeken naar identiteit, over verleden, over heden en ook over toekomst. Het debat is illustratief voor het dilemma waarin Duitsland verkeert op zoek naar een nieuwe politieke identiteit en voor de wijze waarop men met dit dilemma omgaat. Het zoeken naar architectonische symbolen voor een democratische rechtstaat en voor de politieke identiteit is daarom meer dan een kwestie van vormgeving. Het is een confrontatie met het zelfbeeld van de staat' en verder 'De beoordeling van de politieke identiteit zoals die in de nieuwe overheidsgebouwen tot uitdrukking komt is over het algemeen niet eenvoudig. De vormgeving van de gebouwen wordt mede door de politieke identiteit bepaald, maar ook andersom: de gebouwen onthullen iets van de politieke identiteit.' Uit Bundeshauptstadt Berlin, symboliek in verleden en heden, een studie naar regerings- en parlamentsgebouwen op het snijvlak van bestuur, ruimtelijke ordening en architectuur van Maaïke Gudde.

Een plek kan dus een nieuwe identiteit worden aangemeten, maar dat gaat niet zomaar. Stedenbouwers en architecten kunnen hiertoe wellicht de voorwaarden scheppen, maar de feitelijke identiteit ontstaat pas wanneer deze ook als zodanig door de samenleving (cq de bewoners) wordt (h)erkend. Dit veronderstelt een gemeenschappelijk interpretatiekader. Of met andere woorden: de identiteit wordt pas als zodanig (h)erkend wanneer de betekenisgeving collectief zo wordt begrepen en zich ook zelfstandig reproduceert. Soms wordt de identiteit die stedenbouwers en architecten in gedachten hadden niet begrepen (sluit niet aan bij een gemeenschappelijk interpretatiekader), soms ook wordt die identiteit anders geduid door het collectief en soms ook is er heel veel tijd nodig voordat een plek een eigen identiteit heeft, moet deze dus 'groeien'. Dan ontstaat er gewoon iets. Identiteit is dus niet altijd bewust maakbaar.

Er bestaat ook zoiets als een politieke identiteit. Dat speelt bijvoorbeeld bij overheidsgebouwen, toch het visitekaartje van de staat. In Nederland doen we daar niet bewust iets mee. In Berlijn is dit absoluut een thema, maar ook in andere landen (hoofdsteden) speelt dit: welke identiteit wil je als overheid uitstralen? Transparantie, openheid, milieubewustzijn? In sommige landen zie je aan de architectuur dat de staat wil imponeren.

Vijf voorbeelden, hoe zou je hier de ruimtelijke identiteit benoemen?

Kop van Zuid

Vind ik een heel interessant gebied. De ruimtelijke identiteit wordt vooral bepaald door de aanwezigheid van water, kades en gebouwen die aan de voormalige havenfunctie herinneren. In Rotterdam heeft men deze oude identiteit als uitgangspunt genomen. De vraag is of daar over de hele locatie even goed mee is omgegaan en of het resultaat tot de verbeelding spreekt: Ademt het gebied nog iets van de oude sfeer? Ik denk van wel, alhoewel ik ook van mening ben dat het op onderdelen beter had gekund. De relatie met het water bijvoorbeeld of de as van de voet van de Erasmusbrug naar hotel New York. Veel plekken zijn erg doorsnee (woningen en kantoren wel erg marktconform). Zo hier en daar is de mix van oud en nieuw en van functies wel weer erg interessant. Dat geeft een eigen sfeer en heeft ook iets verrassends. En daarmee ontstaat ook eigenlijk weer iets van een nieuwe identiteit.

Céramique

Heeft dat veel minder, vind ik. De structuur geeft Céramique in zekere zin wel identiteit, maar de vraag is of het de identiteit is die we zouden moeten willen. Céramique is heel overzichtelijk, heeft iets 'tekentafelachtigs'. Ik heb ooit vanaf het dak van de bibliotheek naar het terrein gekeken. Dan zie je dat de structuur uitermate helder is. Heb je dat een keer gezien, dan weet je dat. Het gebied mist wat mij betreft wat spannende, verrassende elementen, ook al is de architectuur op zich afwisselend genoeg. De mix van functies is maar beperkt en ook weinig verrassend. Wel aardig vind ik de route langs het water. Daar wordt gewandeld, gelopen, gefietst, op een terras gezeten. Daar valt wel iets te beleven. De straten daarachter zijn leeg, de daar weer achter gelegen weg is een onaangename verkeersgoot.

Het gebied contrasteert sterk met het aan de overkant gelegen centrum en heeft ook weinig meer van doen met het verleden van het terrein (op een kleine ruine na). Dat is een keuze.

Leidsche Rijn, wat staat je hier bij de identiteit voor ogen?

Nooit geweest.

Hembrug

Ben ik ook nooit geweest. Ik heb wel eens foto's van het gebied gezien. Mij lijkt dat van dit gebied zeker iets aantrekkelijks te maken is. Onder ander door de ligging aan het water en door de over het gebied verspreid liggende pandjes met een monumentaal karakter. Door deze op een slimme manier een plek te geven in het nieuwe stedelijk weefsel dat er zal gaan ontstaan, kun je het gebied beslist een eigen identiteit meegeven. En dat niet alleen door de aanwezigheid van die panden, maar ook door de functie, die eraan gegeven kan worden. Voorbeeld van hoe het kan is voor mij de 'Route der Industriekultur' in het Ruhrgebied. Langs die route hebben vele bouwwerken uit de tijd van de kolonijnen een nieuwe, vaak ook toeristische, functie gekregen. Ze vertellen een verhaal over het verleden van het gebied en voegen tegelijkertijd iets toe aan het heden.

De plannen voor het Hembrugterrein ken ik verder niet goed genoeg om er iets over te kunnen zeggen.

Veenhuizen

In Veenhuizen ga je echt terug in de tijd. Het mistige weer dat er tijdens mijn bezoek omheen hing droeg zeker ook bij aan dit gevoel. Bij Veenhuizen hoort een verhaal, dat je denk ik wel moet kennen om het dorp goed te kunnen 'lezen'. Elk gebouw had een functie in het grotere geheel, maar door de verspreide bebouwing zie je dat niet meteen. Het dorp heeft absoluut iets eigens, al was het maar door de opschriften op de woonhuizen (arbeid adelt e.d.). Wil je dat het ook in de toekomst blijft leven, zul je aan nieuwe functies moeten denken, en misschien ook hier en daar iets toevoegen. Dat is geen eenvoudige opgave, want juist die verlatenheid die het dorp uitstraalt, maakt onmiskenbaar onderdeel uit van het specifieke karakter. Dus eigenlijk zou je daar zoveel mogelijk vanaf moeten blijven. Interessant spanningsveld!

Hoe zie je de rol van de RGD bij gebiedsontwikkelingen?

De RGD is er in de eerste plaats om rijksoverheidsorganisaties te huisvesten. En om dit op een zo effectief en efficiënt mogelijke manier tegen zo laag mogelijke kosten te doen. Daar waar dit kan in combinatie met een gebiedsontwikkeling is dat natuurlijk prima. Er zijn ook enkele voorbeelden aan te wijzen waarbij we zien dat een investering in een rijkspand heel goed als katalysator voor de ontwikkeling van een gebied heeft gewerkt. Als het gaat om de rol met betrekking tot identiteit, dan denk ik dat de RGD meer aandacht zou kunnen schenken aan de uitstraling van het openbare gebouw. Ook op die manier kun je gebiedsontwikkelingen ondersteunen.

Als er geen klantvraag voorligt, kan de RGD dan een rol gaan spelen in een gebiedsontwikkeling?

Ik denk dat je hier een onderscheid moet maken tussen de RGD als investeerder en de RGD als adviseur, en dan gaat het met name om de rol van het Atelier Rijksbouwmeester.

Als investeerder heb je niets te zoeken in een gebiedsontwikkeling als er geen klantvraag is, tenzij je die klantvraag op termijn wel verwacht en je besluit om te anticiperen. Dan kun je ook besluiten om een gebiedsontwikkeling te participeren en deze te stimuleren. Dit komt echter maar sporadisch voor (t.o.v. van het totale aantal projecten). Maar de klant, nu of in de toekomst, is vertrekpunt. Het behoort niet tot de taak van de RGD om allerlei, op zich voor de stad nuttige gebiedsontwikkelingen, op gang te brengen ten behoeve van die stad.

Voor de rol van adviseur ligt dit anders. Zo heeft Rijksbouwmeester bijvoorbeeld een rol als kwaliteitstoetsers, -bewaker in de sleutelprojecten, ook wanneer de RGD niet in deze projecten investeert. En ook op andere plekken in

het land wordt zijn advies gevraagd over gebiedsontwikkelingen. Wel dient er op zich enige relatie te bestaan met rijksoverheidsactiviteiten (bijv infrastructuraanleg, of activiteiten voortvloeiend uit de Vijfde Nota).

Het gebouw heeft toch een beleidsvoorbeeld functie?

Dan heb je het over het gebouw, niet over gebiedsontwikkeling. De mate waarin het gebouw een beleidsvoorbeeld is, wordt in feite door de klant bepaald. De RGD adviseert. De mate waarin de wijze waarop het gebouw tot stand komt (opdrachtgeverschap, aanbesteding etc) voorbeeldig is heeft de RGD zelf in de hand.

Heb jij de indruk dat binnen de RGD als organisatie op verschillende manieren naar gebiedsontwikkeling wordt gekeken, waarbij de cesuur die jij maakt, lang niet altijd zo scherp is?

Op zich denk ik dat het verhaal van de klantvraag als uitgangspunt heel helder is en dat we daarover in de organisatie ook geen discussie hebben. Complexer wordt het als het gaat om de klantvraag op langere termijn en de noodzaak om daarop te anticiperen. Dan gaat de discussie ook over risico inschatting en het is logisch dat daarover de meningen soms uiteen lopen. Daarnaast kan dan discussie ontstaan over de mate waarin en hoe de RGD in een dergelijke ontwikkeling het voortouw moet nemen. Ook dat heeft met risico inschatting te maken.

Bijlage 8 Interview Henk de Haan

architect atelier rijksbouwmeester

Kun je iets zeggen over de gebiedsontwikkeling van de RGD?

Als je vroeger in Kampen of in Oldenzaal kwam, had je een rijkspostkantoor, een Rijks HBS, een rijkslandbouwschool, een rijksmuseum; alles wat des rijks was, dat had in dat dorp zes of acht gebouwen. Daarmee waren we, zeker op de schaal van sommige dorpen, een belangrijke speler, omdat we vaak nog forse gebouwen hadden met een soort architectuur die niet lokaal was, maar die wel iets uitstraalde van die rijksarchitectuur. Een rijkspostkantoor of een rijksgevangenis, dat voelde je aan de arbeiderswoning die daarbij stond van de cipier, die zag er anders uit dan de woningen daarnaast, want het was iets van het rijk, er zaten kroonsteentjes boven de kozijnen. Dus je bracht iets in waarvan iedereen zei: goh, we horen erbij hier als Almelo, want we hebben hier ook een gevangenis. Het geeft werkgelegenheid, het geeft het gevoel dat je stad hoort bij iets wat groter is dan alleen maar het dorpse gebeuren. Die rol van het Rijk is alsmaar minder geworden, we hebben geen rijkspostkantoor meer, een belastingkantoor is eigenlijk anoniem. Het moet een stukje marktconforme kantoorontwikkeling zijn, vooral niet laten zien dat daar iets interessants gebeurt, dat mag ook niet van de belastingcenten. Heel ver zijn we teruggetreden als overheid, en dat is nog steeds het beleid, om het in die richting te zoeken in plaats van andere kant op, om steeds minder aanwezig te willen zijn als Rijk. Dat speelt nu nog eens in de discussie over de nieuwe Nota Ruimte, dat we alsmaar verder gaan om de terugtrekkende overheid te spelen. Wat we hier bij de rijksbouwmeester doen, is vooral kijken of we niet als een soort raad van advies door Nederland kunnen rondsnoeven, en met mensen praten die bijvoorbeeld te maken hebben met een grootschalige aanpak door een hoge snelheidslijn die bij hen toevallig langskomt of zo. Dan willen we best met hen meepraten of denken en helpen, maar zij moeten het uiteindelijk doen.

Gebiedsontwikkeling, dat is nu ook het gebied onder Centraal Station in Den Haag. Iedereen denkt dat daar zoveel vierkante meters komen, maar het is de vraag of het daar echt gebeurt, als je Den Haag goed zou kennen of analyseren. Misschien dondert het niet dat Babylon twee keer zo hoog wordt, dan veranderd er niks. Het gaat erom of mensen het gevoel hebben welke ingreep in de stad is nou echt van belang voor de komende honderd jaar. Je hebt het over termijnen, het gebouw staat 40, 50, 60 jaar, maar ingrepen in de stad, die de stad echt veranderen, dat is voor de komende eeuwen. Is het nou iets in de marge dat op gebouwniveau, of omgeving van gebouw een rol speelt? Of is het echt, als je het hebt over strategische gebiedsontwikkeling, dat je in de stad ingrijpt, en is het het verplaatsen van het CS tot een samenvoeging met het Hollands Spoor? Dat vind ik strategische gebiedsontwikkeling. Maar daar een paar laagjes extra opfröbelen omdat iemand daar geld aan kan verdienen...ja, natuurlijk, dat zou het profiel van de stad wel veranderen, de skyline zelf veranderen. We kunnen daar over praten met kunstenaars of dat nou gewenst is of niet. Sommigen mensen die daar om heen wonen, krijgen meer schaduw, en het zit aan alles vast, maar of dat nou de stad echt verandert...

Dat is de eerste stap, dat je zegt: wil je continueren wat we vroeger deden, namelijk je schaakstukken in de stad uitnuttend en daar een goed spel mee spelen, dan moet je nu al buiten de RGD gaan kijken naar andere rijkspartijen die vastgoed bezitten, of die terreinen beschikken. Dat kun je die rol die je vroeger had, schaken binnen zo'n stad, en zeggen, we doen ook mee in een gebiedsontwikkeling

Maar als ik nou zeg dat de essentie van wat je zegt is dat je voldoende schaakstukken moet hebben om als volwaardige speler mee te kunnen doen.

Als dat alleen maar een vastgoedafweging is, van: dat is een belangrijke locatie, daar kan je alleen maar geld verdienen, dus meters pompen. Dat doet iedere ordinaire ontwikkelaar, dat kunnen we ook doen. Dan is dit een manier, dan kunnen wij als Rijk pas in 2015 bouwen, maar we leggen nu al vast de claim neer van: we zijn ook in voor 100,000 meter op die plek. Dan gaat zo'n stad daar rekening mee houden, die gaat dingen anders organiseren en die zit aan tafel. Je kunt je alleen afvragen, de RGD kan die rol niet meer spelen, omdat we te weinig klanten hebben, de belastingdienst is te anoniem, en Justitie, die onze andere grote klant is, die heeft een specifiek programma, vaak een nieuwe gevangenis in de randen van de stad, dat in de stedelijke ontwikkeling van de binnensteden niet interessant is. Het is eigenlijk ordinair zoeken naar een terrein waar geen protesten uit de buurt komen om daar gevaarlijke criminelen op te bergen. Dat is een te specifiek probleem. Dat kun je niet mengen met de kantoren van de Belastingdienst; dat raakt elkaar nergens, nooit. De Belastingdienst wil niet gebonden zijn, die wil er snel van af kunnen, dus we gaan veel huren. Na twee jaar kopen ze toch, goed, dat is een ander verhaal. Maar we hebben echt de afgelopen 15 jaar eigenlijk alleen maar in de markt gehuurd voor de Belastingdienst, op een paar uitzonderingen na. Dus er is voor RGD niet zo veel meer te schaken in de stad. We tellen niet echt meer mee. Dus dat de RGD nu de stap maakt, waarin ze het allemaal samen met andere rijkspartijen wil doen, waardoor ze weer aan tafel mee zit, weer het schaakspelletje kan spelen, dat is een logisch doordenken van hoe het vroeger was. Maar mijn verhaal is eigenlijk, zoals we hier bij de Rijksbouwmeester veel tegenkomen als het gaat om gebiedsontwikkeling, dat je als Rijk een bredere kijk dan lokaal initiatief inbrengt in wat nu politiek gevraagd wordt. Via de sleutelprojecten zitten er subsidies van het Rijk in de zes TGV stationsgebieden. Gelukkig zijn ze zo verstandig geweest om dit te bundelen, dat het advies van Verkeer en Waterstaat en van Ruimtelijke Ordening één advies moet zijn. In Amsterdam werd dit van tafel geschopt. De directeur van de stedenbouwkundige dienst zei: waar hebben we het over? Het is een bijdrage van, geloof ik, 40 miljoen, of 20 miljoen, dat gaat over vormgeving van prullenbakken en straatlantaren, het is een bijdrage aan de openbare ruimte, terwijl we hier met een gebiedsontwikkeling van miljarden bezig zijn. Dus wegwezen jongens, we hebben jullie niet nodig. We kunnen het met een bouwende partij doen. Totdat het Rijk zo slim is een zegt nee, Verkeer en Waterstaat, die veel bijdraagt aan de infra op zo'n plek, dat is een advies samen met DG Ruimte. DG Ruimte heeft de rijksbouwmeester als adviseur ingeschakeld voor het kwaliteitsadvies daarvan, en

we maken nu dus een integraal deel uit van het totale rijkssubsidie potje. En nu zegt Amsterdam, schuif maar aan, want nu wordt het interessant voor ze.

Dan heb je het over een strategische alliantie.

Het gaat toch altijd kennelijk om geld, wil je mee mogen praten? Of in de vorm van subsidie of hoe dan ook. Maar wat natuurlijk een rol zou kunnen zijn voor een overheid die als rijk zelf niet meer wil bouwen, maar wel beleid wil voeren op het bouwen, of het mooie Nederland of hoe je het wilt noemen, is om je positie proberen te veroveren door het wel door hen te laten doen, maar op de ene of andere manier, en dat zie je bij die sleutelprojecten ongeveer ook zo gebeuren, mee te luisteren, en te zeggen: goh, dat hoorden we ook in Utrecht en Amsterdam, dat communiceert helemaal niet. Die vinden op hun eigen manier het wiel daaruit. We zien het beide gebeuren, we kunnen als rijk zo'n platform aanbieden van: laten we eens een visie op stations überhaupt hebben, dus, de spoorbouwmeester die we nu hebben, laat hij gewoon eens vooral met een verhaal komen wat integraal is over wat in deze tijd een station is. Mijn probleem is een beetje dat we allebei doen, en vanuit vastgoed gestuurd krijg je dus de opgave van: we willen nog steeds stoere bouwers zijn, in de stad voor duizenden meters mee timmeren aan de weg, want we zijn het grootste vastgoed van Nederland. En dat is ook zo. In kunst zijn we nog steeds de grootste opdrachtgevers. Dus, iedere keer als je aan tafel schuift met een nieuwe gemeente, dan hoor je die jongens van vastgoed met een mooie pak aan die zeggen van: bedenk wel even dat je hier met de grootste jongens van het Nederlandse vastgoed zit. Ik ben daar een beetje sceptisch in, want ik zie dat we het schaakspel niet meer kunnen spelen. Arnhem niet, Den Haag in feite niet. We zitten weer in de marge met een toren te klooiën op dat plein, naar de KB, en we hebben daar zelfs geen vulling voor. Dus we gaan het toch weer aan de markt verpatsen. Hoewel we eigenlijk niet mogen ontwikkelen, gaan we weer voor derden dingen ontwikkelen. We willen invloed hebben over hoe straks, als bij het Centraal Station dingen uit de grond gaan verrijzen, onze gebouwen worden weggedrukt daarachter. Dus we gaan zelf dan een toren verzinnen.

Rijksmuseum heet nog steeds het Rijksmuseum, dan zegt iedereen, nou fantastisch dat het nog steeds des rijks is, maar het had ook van Amsterdam kunnen zijn, het had van een stichting kunnen zijn. Wat is dan het Rijk daarin? Dat de Nachtwacht daar hangt, is het dan rijksbezit of zo? Ik weet het niet. Dus, waar wil dan het Rijk aanwezig zijn. Als we niet in de vorm van een belastingkantoor aanwezig willen zijn, omdat dat moet eigenlijk de anonieme kantorenmarkt voor zorgen, dat is eigenlijk het standpunt dat we nu allemaal invullen. Wat is dan des rijks als het om gebouwen gaat, waar willen we nog trots op zijn als rijksgebouw? Als ik hier langs het Noordeinde loop dan kom ik de koningin tegen. Er staan mannetjes in ouderwets uniform, dat is des koningins of zo. Dat vindt ook iedereen leuk, maar ja... Welke functie van het Rijk wil zich in het gebouw manifesteren. We hebben nu een opdracht van de Provincie Friesland voor het Provinciehuis. In de jaren zeventig hebben ze een plek die ze hadden met een oud monument, tot het randen toe gevuld met volume. We constateren dat je op die plek de oefening in de 70 jaren heel netjes is gedaan, dat sluit heel goed aan bij de stad. De schaal loopt van twee laagjes met een kap naar zes laagjes met een kap. Dat is gewoon heel zorgvuldig gedaan. Het monument goed ingepast, maar het is behoorlijk volgebouwd, het zit echt aan zijn maximum. Daar kan je niet zomaar meer volume inpompen. Meer volume is heel duidelijk de behoefte; het gebouw is van de aanpassingsarchitectuur van de jaren 70, toen dat in de mode was, en heeft daardoor een perfecte aanpassing in de stad. Als je door de steegjes loopt, zie je prima de schaal terug van die gebouwtjes die ook daar honderd jaar oud zijn, dat sluit goed bij elkaar aan, dat kun je mooi of lelijk vinden, ik vind het redelijk zorgvuldig gedaan. Mooi of lelijk is niet eens aan de orde. Maar wat ze daar missen, en dat is ook de rede waarom ze hier zijn en dat ze de boel willen slopen, is dat het niet meer de uitstraling heeft van: hier staat het Provinciehuis. We houden het monument nog wel, dat is iets bijzonders, maar alles wat in de jaren 70 bijgebouwd is, dat kan ook een ziekteverzekeraar zijn die daar een kantoor heeft. Een Provinciehuis mag kennelijk nog wel zeggen van: hier staan we, dit zijn we, komt u maar binnen, je gaat drie treden op voordat je binnen mag komen, de looper uitleggen, je valt niet zomaar de deur binnen. Er moet iets zijn van representativiteit, van dit is een afwijkend gebouw waar je niet elke dag komt. Maar waar heeft het Rijk dat nog? Belastingkantoor binnenstappen niet, rijkshogeschool bestaat niet meer. Waarom kan een museum niet gewoon een museum zijn? Waarom moet het dan des rijks zijn? Wat is in dan een rijkscollectie? Dat als dat dus echt op het niveau van de stad belangrijke gebiedsontwikkelingen zouden zijn, er zo veel spel is dat alleen maar met geld te maken heeft, met plaatselijke politiek, dat je misschien als Rijk de enige bent die dat kan doorbreken en zeggen van: dat gaat niet goed als het gaat om de kwaliteit. Dat je een gemeente kunt zeggen: we halen je uit het slop, dat de gemeentes soms met de rug tegen de muur staan want ze kunnen niks anders dan zo en zo ontwikkelen, dat je als Rijk zegt: er zijn grotere belangen, want dit is op nationaal schaal zelfs een bijzonder gebied.

Veenhuizen

Je kunt best wel zeggen dat wat je aantreft op nationaal niveau, wat je in de ene gemeente tegenkomt, voor de gemeente de zesde kavel is die herontwikkeld wordt, maar op rijksniveau unieke locaties zijn. Veenhuizen is een gebied waar je vanuit Veenhuizen geen enkel programma voor kan bedenken. Als je naar de geschiedenis kijkt en weet hoe dat zich ontwikkeld heeft, en wat de gevangenis nu voorstelt, dat het bijna een soort van nationaal belangrijk object zou moeten zijn. Hoe dan ook!

Hembrug

Dat geldt ook voor het Hembrugterrein in Zaanstad, toch? Tegen Zaanstad kun je zeggen, dat is niet alleen het randje waar de stad in het Noordzeekanaal eindigt en waar je kunt kijken naar Amsterdam, en dus een mooie torenflat kunt neerzetten. Het is ook de Stelling van Amsterdam, en het Kruidhuis, en een unieke plek in de geschiedenis van Nederland, niet van Zaandam, maar van Nederland. Dus misschien wil het Rijk hier en daar wel eens op basis van de ruimtelijke kwaliteit roepen dat ze met gemeente of met lagere overheden, misschien met marktpartijen, praten over wat Nederland in huis heeft. Het zijn de laatste bij elkaar geveegde uitzonderingen die we kunnen vinden met elkaar. Het is niet voor niks een van de prioriteiten die ik aan vastgoed kan bedenken in Nederland. Op het Hembrugterrein

hebben we niks te doen, behalve daar een gevangenis zetten, en we kunnen geen programma genereren met elkaar als Rijk. Dat was wel de bedoeling, om naast de gevangenis te zoeken naar programma's.

Wat denk je dat zou kunnen bijdragen aan de beroepspraktijk van de RGD?

Hoe doe je dat nou, want het gaat uiteindelijk over kwaliteit wat je zegt. Ruimtelijke kwaliteit, het kunnen geven van voorbeelden, over feitelijke gegevens. Gebruik je dat soort dingen als het gaat over een discussie bijvoorbeeld bij Hembrug van: kijk, ik heb hier een referentieverhaal op een heel andere plek uit Nederland, wat je vanuit een platform, of vanuit jouw rol in dat project als iemand die zich zorg maakt over stedelijke kwaliteit inbrengt?

Dat is het vervelende. We hebben helemaal geen positie als Rijk. Je kunt via de architectuurnota die natuurlijk door iedereen gerespecteerd wordt, en de rijksbouwmeester klinkt nog altijd als een soort van god, dat is een persoon met een aureooltje, dus iedereen denkt, dit wordt belangrijk. Maar als je puur kijkt naar wat voor middelen je hebt, dan is het boterzacht. Het is een goede wil die je toont. Iedereen is daar toch van gecharmeerd, en soms maken mensen daar tactisch gebruik van, om als je naar links wil, maar het geld gaat naar rechts, daar dan toch een duw aan te geven. Daarna mag je ook weer vertrekken. Om dat hard te kunnen maken, dat zou niet zo makkelijk lukken. Je kunt hooguit in die zin een rol spelen om de communicatie te verbeteren, om gemeentes tijdig te waarschuwen, van: we gaan niet zomaar met de ontwikkelaar in zee, wacht nog even en denk nog iets breder, want misschien op den duur levert dat een beter plan op. Dat is een soort miniscenario van wat de rol van het Rijk kan zijn. De eerste rol is dat het Rijk zich kan manifesteren met zijn gebouwen of met zijn terreinen.

Kijk, geld is natuurlijk belangrijk. Dus als je zegt het rijk komt met een dikke zak geld, en daar maken we een mooie gebiedsontwikkeling van, ja logisch, daar zit iedereen op te wachten. Regelgeving is ook zo iets, als je maar regels hebt dat er verboden is, dan zou dat ook niet gebeuren. Maar ik denk dat het begint bij bewustwording. Wat ik zeg, een gemeente ziet dat niet, die weet niet wat ze in handen hebben. Een bepaald gebied, dat hebben ze ooit in een lijstje gezien. Die bewustwording, dat bewust maken van dingen die je vanuit je beperktere scope je minder gauw gaat zien, dat zie ik als een taak van de rijksoverheid, het Rijk hoort inzicht te hebben op de problematiek...

Vind je dat ook een taak van de RGD?

Dan moet je het anders gaan noemen, geen RGD. De RGD hoort bij de rijksgebouwen, en bestaan die nog? Ik weet geen enkel voorbeeld. De rijks HBS, dat was een voorbeeld, daar waren rijksinspecteurs die dat onderwijs in de hand hielden. Ik zit op de rijks HBS. Nou, dat klonk goed, dan was je het dorp ontstegen. Welk rijksgebouw kun je nu nog zeggen dat het een echt rijksgebouw is? Als ze niet meer bestaan, dan moet je ook de RGD in die zin opheffen.

Of gaan we weer rijksgebouwen neerzetten? Maar dan denk ik, het paleis van de koningin, dat is duidelijk. Ik weet geen rijksdienst die een specifiek gezicht zou moeten hebben in de samenleving, behalve misschien gevangenis, maar dat zou je ook op de markt kunnen doen. Maar daarover kun je nog zeggen dat het een eigen gezicht heeft, dat moet herkenbaar zijn voor mensen, een barrière tussen de burger en iets dat kennelijk behoorlijk streng geregeld moet zijn. Je hebt iets meer nodig dan de burger die dat regelt. Voor de rest kan ik me weinig rijksgebouwen voorstellen in deze tijd. Maar in gebiedsontwikkeling, ben je geen vastgoedspeler meer met substantieel vastgoed, dan ben dus ook niet meer aan tafel. Je bent misschien wel nog subsidiegever in de zin van rijkssubsidies op infrastructuur, alles wat het kunnen van een stad overstijgt, zoals een hogesnelheidslijn aanleggen, dan zitten we wel aan tafel bij de sleutelprojecten. Omdat we geld geven, hebben we daar iets in de melk te brokkelen, maar het is eigenlijk een negatief vertrekpunt. Als je als Rijk alleen maar zou willen stimuleren omdat je een goede visie hebt, een goed idee hebt, en goed problemen aan wilt snijden of pakken, die door gemeentes niet worden opgepakt omdat ze het denkniveau van de gemeente overstijgen, dan ben je een soort rijksadviseur die zich moet gaan opdringen bij gemeentes en zeggen: jullie hebben een bijzonder historisch gebied, of bijzondere gebouwen. Dat je meer overzicht zou hebben dan een gemeente is maar de vraag. Of je dan die rol van de overheid nog wel ziet zitten. Ik heb meer vragen dan antwoorden, denk ik, over gebiedsontwikkeling.

Bijlage 9 Interview Menno Homan

Hoofd architecten RGD

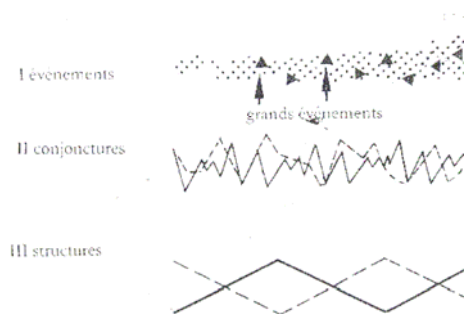
Vind je de identiteit van een plek belangrijk en wat bepaalt de identiteit van een gebied volgens jou?

De identiteit van een gebied laat zich ten eerste in combinatie met de functie begrijpen. Past de beoogde functie bij de plek? Identiteit wordt gemaakt door de identiteit van het programma, de functie en de identiteit van de plek. Het gebouw moet de nieuwste techniek in zich hebben op het gebied van duurzaamheid en techniek dus kijkend naar de toekomst maar ze is er niet om zichzelf. Ze krijgt uitsluitend betekenis door de bijdrage die haar producten leveren aan het grotere geheel, de omgeving, kortweg: de context. Identiteit in de zin van welke de verstandhouding tussen object en de dynamische context centraal wordt gesteld.

Vervolgens is de identiteit van een plek is voor MH belangrijk op 2-verschillende manieren, Enerzijds identiteit in de vorm van 'Genius loci', het klassieke begrip in de vorm van de 'geest van de plek', de plaatsgebonden identiteit. De 'genius loci' bepaalt in hoge mate het unieke karakter van het gebied en daarmee de belevingswaarde en de gebruikswaarde van het gebied. De genius loci zichtbaar maken, betekenisvolle plaatsen ontwerpen om zodoende mensen hun plek, hun huis, hun omgeving en stek te bezorgen. Ze impliceert een dynamische interpretatie van het omgaan met onze omgeving. Dat wil zeggen: veranderingen niet schuwen, maar vormgeven.

Anderzijds identiteit zoals Fernand Braudel deze hanteert.

de ideeën van de Franse cultuurhistoricus Braudel maakt onderscheid tussen drie lagen, drie tijdsdimensies; een laag van feitelijke gebeurtenissen, een laag van cyclische bewegingen en een laag van structurele veranderingen (door Braudel aangeduid als événements, conjonctures en structures. Drie niveaus met drie verschillende snelheden. Je hebt het structurele niveau, het gebied van het quasi onveranderlijke, zoals de geologische omstandigheden, het landschap. Dan het iets sneller evoluerende gebied van het conjuncturele, waarop veranderingen slechts zeer geleidelijk gebeuren, zoals: mentaliteit, culturele opvattingen ... Daarboven, aan de oppervlakte, speelt zich de evenementiele geschiedenis af, de geschiedenis van de feiten, de veldslagen, de wisselende heersers. De methode van Braudel leidt tot het vergaren van feiten met betrekking tot het object van toekomstverkenning,

Braudels lagen in de historische tijd

De essentie van identiteit ligt dan ook in de manieren waarop de verschillende geschiedenissen, tijdspaden, sociale veranderingen en geografische lokale omstandigheden, op verschillende manieren met elkaar gemengd hebben, en zo te onderscheiden plaatsen en mensen hebben gecreëerd.

Twee manieren om de sociaal maatschappelijke duiding van een gebied helder te krijgen, om te begrijpen hoe de stad is geweest, ten aanzien van de waarde en oorspronkelijkheid en hoe deze aansluit op identiteit of structuur. Wanneer dit helder is kun je verder kijken, nieuwe mogelijkheden bestuderen. Kansen creëren vanuit de identiteit.

Transformatie;

Het voorbeeld stadhuis Den Haag; het plan Richard Meier versus Rem Koolhaas. Het omstreden ontwerp voor het grotendeels in wit uitgevoerde stadhuis/bibliotheekcomplex in Den Haag (1986-92), dat samen met nabijgelegen projecten van Rem Koolhaas en Herman Herzberger een belangrijke impuls gaf aan de stedelijke vernieuwing van de Haagse binnenstad. De eerste paal ging in december 1990 de grond in - dat tot hevige politieke conflicten leidde. De realisering duurde twaalf jaar en kostte twee Wethouders de kop. "Mijn doel is aanwezigheid, niet illusie", begon Richard Meier zijn toelichting op zijn grootste 'atrium' in de wereld. Het huidige stadhuis van Richard Meier is gebaseerd op de route van oude structuren. Het plan van Koolhaas echter gaf een doorkijk naar nieuwe mogelijkheden tav de invulling van dit stadsdeel.

Het voorbeeld Berlijn; voor het voormalige centrum van Oost-Berlijn is door o.a. het architectenbureau van Hans Kollhoff een stedenbouwkundig ontwerp gemaakt. De climax in de competitie voor de Alexanderplatz in 1993. Het gaat tussen Kollhoff en Liebeskind. De keuze van het gemeentebestuur viel voor het plan van Kollhoff en stond aan de basis van een enorme productie nieuwe gebouwen.

Het plan van Liebeskind versus Kollhoff, Kollhoff ging de illusie repareren en Liebeskind deed iets totaal anders maar

van deze tijd hij deed een constructivistisch voorstel.

Vijf voorbeelden, hoe zou je hier de ruimtelijke identiteit benoemen?

Kop van Zuid

De Kop van Zuid was een oud bedrijfsterrein, deel van de vervallen negentiende-eeuwse havens van Rotterdam Zuid en klaar om opnieuw in gebruik te worden genomen, maar met een nog ongeschreven programma van eisen. De architectuur kreeg de taak om vanuit de karakteristieken van de locatie tot een te komen. Het beeld van de architectuur was een centraal thema in de meervoudige opdracht die verstrekt werd aan een groep van architecten. Bij alle voorbereidingen staan niet alleen kwaliteit en ambitie centraal, maar is waar mogelijk de historie van het gebied behouden. De vemen en pakhuizen zijn gerenoveerd tot 21ste eeuwse design woon- en werklocaties. Maar ook is bijvoorbeeld de kademuur van de Entrepothaven geheel gerestaureerd aan de hand van de originele tekeningen.

Op de Wilhelminapier worden de oorspronkelijke structuur en de beeldbepalende gebouwen zoveel mogelijk gehandhaafd. Bij de inrichting van de pier zijn het stedenbouwkundig ontwerp, het buitenruimteontwerp en het verkeersontwerp tot een geheel gesmeed. De verkeersbewegingen van auto's, voetgangers, fietsers en bevoorrading zijn geconcentreerd rond de zone met de historische pakhuizen. De circulatie van het autoverkeer wordt gereguleerd in een eenrichtingssysteem over de pier, met parkeergarages onder de hoogbouw. De straten zijn breed, zo'n zes meter, maar er zullen geen parkeerzones komen. Vanaf dit interieur gedeelte van de Wilhelminapier komt men via pleinen als vanzelfsprekend aan de buitenkant, het exterieur van de pier. Hier openbaart zich de unieke ligging van de Wilhelminapier als schiereiland dat is omgeven door rivier en havens.

Céramique terrein

Staand aan de westoever van de Maas in Maastricht is het nieuw bebouwde Céramique terrein aan de overkant goed te zien. Als eerste valt de zilverglanzende toren op die deel uitmaakt van het Bonnefantenmuseum, door Aldo Rossi ontworpen. De nieuwe voetgangersbrug zorgt ervoor dat wandelaars (en ook fietsers) vanuit het centrum zonder veel omwegen het voormalige Sfinxfabrieksterrein kunnen bereiken. Voor dit gebied, dat tussen Wyck en het zuidelijker gelegen Randwyck in ligt, heeft Jo Coenen het stedenbouwkundig plan bedacht; een stedelijk gebied met een hoofdas, met aan weerszijden daarvan bebouwing met binnenhoven. Coenen heeft architecten uit binnen- en buitenland weten te interesseren om zijn plan op de gewenste wijze vorm te geven. Het gebied bestaat uit talloze bakstenen gebouwen van de hand van Bob van Reeth, Mario Botta, Hubert Jan Henket, Bruno Albert, Arno Meijs, Luigi Snozzi en anderen. Tussen deze middelhoge gebouwen staat Coenen's bibliotheek, een tweedelige toren van Alvaro Siza, een voornamelijk glazen pand van Herman Herzberger en de Wiebengahal, een gerestaureerd ovengebouw uit 1910. Dit alles formalistisch met veel vormtaal.

Leidsche Rijn, wat staat je hier bij de identiteit voor ogen?

Het masterplan hiervoor werd in 1996 door de gemeenteraden van Utrecht en Vleuten-De Meern vastgesteld. De bouw duurt tot 2017 en dan wonen er 80.000 mensen in Leidsche Rijn en zijn er 40.000 arbeidsplaatsen. Er wordt gestreefd naar grote stedenbouwkundige verscheidenheid; deelplannen, wijken en buurten krijgen hun eigen karakter.

Veenhuizen

Veenhuizen dankt zijn bestaan aan de bouw van drie grote, vierkante gestichten voor bedelaars en landlopers. Deze werden gebouwd in opdracht van de Maatschappij van Weldadigheid, een particuliere organisatie die het lot van de armen wilde verbeteren. Er was na de oorlog tegen Napoleon grote werkloosheid en armoede in Europa. De Maatschappij van Weldadigheid bood arme gezinnen uit de grote steden de gelegenheid naar Drenthe te komen en zich daar in koloniën te vestigen. Als boer konden zij daar een nieuw bestaan opbouwen. Plaatsen als Frederiksoord en Wilhelminaoord bewaren nog allerlei herinneringen aan die tijd. In 1859 nam de rijksoverheid de gestichten over en maakte er in de jaren zeventig van de 19de eeuw rijkswerkinrichtingen van. Justitie bouwde er vervolgens twee nieuwe gevangenissen, ontworpen door vader en zoon Metzelaar: Norgerhaven en Esserheem. Daaromheen bouwden de architecten een heel dorp, waarvan de huizen aangepast zijn aan de ambtelijke hiërarchie van Justitie. Wie in de gevangenis werkte, moest met zijn gezin in het dorp wonen. Het grootste gebouw, nu Klein Soestdijk geheten, was voor de hoofd directeur. De rijtjeswoningen waren voor het bewakende personeel. Wie carrière maakte mocht doorverhuizen naar een grotere woning. Na de oorlog bouwde Justitie het barakkenkamp Groot Bankenbosch om dienstweigeraars op te sluiten, die niet in Indië wilden vechten. Later werd deze gevangenis bekend door de 'zelfmelders', degenen die dronken achter het stuur waren opgepakt en hun straf daar moesten uitzitten. De gedetineerden in de rijkswerkinrichtingen verrichtten ook allerlei werk voor het personeel in het dorp, zoals het onderhoud van de tuinen, het rondbrengen van water en het legen van de 'tonnen'. Tot 1981 was Veenhuizen voor buitenstaanders verboden gebied. De sfeer is Sober, calvinistisch. Moralisme en eigenlijk niet van deze tijd

Hembrugterrein

Dit voormalige defensiebolwerk kenmerkt zich door een groot begroeid parkgebied met losse paviljoenachtige gebouwen aan het IJ. Het gebied keert zich als het ware van het water af en is naar binnen toe gekeerd. De combinatie water en natuur zou een goede combinatie kunnen zijn met de virtuele wereld van de 21^e eeuw.

Wat denk je dat zou kunnen bijdragen aan de beroepspraktijk van de RGD?

Identiteit is objectief en plooibaar, het lijkt meer een middel. De vraag die eraan vooraf zou kunnen gaan is 'Wat is

de politieke agenda van de RGD' om helder de doelen te kunnen stellen.

Hoe zou je omgaan met het duiden van de ruimtelijke identiteit van een gebied?

Voor MH is dit een dialectisch proces met jezelf. Hoe de verschillende lagen zich tot elkaar verhouden. Het is het balanceren van de dingen. De identiteit verandert voortdurend.

Ten eerste door een goede analyse van het gebied te maken. MH trekt hier een parallel met de manier waarop de waardestelling van monumenten wordt gehanteerd. Een waardestelling is een beschrijving van een pand, complex of gebied ten aanzien van;

Aard en zeldzaamheid: relict en hun omgeving getuigen van iets dat kenmerkend is voor onze globale geschiedenis of voor een bepaalde streek. Die representativiteit is een factor bij het aangeven van een aandachtszone;

Contextwaarde, ensembles en samenhang: grotere gehelen moeten gevrijwaard worden en bij elkaar liggende en horende relict vergroten elkaars waarde;

Chronosequenties en representatieve ruimtelijke geleidingen: meestal gebeuren beschermingen vlek- of puntvormig en zijn sterk gefragmenteerd. Meer aandacht moet gaan naar de omliggende of tussenliggende niet-beschermd gebieden die echter getuigen van een organische ontwikkeling van de relict;

Gaafheid: gave ensembles moeten een grotere prioriteit krijgen voor bescherming dan sterk verstoorde.

Deze waarden vormen een voorraad die een bepaalde status krijgen met het oog op schoonheid, wetenschappelijke waarde en/of hun cultuurhistorische betekenis (Monumentenwet 1988).

Toewijzing: Hierbij worden 'harde', liefst kwantificeerbare waarden toegekend.

- Sectorale monumentenzorg
- Objectgericht (relict)
- Defensief
- Kwantificeren, reductionistisch
- Voorraad, opsomming
- Niet reproduceerbare waarden; uniciteit

Toe-eigening: Hierbij worden 'zachte', mentale constructies aan waarden ontleend.

- Facetmatige (integrale) monumentenzorg
- Gebiedsgericht (ensemble)
- Ontwikkelingsgericht
- Kwalitatief, duiden als mentale constructie
- Karakteristiek (genius loci)
- Belevingswaarde

Het doel is een herkenbare en meer ontwikkelingsgerichte advisering over de omgang met cultuurhistorische waardebeoordeling.

Bijlage 10 Interview Teun Koolhaas

architect en urbanist, TKA Teun Koolhaas Associates

Vind je de identiteit van een plek belangrijk?

Heel erg belangrijk, ik ben daar op heel veel manieren mee bezig.

Bijvoorbeeld de Kop van Zuid; deze plek die kende ik omdat ik er vertrokken was als kind. Wij woonden in Hongkong en daarvoor heb ik in Indië gezeten, in een kamp, wij reisden heen en weer, vroeger nog, later ging dat met een vliegtuig, we gingen met de boot, met zeilschepen, en sommige van die schepen vertrokken uit Rotterdam. Zo kende ik deze plek dus. Ik kom bovendien uit een scheepvaart familie. Mijn vader werkte bij de Koninklijke Java-China-Paketaart Lijnen de Royal Inter-ocean Lines Dus ik ben opgevoed met schepen. Ik heb een hele sterke binding met schepen.

Riek Bakker belde me op of ik zestienhoven wilde doen, maar ik kende Bakema goed en die had daar al een woningbouwplan voor gemaakt en die luchthaven zou worden opgeheven, en de Kop van Zuid was nog niet in de picture. Er werden nog wel wat studies gedaan dat er woningbouw zou komen, en ik had een idee omdat ik lid was van de waterfront society in Amerika als een van de weinige Europeanen, ik denk dat er misschien 2 of 3 lid waren. Omdat ik in Harvard had gestudeerd op de MIT wist ik dat er een heel andere visie op was. Mixed-use visie en niet alleen woningbouw. Het socialisme in Nederland, verwarde stedenbouw met woningbouw. Ik was in Hong Kong opgegroeid en wist wel dat een stad veel complexer was en veel sneller groeide. Kijk Amsterdam is 7,5 miljoen inwoners, dat was Hong Kong ook toen ik daar kwam als kind en dat is nu, meer dan tien keer zoveel. En Amsterdam is nog steeds even groot. Dus ik wist van bepaalde stedelijke gebieden, onder andere waterfronten kazerne terreinen en spoorterreinen, daar kon je wat mee in de stad. Dus daar zocht ik naar. En dan nog één met een identiteit die mij erg aansprak, dus ik had er al heel lang op zitten spinzen.

Wat stond je ten aanzien van de identiteit voor ogen toen je aan dit gebied begon?

Wat nu precies de identiteit is, is nogal ingewikkeld. Omdat het op diverse schaalniveaus is. Dus de hele stad hoe het erin ligt, uit die analyse kwam dus dat de brug eruit, die kwam uit een analyse, daarmee kon je de 'arme' oever van een stad, waar 'de laders' en 'de lossers' hadden gewoond. De haven werd geautomatiseerd, containerized. De haven werd verplaatst naar het westen richting zee, dus dat gebied bleef achter, het verloor zijn functie en zo kon je die mixed-using kwijt. En dan hoopte je dat ze die vooral zouden richten op een nieuwe vorm met schepen, dus de bruine vloot, cruise schepen, en dat soort dingen. En dat valt soms nogal tegen.

Als je kijkt hoe het gebied nu aan het geworden is, wat vindt je dan goed terecht komen en waar had je meer van verwacht?

Ik had eerlijk gezegd meer relatie met de schepen verwacht en ook vriendelijker ten aanzien van dat soort dingen. Het inrichten van bijvoorbeeld een getijloze jachthaven, misschien een uitbreiding van de koninklijke veerhaven aan de overkant. Dat is een belangrijke roei en zeilvereniging. Dat de Rijnhaven veel meer op schepen gericht zou zijn. Dat zag je ook op onze maquettes.

Ik heb een schip gekocht in Rotterdam, een zee-tjalk in de haven die daar weer parallel aan lag. Veel eerder en toen lag dat nog helemaal vol met dat soort schepen. En daarna, toen had ik een waterfront project in Zaanover, Zaanstad. Ik heb veel waterfront projecten gedaan, die vaak dingen met elkaar gemeen hebben. En daar heb ik gekocht een friese-clipper, heel mooie clipper. Kijk bij mij is het altijd, heel authentiek, het is geen praatje. Omdat ik die schepen ook altijd heb gehad.

U heeft dus een sterke relatie met de scheepvaart, met de boten en het water?

Ja, en ik kan ook goed varen, of kon, ik ben nu heel ziek, ik heb bloedkanker, ik heb het schip ook meteen verkocht. Bij mij is dat altijd een heel poëtische relatie geweest, het zijn voor mij haast mensen. Die hebben ook karakter, een naam en dat is bij scheepvaartmensen altijd zo.

Als je nu kijkt naar de Kop van Zuid heb je het idee dat daar een marktgerichte tendens gaande is waardoor dit soort zaken niet worden opgepakt?

Nou, ik denk dat het een gebrek aan kennis en aan fantasie is, ik heb voor de verenging voor het behoud van zeil en bedrijfs vaartuigen, daar een lezing over gehouden, maar de ambtenarij, waar ik niet een hoge pet van op heb. alhoewel ik wel 50 jaar bij waterstaat heb gezeten, maar misschien ook juist daarom, die doen hun uiterste best om het schepen moeilijk te maken, vooral in het tussencircuit, als ze van één functie naar een ander overgaan. En ze behandelen schepen als zigeuners, bij wijze van spreken. Ze zijn bang dat het uit de hand loopt.

Is het zo dat die ruimte voor scheepvaart rendeert? Dat het ook economisch een profijt oplevert?

Dat hangt er vanaf hoe je het doet. Een zigeuner levert die economisch profijt op? Of heb je er alleen maar last van? Een stad zonder zigeuners is ook weer niet alles. Ik was op een grote tentoonstelling van projectontwikkelaars, en daar heb ik ook m'n verhaal gehouden, over het waterfront wat we nu voor Almere aan het maken zijn. Dan zie je daar allemaal maquettes staan van projectontwikkelaars, allemaal heel erg lelijk. Dan denk ik, geef mij maar een paar oude schepen, dan ben ik veel blijer. Dorien de Vos, een vriendin van mij, die Hotel NewYork heeft ingericht, die heeft daar een heel goed gevoel voor. Dat is een historisch romantiserend gevoel, over wat er was. Maar het havenleven was vroeger natuurlijk heel zwaar, het romantische decor van die schepen, van nu was de harde wereld van vroeger. Die schepen hadden bijvoorbeeld geen motor. Het schip van mij, het laatste dat was in 1906 gebouwd en kreeg pas in 1936 een motor. Dus al die tijd hebben ze dat schip met de hand gezeild. Dat is natuurlijk slaven arbeid geweest.

We hadden het zo-even over die gedachte van mixed-using, dat je dat al eerder was tegengekomen in het buitenland. Welke theorieën doel je dan op?

Ik ben niet zo' n theoreticus. Ik heb wel gestudeerd, heel veel zelfs, maar ik zou dat gewoon heel direct in m'n eigen associaties weergeven, vergelijken met hoe het elders lukt of gaat. Dus vanuit de analyse, de plek en de omstandigheden zelf, het omgevingscriterium.

Kijk de plek zelf is heel ruimtelijk, want in een rivier kunnen geen gebouwen staan, en de overspanning van de brug is ook heel ruimtelijk, en twee bruggen is ook heel ruimtelijk want dan ontstaat er een gebied tussen bruggen. In Parijs zijn veel bruggen, dus ook veel gebieden tussen bruggen. En de argumentatie was ook om die bruggen te maken niet alleen verkeerskundig, maar ook psychologisch. Om de arme groep aan de rijke te koppelen, en de rijke oever aan de arme. Maar ook om Rotterdam ruimtelijk identiteit te geven.

En niet alleen in een icoon voor de brug, maar ook de ruimte tussen de bruggen en de eilanden. Want anders is het een rivier die zomaar door een stad loopt, als er bruggen zijn, dan wordt dat ruimtelijk veel meetbaarder. Dus dat is eigenlijk het omgevings criterium. Maar ook het gevoel dat die rivier door heel Europa stroomt. En dan in zee loopt en dan aan de andere kant, die Amerika is, statue of liberty enzo, dat lieten wij zien in een slide-presentation. Met 6 of 9 projectoren, gemaakt met een Amerikaanse vriend van mij. Dat behandelde ook de vluchtelingen, die vanuit Europa weggingen, als emigranten naar Amerika. En dat laat ook Dorien de Vos zien. Dan moet je in de zalen achterin gaan kijken, daar hangen prachtige foto's van emigranten. En ook dat prachtige gedicht hangt daar

*'Give me your tired, your poor, Your huddled masses yearning to breathe free,
The wretched refuse of your teeming shore. Send these, the homeless, tempest-tost to me,
I lift my lamp beside the golden door!"*

Give me your masses en je armen, jullie zijn welkom in Amerika' Echt een heel mooi gedicht hangt daar, beroemd in Amerika. En die rivier is de metafoor voor de tijd en de dood en de liefde en weet ik wat allemaal, en dat krijg je allemaal cadeau. Dus als je daar staat, en de zon gaat onder, dan gaat die bij wijze van spreken bij Amerika op. Al dat soort dingen voelen mensen. Die zijn ook beschreven in gedichten, van hier tot China, ik ken ook de Japanse en Chinese cultuur redelijk goed en dat is uniform over de hele wereld. Dat mensen daar emotionele gevoelens bij krijgen.

Dus enerzijds is die kop van Zuid heel erg Rotterdams en anderzijds zegt die ook iets over andere scheepvaartroutes en andere landen?

Toen ik daar net kwam in het begin toen rook het ook nog naar allerlei dingen. Naar teer en dat is nu voorbij.

De openbare ruimte heeft niets sterk een maritiem karakter, eerder een stedelijk uiterlijk kun je dat zo zeggen?

Ja, nu heb je zichtlijnen op de rivier, je ziet soms een schip voorbij schuiven. Zo had ik bijvoorbeeld die hele Rijnhaven, pieren bedacht, waar ook de grote schepen zouden kunnen liggen in het weekend, de grote binnenvaart. Dat ze een schaaalprong zouden maken voor de binnenvaart om daar ook te kunnen aanleggen. Ik heb ook nog aan een schippersgebouw gewerkt. Wat een soort van communicatiecentrum zou zijn waar bijvoorbeeld Albert Heijn in zou kunnen zitten of een grote supermarkt. Dat zou mooi geweest zijn en dat ook de auto's van de schepen af zou kunnen halen. Dan krijg je de mixed-using een levendig gebeuren. Bewoning is ook heel erg belangrijk, maar de schepen voor de kade zijn ook super belangrijk. En het cruise schip wat aankomt.

Wat denk je dat de RGD bij zou kunnen dragen aan gebiedsontwikkelingen?

De RGD is in een fantastische positie. Ik denk dat je mensen moet gebruiken die heel goed kijken, naar kansen die liggen voor gebieden. Die daar veel kijk op hebben. Mensen die veel rondgekeken hebben, veel gereisd hebben, op allerlei plekken gewoond hebben en die daar open voor staan.

Als ik zo terug kijk op mijn leven, dan denk ik, ik heb zoveel rondgekeken, als kind al, Indonesië, China, Japan en later ook in Amerika dus je ziet allerlei dingen die mogelijk zijn, die hier ook mogelijk zijn. Ik keek altijd heel goed, omdat ik zoveel omstandigheden had meegemaakt en omdat ik ook in een concentratiekamp had gezeten. Dan kijk je ook heel goed om te overleven. En overal waar je dan komt in je leven, en dat heb ik nog, zie je heel veel. Ik teken ook heel veel en fotografeer ook heel veel. Dus ik ben heel erg bewust van wat daar zou kunnen en dat heb ik ook gezien als ik weer in China ben dan denk ik goh wat een gemiste kansen. Dus je moet met mensen aan de praat zien te komen en vaak zijn dat toch wel ontwerpers of kunstenaars die daar gevoel voor hebben. Omdat dit een onderwerp is voor de genius loci, the sense of place, en wat authentiek is daar, of wat typisch is daar moet je dus gevoel voor hebben.

Een creatief brein zou dus trekkend kunnen zijn?

Absoluut, ik heb bijvoorbeeld meegedaan aan de prijsvraag voor het Oosterdok. Daar waren 198 inzendingen, en dat moet je bekijken die inzendingen. Dijkstra die in de jury zat, die zei, ik kreeg toen de tweede prijs, eigenlijk is een heleboel van ons idee gebouwd. En dat was ook een mixed-user inzending. Er was ook niemand met een dichtheid zoals die er nu is behalve ik en dat kwam door mijn urban-design studie, in Harvard. Ik had heel goed gekeken hoe dat Urban design projecten in elkaar zaten. In Holland praat iedereen elkaar gewoon na, en dat was natuurlijk toen zo, maar dat is gedeeltelijk nog zo. Men kijkt in Nederland niet echt wat er in Amerika gebeurt op het urban design gebied. Men is eigenlijk gevangen in z'n eigen waan of referentie kader. Het is heel goed een vergelijking te maken tussen hier en elders. Ook tussen hier en Hong-Kong. Waar ondertussen tien keer zoveel mensen zijn gekomen en Amsterdam even groot is gebleven. En dan toch daarover te mogen praten. Maar hier is het vaak zo als het niet direct Nederland betreft dan vind men het niet relevant.

Als je een situatie hebt dan moet je het helemaal vanuit de situatie ontwerpen, dan moet je ook daar gaan rondlopen, en gaan zitten en het met allerlei weersgesteldheden ervaren. Ik heb ook het Masterplan voor Almere ontworpen, dat heb ik ook altijd helemaal trachten voor te stellen. Nu woon ik daar ook in een eigen bedacht landschap. En dat is interessant want dat is eigenlijk net zo als bij die prijsvraag van Rietveld, die een groep studenten de vraag voorlegde om een museum te maken in een fictief landschap. Dat je zelf de omgeving verzint. Het is een hele intuïtieve benadering van wat er nog nodig is. Dat je meer randen maakt en meer natuur, en meer toeval, en toch grote lijnen. Dat is, ja een kwestie van verlangen eigenlijk, een poëtisch verlangen. In wezen is het dat toch wel. 'Een enorm verlangen naar identiteit.'

Programma's worden soms gemaakt door hele saaie mensen. Het is vaak zo dat je beter eerst kunt kijken wat er kan, en dat je dan een programma vanuit het ontwerp eigenlijk ontwerpt. Dat je zegt hier zou zus en zo kunnen. En dat blijkt dan met kennis van de wereld, kennis van de economie en kennis van wat technisch mogelijk is. Het programma komt vooral uit de situatie voort. Dus vanuit een plek beredeneren wat er kan.

Als er bijvoorbeeld een mooie rand is uit de wind en waar je lekker in de zon kunt zitten in het vroege voorjaar, dan is dat heel erg bepalend, de zon is zeer bepalend. En het uitzicht is zeer bepalend. Dat is de ruimte die er al is. Het landschap en daarna ga je kijken wat de capaciteit is. Of het kan en of het ontsloten kan worden. En eigenlijk gebeuren al dat soort dingen tegelijkertijd. Maar als het daardoor echt en heel goed ontwerp wordt, waarvoor mensen van verre komen, om te kijken hoe het is. Als je bijvoorbeeld wilt weten hoe het niet moet, dan moet je bij het museum van Nieuwland gaan kijken in Lelystad. Daar is een nieuw museum. Over die prachtige Zuiderzeepolder, gemaakt en daar is iedere kans gemist die daar was. Dus de relatie met het water, hoe de ingang ligt, of het op de zon ligt, al die dingen die dus eigenlijk al, daar zijn, die zijn niet opgepakt. De ongevoeligheid daarvoor, ik ga daar kapot aan. Dat vind ik echt bloody awful! Ook omdat het zo belangrijk is wat er in dat gebouw moet komen. Dat is nooit meer goed te maken.

Bijlage 11 Interview Charles van Marrelo

architect atelier rijksbouwmeester

Kun je iets zeggen over de gebiedsontwikkeling van de RGD?

Ik vind het woord gebiedsontwikkeling al heel raar. Ik bedoel, er is natuurlijk altijd een wisselwerking. Als je een gebouw ontwikkelt als architect, kijk je ook naar de omgeving. Misschien is er in de omgeving ook iets te doen. Dat kan openbaar zijn, maar dat kan ook het gebouw van de burens zijn. Wat is een gebied? Ik weet het niet. Het ene gebied is belangrijk omdat het groter is, omdat het misschien meer impact heeft. Het begrip architect, stedenbouwer, interieurdesigner, planoloog, de vraag is of het echt zo specifiek is. Het grote verschil tussen al diegenen is natuurlijk de tijd en de omvang, de schaal. Maar je hebt natuurlijk wel met allerlei dezelfde dingen te maken. Ik bedoel als je een gebouw maakt, bijvoorbeeld VROM, dan noem ik straten, pleinen, avenues in dat gebouw. Dan ben je eigenlijk bezig met een soort stad, met een gebied. Ten minste, zoals je ook een gebied zou kunnen gaan ontwikkelen met een hoofdstraat en een deelstraat. In die zin is de denkwereld van architecten misschien niet veel anders dan stedenbouwers. Behalve dan inderdaad de omvang (schaal) en ook de schaal 1 op 1, de details of de stoel, tot en met een bestemmingsplan, want een andere schaal heeft een andere precisie misschien. Volgens mij is het een natuurlijk glijdend taakveld.

Een mooi voorbeeld daarbij is de uitbreiding van het Paleis van Justitie. Daar ben ik ooit aan begonnen. Iedereen wist dat als je daar iets op en rond het gebouw wilde, dat het natuurlijk eigenlijk zonde is om alleen naar dat ene gebouw te kijken. Je hebt met de Utrechtse Baan te maken maar aan de andere kant staat de KB, het Rijksarchief, Buitenlandse Zaken, LNV. Dus binnen no time zeg je: als we nou slim zijn, laten we dan kijken wat die nog voor vragen hebben, en een soort masterplan maken, dat als een soort randvoorwaarde kan dienen voor de specifieke vraag, uitbreiding Paleis van Justitie, aan de ene kant. Aan de andere kant hebben we toen meteen gezegd van, en dat is ook zo typisch een RGD taak, in ieder geval van de architecten. Die vragen wel om 10.000 meter extra, maak kijk nou eerst hier naar het eigen gebouw. Want misschien is het geen 10.000, maar is het 5 of wordt het 20, omdat ze nog andere dingen hebben. Dus het is bijna altijd naar twee kanten. Eerst peuten tot het past, noem ik het altijd maar, binnen bestaande gebouwen om dan die opgave die de gebruiker echt heeft, scherper te krijgen. En aan de andere kant kun je meteen naar het gebied kijken waarin het staat in en naar zijn omgeving.

Kun je ook zeggen dat het gewoon een standaard aanpak is, dat je altijd minstens één schaalniveau hoger krijgt dan waar het feitelijke aandacht ligt.

Ja, bij goede architecten zit dat er gewoon in. Ik kan me niet voorstellen dat je dat niet doet. Je kijkt dus toch naar de omgeving, ook om aan te geven waar het huis moet komen, op dat stukje van de kavel, dan ga je nog zelf binnen die kavel zitten peuten. Als daar ruimte is binnen het bestemmingsplan, kan het zeker en als het niet zo is doe je het nog. Je zoekt toch naar het optimale gegeven, de omgeving, het gebied. Je kunt er nog heel lang over discussiëren. Architectuur is niet: hier begint het, hier is het gebouw en daar is de architectuur. Dat is gewoon klink klare onzin. Het feit dat er teveel van dat soort mensen binnen de RGD zouden rondlopen, of eigenlijk rondlopen. Dat is natuurlijk niet echt bevorderlijk. Ook het simpelste doosje is architectuur.

Het is niet een stoel en dan komt er ook een zitje op. In de functionaliteit denk je zo wieso: dat is geïntrigeerd, en of hij nou rood is of een glimmend pootje of weet ik wat, dat hoort allemaal bij elkaar. Dat is het concept van die stoel of het concept van het ontwerp van het gebouw.

We praten binnen de RGD toch ook heel erg veel over integrale kwaliteit. We hebben het over kwaliteit op termijn. Dat is toch eigenlijk precies de visie die jij hier ook neerlegt. En daar zitten ook componenten in die gaan over stedelijke ontwikkeling, en misschien wel aspecten die met veiligheid, enzovoort, te maken hebben.

Ontwerpers zijn generalisten. Die kijken natuurlijk heel breed. Die zijn opgegroeid en opgevoed met die manier van denken. En dan is het dus ook vanzelfsprekend dat je alles verkent. Ik bedoel, net zo goed als een gebouw moet voldoen aan functionaliteiten, qua licht, lucht, klimaat en veiligheid. En de ene keer is het één wat zwaarder dan het ander. Of aan Dubo. Ik denk wel dat juist het beetje uit elkaar trekken door die onderwerpen wat specifieker te gaan benoemen, volgens mij is dat een poging geweest waardoor de RGD zich bewijst voor hun bestaansrecht. Ik denk dat het daar mee te maken heeft. En daardoor is volgens mij in het verleden ook de hele architectuurkant, maar ook kunst en monumenten, benoemd als heel belangrijke aspecten; daar wil de RGD of het Rijk een voorbeeld mee geven. En daardoor zijn ze volgens mij, zo benoemd als een onderwerp dat belangrijk is. Maar volgens mij kun je het niet zomaar weer wegnippen op het moment dat je denkt... gisteren stond er in de krant dat Medy van der Laan zei dat er geen nieuwe monumenten meer bij komen. Dat getuigt ook niet van een soort cultureel besef. Maar dat werd er wel in genoemd. En dan denk ik: hoe is het toch mogelijk? Dat woord kan alleen maar genoemd worden omdat er weer een boekhouder zegt: we hebben geen geld meer. En dan zou er dus opeens geen beleid meer zijn.

En nu is er natuurlijk een klimaat dat het steeds minder wordt, die manier van denken. Ten minste, bij de beleidsmakers of bij de regering.

Kwaliteitsbeleid, economische kwaliteit, ruimtelijke economische kwaliteit. Over vastgoed en portefeuille en alle aspecten die daarmee te maken hebben. Maar ruimtelijke kwaliteit zeker, het zit er in dat programmerend werk ook gaat over een sterke relatie tussen ruimtelijke kwaliteit en bijvoorbeeld portefeuille strategie. Nogmaals, het is goed dat die gebieden er zijn, maar het werkt pas als die communicatie over en weer er is. Het is weer iedere keer die twee-eenheid of een drie-eenheid. Het zou jammer zijn als mensen vanuit portefeuillebeleid met een goede visie, dat andere zouden vergeten. Want dat zou kunnen betekenen dat juist die ruimtelijkheid minder is, maar misschien wel top voor de vastgoed of de portefeuillevisie, maar juist niet voor het andere. Dus dat moet je ook weer samendoen.

Een mooi voorbeeld vind ik nog steeds het Binnenhofcomplex. Waar begint het en waar houdt het op? Daar zitten heel veel organisatieonderdelen in, bijvoorbeeld Tweede kamer, Eerste kamer, Algemene Zaken. Eigenlijk doet het er helemaal niet aan toe waar ze precies in het complex zitten, want het is een soort entiteit. En daarbinnen zou je best wel eens kunnen schuiven. Dat zou natuurlijk fantastisch zijn, maar dat zou ook een portefeuillestrategie kunnen zijn. Als wij er nou voor kunnen zorgen dat ook rond, in dit geval de Utrechtse Baan, een soort eenheid zou mogen ontstaan die zo sterk is dat mensen zeggen: het maakt mij eigenlijk meer niet uit of ik nou door de voordeur van Buitenlandse Zaken naar binnen ga of bij LNV. Want als Buitenlandse Zaken wil vergaderen of ze hebben projectgroepje nodig en het mag net zo makkelijk in LNV zitten, omdat ze daar even ruimte hebben, dan denk je ook niet alleen ruimtelijk, maar zeker ook vanuit een portefeuillestrategie. Je hoeft niet bij elke vraag weer te gaan bouwen, maar dan zorg je gewoon dat die voordeur weer open mag. En dat je misschien alleen je kaarten hoeft te veranderen of je toegang anders moet regelen. Dat zou natuurlijk fantastisch zijn, als je zo kan denken. Maar dan nogmaals, dan heb je die samenwerking ontzettend hard nodig.

In wat zijn wij nou anders en hoe zit het met integrale kwaliteiten en ruimtelijke economische afwegingen? Jij vertelde iets over vastgoed, strategie en het belang daarbij om iets aandacht te geven aan ruimtelijke kwaliteit.

Ja, daar verken je natuurlijk. Wat de kwaliteit van het gebied is, daar moet je natuurlijk ook mee beginnen, in de zin van: wat staat er, hoe ligt het stedenbouwkundig. Dan kijk je met een stedenbouwkundige bril aan de ene kant, en aan de andere kant kijk je naar de gebouwen die er staan. Dan probeer je met elkaar vast te leggen wat is de kwaliteit die goed is, die je wilt verbeteren of waar je helemaal niets mee kan, of waar de problemen zitten, of wat de aandachtsvelden zijn. En wat dan de ingrepen zouden moeten zijn zowel in gebouwelijke vorm als in de openbare ruimtevorm om dat voor de komende tijd weer...

We hadden vroeger regioanalyses en stadsanalyses.

Ik weet niet precies wat er aan regio- of stadsanalyse gemaakt wordt. Waarom ik wat angstig ben is dat wij daar niet veel van over horen.

Hembrug

Hembrug nou een schoolvoorbeeld dat het daar goed gegaan is? Daar ben ik niet zo betrokken bij geweest, maar dat waag ik te betwijfelen. Meer twijfel vanuit het idee of mensen van de RGD en dan bedoel ik met name ook de top, die noodzaak zien. Dat je daar ook echt gewoon moet studeren, ook al zijn er wellicht geen revenuen te behalen. Maar als je dat niet als jouw culturele taak ziet, en dat is volgens mij hetgeen wat er steeds minder wordt, niet alleen binnen de RGD, die verschuilen zich ook achter de opdrachtgevers of de regering. Soms heb ik het idee dat onze klanten nog meer dat culturele besef hebben dan de RGD zelf.

Ja. Niet alleen naar de klant maar ook naar gemeenten maar misschien ook naar omwonenden. Ik bedoel, dat je echt laat zien dat je met al die facetten of met al die integrale benadering rekening hebt gehouden. En soms moet je iets verder verbeelden dat het niet te abstract wordt, anders kun je niet helemaal duidelijk maken wat het is. En dan moet je ook met referentie beelden of iets anders, want je gaat natuurlijk niet echt zitten ontwerpen. Het is een soort abstracte manier van denken en het is ook zaak om eerder met referentie beelden iets te gaan doen, dan dat je voorbeelden uit eigen werk meeneemt, want dan krijg je namelijk die lading van, als je dat wilt kiezen, dan heb je ook die signatuur van dat bureau dat die voorstudie doet.

Zoals programmerend op stedenbouwkundig, architectonisch gebied samen met Vastgoed, met de economische beschouwing erbij enz. Overleggen met de gemeente en verbeelden van mogelijke scenario's. Vind je dat er binnen de RGD bijvoorbeeld voldoende bekendheid aan dit soort manieren van omgaan met klantvragen wordt gegeven?

Nee, dat doen we niet. Daarom zei ik al, dat wij soms het idee hebben dat de klanten, net als de marktpartijen die gaan ontwikkelen, het belang zien van een goed proces met de juiste mensen aan tafel om juist die integrale benadering te hebben. Het is niet alleen meer een gebouw, en het is niet alleen de buitenkant van een gebouw die gelikt moet zijn om een huurder te vinden. Maar hij moet aan de binnenkant ook gewoon goed functioneren. Het is ook prettig dat hij op de goede manier in de stedenbouw staat, zodat mensen ook denken: dat gebouw wil ik ook wel gebruiken. Misschien is het ook handig dat er dan in de buurt een winkeltje is of een café. Dat bewustzijn is er bij klanten over die onderwerpen, niet bij iedereen, bij de Belastingdienst is het misschien anders dan bij Justitie of bij weer een andere gebruiker, maar bij heel veel klanten heb ik het idee dat ze daar heel driftig over willen nadenken. Ook al moeten wij af en toe de voorzet geven, maar laat dan ieder geval de mensen de voorzet geven. Dan heb je in ieder geval de discussie open. En dat moet natuurlijk de RGD proberen te regelen. Eigenlijk zijn we allemaal in elkaars verlengde bezig op andere schaalniveaus. Mijn eerste indruk van het gesprek was wel dat die ook worden opgevoed in de zin van: je moet alles zo abstract omschrijven dat alles nog kan, dat de markt nog alles mag. En wij zitten natuurlijk veel meer door die verkenningen toch op de stoel van het Rijk, laat zien van wat er allemaal kan.

Een soort scenario.

Ja, en dat hoeft er niet één te zijn, en dat hoeft ook niet dé oplossing in architectonische zin. Maar wel laten zien wat er allemaal kan. En niet in abstracte termen beleidsnota's maken waarbij als je leest, denk je: wat willen ze nou eigenlijk. Nee, want dat klopt ook, want ze schrijven vooral niet op wat ze willen. En wij hebben natuurlijk toch in de afgelopen jaren met Jo veel vaker laten zien dat dit nou de goede oplossingsrichting zou zijn. En die manier van denken moet je natuurlijk ook wel willen. En als het Rijk aan de ene kant zegt: ik trek me terug en laat alles maar aan gemeenten over. Ja, dan is er voor die tak van sport niet veel plek, dan moet je het vooral ook niet doen. Dat zie je bij wijze van spreken bij zo'n Zuiderzeelijn waarvan iedereen meteen roept: als hij er al zou moeten komen. En je zegt: het moet een magneetbaan zijn, dan moet je je wel verbeelden wat dat voor het landschap betekent. En door de

polder heb je dat bewust zijn of zeg je: nee, dat maakt me eigenlijk niet zoveel uit. Als hij mag komen, omdat er via zo'n PPC constructie, de markt de andere miljarden erbij poetst. Dat maakt me als overheid niet uit dat het een aantasting is van het landschap. En iedere keer komt het weer bij een dorpje, en dan wordt het toch weer duurder, want het dorpje eist een tunnel of weet ik wat, zoals bij een HSL. En dan vinden ze het raar dat het overschreden wordt. Dan denk ik: je hebt toch nog steeds niet in de gaten hoe het werkt.

Wat denk je dat zou kunnen bijdragen aan de beroepspraktijk van de RGD?

Ja, daar raak je iets helemaal moeilijks. Ja, dat is wat mij betreft nog steeds onduidelijk. Ze weten dondersgoed dat ze meer poppetjes moeten huisvesten, of een ander soort opgaven, dat er weer meer cellen bij moeten komen. Maar dan houdt het bij de gemiddelde klant wel op, denk ik. En hoe ze het dan moeten gaan maken en wat dan een slimme oplossingsrichting is. Ja, daar vind ik dan dat je daar... verleiden is dan misschien niet het goede woord. Dan zou je aan tafel moeten mogen zitten zonder al een heel stringente opgave omdat je dan ook die vrijheden hebt om, middels de integrale benadering, die opgave ook duidelijk te krijgen. En dan weet ik uit ervaring dat klanten over het algemeen heel erg enthousiast worden. Oh nee, daar heb ik nog nooit aan gedacht.

Een heel mooi voorbeeldje is nog, helaas weer in Den Haag. Uitbreiding Tweede Kamer, dat is dan de bovenkamer van Pi de Bruin op de bestaande nieuwbouwdeel, nog drie lagen er op. Ik heb laatst aan de Tweede Kamer bouwbegeleidingscommissie nog 15 andere varianten laten zien die uit de koker van Pi kwamen, en ook uit onze koker. En je zag die mensen denken: kan dat ook allemaal nog? Want we hebben toch alleen maar die bovenkamer. Wat leuk dat jullie dat doen, wordt gezegd door de mensen van de LPF en anderen. Bij ons is het zo gebruikelijk dat je in varianten denkt, in extremen, in mogelijkheden. Maar bij die klant kennelijk dus niet. In dit geval zijn ze dan juist een beetje verleid door Pi de Bruin om over één model na te denken. Maar dat mag ik misschien niet zeggen want dat is misschien helemaal niet zo. Maar wij zijn misschien toch geschoold om meteen dat hele scala te laten zien. En dan pas krijg je de echte discussie met ze. Wat wil je dan nou eigenlijk? Is dit nou wat je wilt? En dan krijg je daarna nog al die facetten: is dit wel slim, is het functioneel, is het betaalbaar, is het politiek gevoelig, ligt het gevoelig bij Monumentenzorg? Al die dingen kom je een keer tegen. Je kunt wel verkennen onder welke voorwaarden je het afstoot en wat je belangrijk vindt, wat wellicht zou kunnen gebeuren met dat gebied. En dat moet je in samenwerking of onderhandelen met de gemeente doen waar het staat. Zodat je het ook wel vastlegt. Dat kan heel goed. Daar kan een belang van het gebouw inzitten als het een monument is, dan is het evident. Dat doen we dan altijd al. Maar nogmaals, ik heb het beeld niet echt over dat wat je nu zegt. Ik heb wel een vermoeden natuurlijk. Dan krijg je weer dezelfde discussie. En daar ben ik altijd nieuwsgierig naar. Het Rijk heeft in het verleden al zoveel weggegeven, of verkocht moet ik zeggen, dat je dus als speler dat kennelijk niet meer ambieert. Ik bedoel scholen, politiebureautjes en douanekantoorjes, enz. Als je dus geen ambitie daar meer hebt, dan moet je alles verpatsen. Maar dat kan je maar één keer doen en dan ben je ook wel leeg daarna. Als je dat ooit eens weer zou willen, kun je dat alleen maar door heel veel te investeren en weer terug te kopen. En dat lijkt mij niet de bedoeling. Maar de hele tendens is natuurlijk wel zo, doe alles maar met privaatgeld. Of als je te veel portefeuille hebt, dan moet er maar weer kleiner. Maar dat zou betekenen dat we een kwart kwijtraken.

Zeg daar nog eens wat meer over.

Als jij het belang van huisvesting voor de staat niet goed onder het voetlicht kan brengen, of bij je eigen minister of bij het kabinet, dan beslist financiën dat ze het niet meer doen. Hetzelfde als je zegt: de leenfaciliteit wordt teruggedraaid en we gaan alles weer huren op de markt. Dat hebben we met al die rechtbanken ook gedaan. Wat ik zeg, ik heb net een huis gekocht omdat ik denk dat als je daar 10 jaar blijft wonen, het altijd goedkoper is je eigen huis te hebben dan te blijven huren. Als die noodzaak er bij de staat niet is... ik weet niet of dat gebeurt. Dus ik zit wel te zeggen dat er geen visie op bij de RGD zou zijn, maar ik hoor hem in ieder geval niet. Dat die uitgedragen wordt naar anderen in de zin van: daar hebben we voor geknokt voor wat we waard zijn. Niet alleen voor ons eigen bestaansrecht, want het lijkt wel of dat de enige reden is. Maar het gaat natuurlijk ook over het belang van de Staat. Ten minste, wij pretenderen hier nog zoiets te hebben van: wij gaan over kwaliteit van bebouwd en onbebouwd Nederland. Of het nou een RGD pand is of niet, daar hebben we wel mee te maken. En dat is ook één van onze belangrijkste opdrachtgevers, maar die andere ook. Dat is toch eigenlijk iemand anders, maar dat maakt niet uit. Je hebt daar het beste mee voor.

Uiteindelijk zeg je dan ook: het maatschappelijke belang van de RGD is groot.

Ja, je ziet wat er gebeurt als het Rijk zich heel ver terugtrekt. Een HSL vind ik zelf een mooi voorbeeld. Want als je dat uit de lucht ziet, dan zie je pas wat voor ingreep dat in het landschap is. Als je daar dus niet zelf bij bent zodat je kunt beslissen, en je laat het dus aan de markt over, dan heb je geen inbreng. Maar dan moet je ook niet zeuren als het straks niet helemaal goed is. Of dat het misschien wat te duur wordt. En dat willen ze net weer niet. Ja, gezeur wel, en dan krijg je daar weer heel veel vragen over. Dan je moet gaan uitleggen. Ga maar eerst nadenken over het proces, hoe dat ontstaat, en wie heb je dan daarbij nodig. Dat wil helemaal niet zeggen dat je alles met publiek geld moet doen. Dat is natuurlijk onzin. Het blijkt dat het nu gaat overslaan naar: alleen nog maar alles opschrijven, en dan die tender uit gaan doen, en je krijgt het product dat je wilt.

Dat is ook de essentie van de Nota ruimte zo ongeveer.

Ja, dan moet je dat ontzettend goed omschrijven, wil je dat krijgen. Ik waag te betwijfelen of dat wel kan? Ik denk namelijk niet. Ik kan architectonische kwaliteit niet omschrijven. Zo duidelijk dat het in een tender bij Financiën éénduidig wordt. We hebben die mensen ook hier aan tafel gehad en toen knikten ze allemaal heel braaf, dat ze wel snapt dat het niet kon, maar uiteindelijk gaat het wel gewoon door. Dat is geen kwestie dat ik ga zitten uithuilen, maar ik denk van: oké, dan zie je dus maar wat je krijgt. En dan hoop je dat er nog goede ontwerpers komen die ook krachtig genoeg zijn om in het speelveld van ontwikkelaar en geld hun poot stijf te houden. Bij Norman Foster lukt dat, die kan dat wel, maar ik weet ook niet wat voor opdracht hij heeft. Dat laat je dus als opdrachtgever los.

Dat mag je zo niet vergelijken, inderdaad.

Nee, dat is wel iets anders. Maar wat wel belangrijk is dat je ziet dat mensen zekerheid willen, dat begrijp ik ook. Mensen hebben kennelijk behoefte om die zekerheid af te kopen. Maar dan ben je het geld wel kwijt. Als je het toch over geld weggeven hebt, publiek geld, dan vind ik dat raar als gedachte redenering, want die ontwikkelaar, ten alle tijden, hoe meer risico je bij die ontwikkelaar legt, hoe hoger de prijs. En daar hoef je ook echt geen economie voor gestudeerd te hebben. Dat snap ik dus niet. En dan word je invloed tijdens het proces minder, en dat meen ik ook heel duidelijk...Tijdens het proces gebeuren altijd dingen waardoor het project toch weer anders wordt. Andere inzichten bij de opdrachtgever, en op het moment dat je die inbrengt, ben je twee keer zo duur uit. Want dan heb je geen poot meer om op te staan, want je hebt nog maar één partij waarmee je onderhandeld, en die draait je gewoon een poot uit. Als je niet oppast. Die kans is heel erg groot. Als jij al een contract gesloten hebt ...Of je zit voor de rest van je leven vast aan 300 rollen wc papier per dag te veel omdat je toevallig bedacht hebt dat je die zou gaan gebruiken. Dat is een beetje flauw voorbeeld, maar daar komt het wel op neer. Je koopt dat af en dan moet je ervoor betalen.

Als er ergens een visie bestaat over hoe je omgaat met deze problematiek. Dat heeft niets te maken met wat strategische noties en het gedachtegoed dat met gebiedsontwikkeling en integrale kwaliteit samen gaat.

Bijlage 12 Interview Huub Smeets

Directievoorzitter Vesteda Groep

Ik wil U attenderen op de twee bundels; Maastricht maakt een stadsdeel, cahiers Céramique I en II, om u vandaar uit te nodigen om wat meer in de huid te kruipen van sturing in relatie tot architectuur en gebiedsontwikkeling. In dat boek hebben Coenen, en de twee opdrachtgevers Regenboog toen bij het ABP en ondergetekende geprobeerd die situatie van ontstaan, uitgangspunten en sturing om die goed te verwoorden. Het zijn eigenlijk de kernvragen, die U ook nu stelt. Verder, en dat is wat dichterbij huis, refereer ik aan het rode boekje van de RGD naar aanleiding van de piramideprijs, want het gaat ook over de opdrachtgevende situatie, als we het hebben over sturing. Het gaat niet alleen hoe de architect erin zit stedenbouwkundig, maar het gaat om het totale krachtenveld, van aanpak en om een heldere opdrachtgevende situatie.

Vind je de identiteit van een plek belangrijk?

Ik ben geschoold, ik zit nu in de top van een beleggingsbedrijf en dan wil ik die verbinding heel goed met U maken. Ik ben geschoold door mijn tijd als stadsontwikkelaar in Maastricht. En heb daar wel geprobeerd zowel in binnen als buitenland om te doorgronden wat er nu aan de hand is. Ik zeg niet op voorhand dat de contextuele aanpak, het heel bewust zoek naar identiteit, dat de enige oplossing is, als die er niet meer is, is het onzin. Dan moet je ook niet historiserend teruggrijpen. En weer gaan ontdekken wat er niet meer is, zoals Sjoerd Soeters dat doet in steden als Haverleij, dat is mij een gruwel. Maar als die identiteiten nog aanwezig is moet je er heel goed mee omgaan. En mijn bedrijf, doet dat ook. Waarom doet mijn bedrijf dat, omdat de identiteit van de plek van waarde is. Van immateriële waarde maar ook van materiele waarde. Wij bouwen in Amsterdam 4000 woningen, en in Den Haag 3000. Wij komen niet voor een bouwkaavel, wij proberen de identiteit in Den Haag bijvoorbeeld te doorgronden. En die van daaruit op te bouwen, want dat krijg je gratis als waarde toegevoegd. Als je hem gaat slopen, die waarde, dat is een discussie op het Shell terrein waar we nu in Amsterdam zitten, daar zit en gelaagdheid, van de jaren twintig tot nu, niet allemaal even mooi. Maar die gelaagdheid is er wel. Nou kun je alles slopen, op dat Shell-terrein, dan doe je het niet alleen in immateriële zin niet goed, maar doe je het ook in materiele zin niet goed omdat je het heel lastig is om helemaal opnieuw te beginnen de identiteit van die plek om die weer op te boxen naar iets wat mensen herkennen. Daar gaat nu ook de discussie over. Henket bijvoorbeeld op het Shell-terrein, hij heeft dat goed in kaart gebracht, betekend niet dat je gewoon maar die dingen moet restaureren en dat is het dan, maar je kunt daar wel die dingen behouden. En daar zeker voor Amsterdam toch forse nieuwbouw, zo'n tachtig/negentig honderd meter, kun je samen dat spel spelen. Maar je behoud op het maaiveld, die gelaagdheid, die krijg je voor niks, en die is zowel van immateriële als van materiele waarde. En daarom is ook voor een beleggingsbedrijf als het onze, is die filosofie opgepakt en wordt die, vorm gegeven.

Wat als nu een plek geen identiteit heeft?

Als die geen identiteit heeft, even los van onze doelgroepen die zitten niet aan de buitenkant van steden de twee persoonshuishoudens, het grootste gedeelte zit aan de binnenkant, maar als we hem tegenkomen zonder identiteit, heb je ook een veel vrijere oefening. En kun je dat ook doen met mensen die daar op een hele goeie manier mee kunnen omgaan. Bijvoorbeeld Koolhaas, waarom ging dat in Seattle zo goed omdat het daar vooral allemaal kleine enclaves zijn, van gebouwen of delen, die als enclave werken. Wiel Arets die heeft aan de zuid kant, van Céramique, daar waar het wegliep, heeft hij een stuk werk kunnen doen. Niet aan de noord kant tegen de binnenkant aan. Willem Jan Neutelings, zo kunnen we er een aantal noemen, VMX waar we nu mee aan de slag gaan. Die hebben op IJ-burg, Als je IJ-burg binnenrijd, aan de linkerkant gaan wij het noorder eiland doen, dat is een belangrijke plek. Om dat we denken dat mensen als Don Murphy dat die een nieuwe identiteit kunnen maken. Omdat ze bijzonder ideeën hebben. We moeten wel proberen die identiteit als een belangrijk gegeven te zien en nieuwe identiteit proberen te ontdekken. Het is altijd wel een zoektocht naar identiteit ook als die er niet is. Dan moet je die maken. Dan moet je daar bijzonder geïnspireerd mee omgaan. Dus dat moet je hem niet als een soort vlakke identiteit over Nederland uitrollen, want dan komen we in een rare discussie over VINEX terecht. Waar het soms goed gaat, maar vaker niet. Dus het zoeken naar identiteit, of een bestaande identiteit oppakken, en omvormen, met behoud daarvan of nieuwe identiteit zoeken, is heel erg belangrijk voor ons.

Welke theorieën hang je aan?

Waar ik van uitga, is niet fragmentatie maar integratie. Geen cynisme, maar openbare ruimte als uitgangspunt. En per casus, moet je daar op gaan reageren. Dat is een grond houding. En zeker geloof in maakbaarheid in delen van steden, dat draag ik met me mee. Zowel toen ik bij de stad werkte als nu bij het grootste beleggingsmaatschappij in woningen van Nederland. Dus ik kan van beide overigens dan wel een pushing power, achter me weten, om dat ook gerealiseerd te krijgen. En die integratie zie ik als sleutel om tot een goede gebiedsontwikkeling te komen. Integratie in plaats van fragmentatie, en de openbare ruimte als uitgangspunt vind ik heel belangrijk. Ik ben ook meer dan gemiddeld geïnteresseerd in de sfeer als belegger, van de openbare ruimte, hoe die zich ontwikkelt.

Ik zit daar overigens twintig jaar in zo'n gebied. Dus daar is het ook weer welbewust eigenbelang van de belegger. Maar ik heb het altijd gehad, alleen in denken over bijvoorbeeld openbare ruimte, met een vroegtijdige aanleg, met structurerend vermogen, dat ook materieel van waarde is, dat geeft mij de kans om ook aan de beleggingskant, die theorie nu in praktijk te brengen.

Welke identiteit had je bij het Céramique terrein voor ogen?

Je hebt nooit een scherp antwoord in het begin. Zoals; dit is de identiteit dat is hem en zo gaan we het doen.

Wat daar speelt is, zoals voor ieder van deze grote plekken, is de historie van de plek, de functies die er geweest zijn

en de plaats in de stad.

Voor ons was er dus een historische plek uit de 19^e eeuw, even los van het militaire, de vestingwerken die gesloopt zijn, maar vooral vanuit het industriële verleden, het Société Céramique en van de Sphinx daarna. De Société Céramique is in de tweede helft negentiende eeuw overgenomen door de Sphinx. Daar is een keramiek productie geweest, dat industriële dat was heel belangrijk, als verleden.

Het tweede punt is; de plaats in de stad, in die zin is de vroege industriële revolutie. In een aantal steden, met name ook in Maastricht, is de op engelse leest geschoeide, revolutie eerste helft negentiende eeuw, heeft Maastricht, tot ver in de twintigste eeuw, gebracht een aantal fabrieken, die nu in de binnenstad of op de grens staan van de binnenstad. Een aantal steden in Nederland, hebben dat, ieder op zijn manier, ik praat dadelijk over de IJ-oeveren in Amsterdam, met de grote pakhuizen, enzovoort. Dat brengt geweldige kansen voor behoud van een stuk identiteit, met nieuwe kansen nieuwe dynamiek, op het moment dat die industrie, zijn tijd gehad heeft, en afkalt, zijn daar dus onverwachte nieuwe mogelijkheden, in of aan de rand van binnensteden.

De plek, die Céramique vervult in de stad is een cruciale. Hier in deze stad, met name, was de stadsontwikkeling geënt op van binnen naar buiten. Ook door het mooie landschap om Maastricht heen, was dat van binnen naar buiten, de kern opvatting over de uitgroei van de stad, na de tweede wereld oorlog. Steeds is getracht, bij de verdere uitgroei van Maastricht, de universiteit die kwam, van industriële vestiging naar zakelijke en niet-zakelijke dienstverlening, congresstad met het MECC, Maastrichts Expositie & Congres Centrum, een veertigtal Europese instituten om dat iedere keer van binnen naar buiten te werken. Wat daarbij voorop staat is in zijn algemeenheid, het streven in deze stad, om de identiteit van de stad in zijn totaliteit om die te handhaven. En niet op een oubollige wijze, a l  Brugge zal ik maar zeggen, waar overigens de laatste tijd ook wel wat verandering in zit. Maar op grond van een diepe beschouwing van wat is nu, de identiteit van die stad, hoe goed zijn we erin om dat te weten, om dan per plek, recht te doen aan die identiteit.

Met name de stadsmorfologie, het stadsontwerp, en alles wat daarmee te maken heeft. Rein Geurtsen eind jaren tachtig, jaren negentig, heeft dat heel scherp in kaart gebracht. De Céramique zit daar pal voor, maar zat in diezelfde aanpak. De stad wilde die identiteit versterken, in plaats van daar achteloos mee omgaan. Met de identiteit van Maastricht bedoel ik; hoe zit die stad in elkaar, puur de morfologie, bijvoorbeeld de hoogte verschillen, de belangrijke entree routes met hoogte verschillen, het typische stadsweefsel van Maastricht, gekromde straten, en de monumentale grote pleinen, die Versaille-achtig daar liggen. Maar als een verrassing zich aandienen. De Maas als scharnierpunt, net als in veel andere steden had die stad zich van de Maas afgekeerd. Dus het daar nu weer naartoe brengen, van de Maas. Uiteindelijk leidde dit zelfs tot een stuk ondertunneling, van een belangrijk stuk dat Maasboulevard heet, om de stad weer naar de Maas te krijgen. Dus puur proberen her te ontdekken, en als ik het wat theoretisch mag zeggen in het verlengde van de opvattingen van Rossi, over de stad. De stad weer op een nieuwe manier heeft willen tot leven brengen, door terug te kijken en vooral op die manier, die cartologie van de stad, om die weer op te pakken als uitgangspunt voor vernieuwing, dus op de oude rooilijnen, rekening houden met oude nog bestaande hoogte verschillen. Nieuwe architectuur neer te zetten, nieuw functies te introduceren, maar niet vanuit het helemaal wegvagen, van het weefsel, als karakteristiek bekend staat. Maar daarvan uitgaan. Dus in de context te kijken wat er is en van daaruit toe te voegen. Ook nieuwe functies dat is de algemene opvatting. Dus als je praat over hoe ziet Céramique eruit, dan moet je dat weten dat, dat de manier was waarop er in Maastricht naar werd gekeken.

Als je dus dan kijkt hoe het proces van binnen naar buiten, die grote functies gestalte geven, nieuwe functies gestalte geven, nieuwe academisch ziekenhuis, nieuwe congrescentrum, enzovoort is eerst gekeken of Céramique als een logische factor vanaf de jaren zestig of dat, bij de stad getrokken kon worden of dat de stad dat kon aankopen en of daar nieuwe functies van binnen naar buiten gestalte konden krijgen. Daar zijn oefeningen geweest, om op die universiteit op de Céramique te laten landen. Dat ging niet, de bereidheid was er niet bij het co-concern toen bij Sphinx, en dat heeft dus twintig jaar heeft dat ons parten gespeeld bij die aanpak van die stad, en is bijvoorbeeld, Maastricht dubbelstad, dus de Westkant was van oudsher was de stad, de Wyckse kant, was een kleine stad, maar de nieuwe functies kwamen daar, omdat aan de westkant geen plaats was. We moesten steeds om Céramique heen. Zo is Randwyck ontstaan, dat is nog wat meer zuidelijker, ten zuiden van Céramique, waar nu het provincie huis staat. Dus dat was al jaren en jaren was die plek, voor de stadsontwikkeling, voor de stadsontwerpers en voor het bestuur, maar bij wijze van spreken ook voor de hele stad, een heel belangrijke plek. Voor ons vanuit stadsontwikkeling, om die steppingstone te doorbreken, we moesten over de Céramique heen, naar nieuwe gebieden. En voor de stad voor de mensen, heel belangrijk was het een soort ommuurde stad, a l  Peking, een soort verboden stad. Men kon er niet in, mensen werden geweerd op dat terrein, er waren twee divisies, keramiek en huishoudelijke artikelen en Voltropa koffiefilter zakjes. Met name die keramiek dat was bijvoorbeeld voor de vliegtuigindustrie, daar deden ze heel geheimzinnig over. Dat was behalve voor de mensen die daar werken, kwam daar bijna nooit iemand. Dus je zag altijd vanaf de Maas, liep daar vijf meter naar binnen toe liep daar een muur, je kon er fietsen op het bestaande pad langs de Maas, en lopen maar dan hield het meteen op. En zo ging die muur dat hele terrein rond. Je kon dus niet door dat gebied, je zag eigenlijk ook niet wat er gebeurde, er was een manshoge muur.

Dus 1) heel belangrijk gebieden in de uitgroei van de stad, van binnen naar buiten. 2) een wat geheimzinnige situatie met het industriële verleden wat wel bekend was. Dan de kans in 1987 de kans om eindelijk die plek te verwerven, van de stad en dat moest in hoog tempo want Sphinx was een beursgenoteerde onderneming, en die wilde dat niet zo naar buiten brengen. De stad moest dus in zes maanden beslissen. Dat is uiteindelijk een jaar geworden, maar in dat jaar werd ook alles geregeld. Dat is in de huidige tijden, onvoorstelbaar. Maar binnen een jaar was die

voorbereiding af. Zoals schaken op een bord.

Het werk was ten dele al gedaan, de plaats de functies, de cultuur, daar was goed over nagedacht, alleen het totale ontwerp, wat daarvoor nodig was, daar zijn we gaan zoeken, naar dat stadsontwerp. Dat vind ik heel belangrijk. Stadsontwerp vanuit de idee van Rossi. Als ik het zo mag aanreken. Dus dat verkennende, dat de diepte ingaan alsof je architectuur doet, wetende wat het programma is, problemen tegen komen problemen oplossen, dan weer naar boven toe op het abstracte niveau van de stedenbouw een plan daar neerzetten. Dus we zijn gaan zoeken naar mensen die dat konden. Omdat je nog net in de laatste fase, dat van de functionele stedenbouw, met de dikke viltstift, pijlen en de dit en de dat. Met onvoldoende verkenning, met onvoldoende beeldend vermogen, en onvoldoende probleemoplossend vermogen vooraf. Daar wilde we vanaf. En op verzoek van de gemeente wetende dat Jo Coenen en dat staat beschreven in dat boek, als jonge man 38 jaar, helemaal niet voor de hand liggend, een hele mooie oefening op Randwijck had gedaan, stadsontwerpend, was de stad ervan overtuigd dat, Coenen de meeste stadsontwerpende gave had om dit te gaan doen. Ik zeg het even zo, omdat vervolgens, Coenen dus gekozen is vanuit de stadsontwerpende mogelijkheden maar ook, door het werken vanuit de context van de stad. En daar ook steeds mensen bij gezet zijn, hoe knap Rem Koolhaas ook is, die past niet in die context. Dus de mensen die gezocht zijn hebben te maken met die contextuele aanpak en kritisch regionalisme. En dan kom je vanzelf wel ook tot keuzes als, Siza of Rossi. Mensen die die context belangrijk vinden.

Dan, vanuit de stad, is er steeds gezegd, over de identiteit, het is een goed gelegen plek aan de maas, het heeft een bovenregionale functie, en hij moet een stadsdeel zijn. Het moet dus geen enclave zijn, nee, het moet een deel van die stad zijn. Het ligt pal tegen de middeleeuwse stad aan, dus die identiteit van die plek, en het terug gaan in de Romeinse tijd, maar die vooral een negentiende eeuwse karakteristiek heeft, die negentiende eeuwse karakteristiek, die is ook als aangrijpingspunt gebruikt, het Wyckse uit de negentiende eeuw, dat is van het station, tot aan de Wilhelminasingel, waar de vroeg negentiende eeuw toegevoegd heeft. De grote Wilhelminasingel dat is uitgangspunt geweest, voor Coenen en voor ons. Door ons is vooral gekeken naar, voorbeelden in Amsterdam bijvoorbeeld, Berlage en dan vertaald naar hier, om op die manier, het negentiende eeuwse te vertalen naar hier. Waar een aantal, facetten van de plek, de ligging aan de Maas, een hoge dichtheid veel hoger dan de fabrieken, maar ook de verbinding, tussen de stad, de groei aanhaking tussen de stad zowel zijn hoofdwegennet, de Wilhelminasingel naar Randwijck, als de aansluiting van de middeleeuwse stad, naar dit stadsdeel heel veel aandacht heeft gekregen.

Voor de identiteit zijn dus belangrijk geweest, het feit dat het een negentiende eeuwse oorsprong had, we hebben aangesloten bij de negentiende eeuwse typologie. De bouwblokken in het Wyckse van de negentiende eeuw, die zijn overgenomen, dat was een logische voortzetting, want aan de andere kant van de weg, heb je ten dele de middeleeuwse stad en ten dele de negentiende eeuwse stad. We hebben bewust gekozen om aan te sluiten bij de negentiende eeuwse stad.

Er zijn dus drie artefacten, één is de bordenfabriek uit de negentiende eeuw, waar nu het theater 'Het Vervolg' zit, twee de negentiende eeuwse villa Jaunez de directeursvilla, en we wilden eigenlijk het grootste gedeelte van de Wiebenga hal behouden omdat we dat het sterkste artefact vonden, 1912 de eerste betonschaaldaken in Nederland. Tot onze verrassing en teleurstelling, waren zowel provincie bestuur als het museumbestuur als Rossi, min of meer onverbiddelijk en ze sloopte in hun gedachten die hele fabriek. Met heel veel moeite, is er 4000m² meter bewaard gebleven. Maar in de tekeningen van Coenen, was daar eigenlijk een heel bouwblok als je dat uit kernde was die hele fabriek veel beter erin gebleven. De oude watertoren, was erin gebleven, dus in die opvatting, is nogmaals tot mijn verbazing met name van Rossi, niet meegegaan. Dat zou nog veel meer dan nu het geval is die gelaagdheid weergegeven hebben. De zuidkant zou veel meer het karakter gekregen (wat het verdeinde) hebben vanuit hoe het was. Dus dat is niet gelukt. Met moeite dus die Wiebenga Hal. Hij is altijd stiefmoederlijk behandeld overigens, die Wiebenga hal door het Bonnefantenmuseum, hij staat nu vijf jaar leeg, 'noblesse oblige' ons bedrijf ABP woningfonds, heeft hem nu aangekocht en wij steken daar veel geld in. Om daar het NAI naar Maastricht tot toe halen. En daar samen met een paar functies van ons, een culturele dimensie aan toe te voegen. Waarom doen we dat? We doen dat omdat identiteit ook te maken heeft met een stuk cultuur, met niet alleen hoe mooi ook wonen en werken, maar ook levendigheid, dus de stadsontwikkeling als culturele opgave. Als ik het netjes mag zeggen. Om daar niet zomaar over te praten, maar ook daar iets van te laten zien. En prioriteiten in te stellen. Dus op die manier doen wij hier ons werk nu.

Waarom is het niet zo druk op het Céramique terrein?

Dat is niet zo, Even ook als bewoner praten, het is zo dat Maastricht heeft, 15 miljoen bezoekers per jaar. Een van de hoogste scores in Nederland, als je kijkt naar de m² KM die ter beschikking staan. Wat gebeurd is dat met name in de periode April/Oktober concentreert zich dat op die west kant, St. Servaasbrug over, en dan het Vrijthof, met de markt etc. Het concentreert zich vooral aan de Wyckse kant. Het gevolg is dat met name de mensen uit de stad, op zoek zijn hun eigen bewegingsmogelijkheid. En je ziet dus dat, Céramique met name die voetgangers fietsbrug die er nu ligt, die kans geeft om te ontsnappen aan die geweldige drukte en dat toerisme. En je ziet dus dat vooral Maastrichtenaars, deze plek goed weten te vinden. 500.000 bezoekers per jaar hier in het Center Céramique is wel een signaal. Als het even mooi weer is, maar ook als het niet mooi weer is, zie je hier vooral Maastricht. Als je het hebt over de drukte van de stad zijn dat vooral de toeristen of de winkel functie die dat beeld bepalen. Voor een nieuwbouwwijk is het denk ik heel druk hier.

En de mensen die naar het Bonnefantenmuseum gaan? Gaan die niet de wijk in?

Bij Bonnefanten is nauwelijks plaats om te parkeren, mensen worden geacht te parkeren in de groter Céramique garage in de Noord-knoop. Waar als je naar bovenkomt je ook je keuze kunt maken ik ga naar, Bonnefanten maar ik

kan ook over de voetgangers-fietsbrug, en dan sta je bij het Onze Lieve Vrouwenplein. Je ziet dus dat, dat verkeer, en dat rondje met de Servaasbrug dat, dat heel belangrijk is. Dus het drukte beeld, daar ben ik buitengewoon tevreden over. Het is niet een soort stilte situatie. Het is net als in elk ander gebied wat klaar is, in de winter, wel rustiger, maar er is een beter verblijfsklimaat dan bijvoorbeeld op de Wilhelminapier, dat gelijk is gestart, maar waar een klimaat heerst waardoor je er ook niet goed kunt verblijven. En waar überhaupt geen verblijfsklimaat is. Wat raar is dan zie je dus, dat er ook een andere attitude is in de randstad ten opzichte van openbare ruimte dan in Den Bosch/ Breda of Maastricht. Resumerend; het drukte beeld, wat u voor ogen heeft is vooral een toeristisch drukte beeld, daar doet Céramique maar heel beperkt aan mee. Maar voor de rest doet het heel goed mee in de manier waarop de Maastrichtenaren met die stad omgaan.

Hoe reageert dit gebied nu op de Maas?

Dat is een belangrijke discussie geweest in de hele opzet zoals Coenen hem gekozen heeft. Ik had overigens, van tevoren, geheel vrijblijvend, van Skidmore Owens & Merrill, had ik een eerste rudimentaire voorzet. Die was tamelijk eenduidig, zou je kunnen zeggen, of je zou ook kunnen zeggen, tamelijk simpel. Door gewoon als een soort hoefijzer, voor die Maas te gaan zitten. Maar daardoor ontstond eigenlijk wel weer dat gevoel van die enclave en alles wat daarmee te maken had. En wat is er gebeurd, in de discussie die we hadden met Coenen. We, is uitdrukkelijk Dick Regenboog, de stad, ondergetekende, de wethouder en Coenen. Dat we een aantal signalen met elkaar hebben uitgewisseld. Één is de referentie Luik bijvoorbeeld, dat wilde we juist niet! We wilde niet pal aan het water, woningen bouwen. Waardoor die opsluiting nog veel groter is. Wat we wilden daaraan vooraf is de oriëntatie van de Maas en de bebouwing met zicht op die maas dat die bebouwing terug lag. Daardoor ontstond vrij snel het park. Waar het debat natuurlijk was met het ABP moet, daar dan toch kleine torentjes aan de Maas. Hebben we gezegd nee. Hoe marktconform ook. Dat was één element, tweede element was, de structuur van de grote bouwblokken, grote cirkels en kleine cirkels. De structuur van de negentiende eeuw die in Wyck aangetroffen was, de Berlage metafoor. En het derde punt was, als je die aanhaking aan de stad wil, was ook de infrastructuur. De logische verlenging van de Wilhelminasingel. Als je die drie elementen bij elkaar pakt, dan kwam je dus tot een oplossing, zoals die nu ongeveer daar is, met vervolgens de discussie want U doelt op de Stoa. Hoe open of hoe gesloten is dat bouwblok. En er zijn dus varianten geweest, dat het uit drie delen bestond, maar altijd wel een fors bouwblok, aan de maas, maar dan had het uit drie delen bestaan, en dat is altijd zo geweest, dat met namen de plint, dat daar grote eisen gesteld wordt aan de transparantie van de plint. Dat zie je nu nog, dat door de Stoa heen, als je in het park loopt, of aan de binnenkant van de Stoa loopt, dat je daar doorheen kunt kijken. Resumerend het is dus, niet letterlijk opgevat, om die positie van die Maas naar binnen te halen. Er zijn een aantal andere structureerden factoren geweest. En die hebben geleid tot deze oplossing.

En voor Maastricht a)de periode dat we nog weinig traditie hadden in gestapelde bouw, we hadden van Hold op het Oranjeplein iets, verder nog niet zoveel. En zijn dus 1600 woningen gestapeld, dat was één gegeven, en het tweede gegeven, was dus dat we in Maastricht ook geen traditie hebben met mega-structures. En dat alleen de negentiende eeuwse stad in zijn fragmentatie van toen, een soort referentie beeld was. En dat des al niettemin, datgene wat uiteindelijk Snozzi daarvan gemaakt heeft, op basis van de voorzet van Coenen, toch heel erg geaccepteerd word in deze stad. Wat opvallend is.

Je hebt de bouwblokken, de grote en kleine circussen. Als we even Den Bosch gebruiken als metafoor pakken en je komt uit het station Den Bosch dan zag je als je uit het station komt, meteen de oude stad heel mooi liggen. In z'on ensemble. En wat er gebeurd is, is dat er over de avenue heen, die bouwblokken open zijn gebleven, en dat de grote circussen en de kleine circussen die verbinding met elkaar gezocht hebben.

Hoe zou je de identiteit benoemen bij de volgende cases?

Kop van Zuid

Zoals die nu is, is die anders dan dat die was. Maar is hij nog altijd wel niet veel anders. De belangrijkste identiteit is de sprong over de Maas. Zuid heeft altijd, een soort stigma gehad, als ik het wat zwaar zeg in Rotterdam. En de sprong over de Maas, via dan nota bene de Erasmus brug, dat is een hele sterke identiteit geweest. Dus het gevoel, dat Zuid, bij de stad ging horen. Men zei; 'op Zuid daar woonden de arme mensen en op zuid daar is prostitutie geweest'. Die sprong over de Maas, en Zuid bij de stad, vind ik een heel belangrijk gegeven. Maar vervolgens vind ik dat er een groot verschil is tussen de pier, en de rest van Zuid. Omdat de pier zo sterk die historische identiteit heeft, die vertrekplaats, dat punt waar je en met New York die verbinding kunt maken. Terwijl op de Kop van Zuid zelf de verschillende andere identiteiten zijn per gebiedje. Maar de Kop van Zuid als zodanig, dus niet een hele eigen identiteit heeft. Anders dan dat dat Zuid is, waar ik net iets over zei en en dat dat aan de rivier voor een behoorlijk gedeelte ligt. Ook met een aantal inhammen. De Wilhelminapier, dan heb je de Rijn, de Rijn kade, dan heb je Katendrecht, dus je hebt iedere keer weer die inhammen, waardoor er echt een fantastisch woonklimaat kan ontstaan en dat ook ten dele als is ontstaan. Je hebt bijvoorbeeld aan de Rijn-haven aan de overkant van de Wilhelmina pier heb je een prachtig industrieel complex wat functioneert. En wat ook dusdanig belangrijk is voor ons dat we ook in onze overeenkomst met de stad, want we bouwen de helft van de Wilhelminapier vol, aan de Zuidzijde als Vesteda, dat we gezegd hebben dat moet je dus als identiteit bewaren. De bebouwing achter de Wilhelminapier, meer naar binnen heeft ook een identiteit, maar deze is niet meer historisch gelaagd. Het is wel altijd de as geweest, van waaruit je uiteindelijk bij Feijnoord terecht komt. Dus je ziet dat die as werking, geaccentueerd is, maar verder heeft dat niet de identiteit van die inhammen. Van die pieren. En zeker niet als de Wilhelminapier in zijn historische gelaagdheid. Zuid is Zuid, dat heeft als Zuid zijn identiteit. En krijgt extra accenten, Katendrecht is Katendrecht, Wilhelminapier, is Wilhelminapier. En ieder heeft daar nog zijn eigen toevoeging, wat uiteindelijk in dat conglomeraat Zuid plus, dat dat de Kop van Zuid uitmaakt. Maar als je het hebt over de Kop van Zuid inclusief de Wilhelminapier vindt ik dat toch wel wat verschillen.

Zou je kunnen zeggen, dat dat de Spin off, is geweest van de Wilhelminapier?

Nou, dat vind ik wat te veel. Ik vind de Wilhelminapier dus erg laat, tot wasdom komt. Wij als bedrijf, zullen in de hele Zuidzijde een betrokkenheid hebben. Daar komt woningbouw, de Montevideo die nu gebouwd wordt, daar doen wij achtenzestig woningen, vanuit de verhuur, anders zou die toren niet gestart zijn. Dan doen wij met de toren van Siza, iets hoger nog, doen wij de huur-toren maar beperkt koop. Daar doen we 'De lantaarn venster' accommoderen. Net als het NAI hier in Maastricht, maken we daar een intentieovereenkomst, en willen wij met 'Lantaarn en het venster' zes filmzalen en een theaterzaal willen we ontwikkelen, bouwen en in belegging nemen. In de L-vorm, de toren van Siza is de lange poot en de liggende poot is van Lantaarn en het venster, daar komen drie kooptorens, die zeventig meter zijn geworden omdat de markt, we hadden eerst vier hoge torens maar nu zijn het drie lagere torens geworden. Omdat de koop dat niet aandurft. Overigens ook in de schaduw van Rem Koolhaas. En de laatste wordt weer een toren van ons van Ortiz en Cruz weer even hoog als de toren van Siza. Je begrijpt dus dat we op die hele zuidzijde tot 2013 ons werk doen. Mijn aandacht voor de openbare ruimte, aandacht voor het parkeren, aandacht voor de culturele functies, brengt de gemeente Rotterdam eigenlijk in een andere positie. Omdat ik vond dat het nog te veel bouwblok aanpak was en helemaal geen gebiedsontwikkeling. Wat ik dus vind is de identiteit die wel in de stedenbouw zit, Riek bakker praat over het schip. Dat vindt ikzelf een te zware metafoor. Want daardoor ontstaat ook de discussie hij is onherbergzaam. Er is veel wind. Dus je wilt beschutting geven, en dan zeg je een schip heeft geen bomen aan de zijkant. Dan wordt die metafoor te letterlijk. Overigens vind ik het een mooie metafoor maar het moet wel herbergzaam zijn. Het moet wel dat verblijfsklimaat kunnen oppakken en het moet wel een culturele dimensie hebben. En hij moet daar waar mogelijk ook weer aanhaken hoe het in het verleden was. Maar in een nieuwe typologie. De stedenbouw in Rotterdam, als je zegt ik bouw torens van 155 meter, ook torens van 70 meter, dan zit daar niet de referentie. Dat is meer de Rotterdamse algemene toren referentie. Het zit veel meer in de plint, en wat daar gebeurt, en de relatie naar de noordkant, waar dat café annex congrescentrum zit, wat ook laagbouw blijft, waar Hotel New York zit, Lantaarn het Venster, het theater vind ik een mooi nieuw initiatief aan de kop. Dus daar zal het veel meer van komen gekoppeld aan de openbare ruimte. Ik heb een zware discussie nu met Wilson, we hebben extra opdracht gegeven samen met het OBR om met Wilson die openbare ruimte nog eens heel precies te doen. Bovendien hebben we de afspraak, dat de hoofdstructuur, er één jaar voor de oplevering van onze eerste toren van Siza erin ligt. En dat drie maanden voor onze oplevering van het gebouw, er echt inzit. Wat wil zeggen is dat niet alleen de inhoud van de openbare ruimte belangrijk is maar ook de tijds aanleg en het structurerend vermogen van de openbare ruimte. Dat de hoofdstructuur er al een jaar van te voren in ligt, wat ik vind dat eigenlijk nu al had moeten. Dat is bij Céramique bijvoorbeeld anders geweest. Tien miljoen gulden, uitgegeven toen stond er niets, echt niets, om die avenue er volledig in te leggen. Dat hoort bij gebiedsontwikkeling. Dat is het structurerend vermogen, dat is niet alleen bereikbaarheid, maar ook een geloof in de aanpak van dat gebied. Door de hoofdinfrastructuur zichtbaar te maken. Dat faciliteert geweld. Het gaat voor mensen leven, ze kunnen er kijken, rondwandelen, rondfietsen en rondrijden, dan gaat het gebied meteen een heel ander imago krijgen. Dat staat in een scherpe tegenstelling, tot de traditie of dat nu in Rotterdam de Kop van Zuid is of in Amsterdam IJburg, de duurste woningen in de grootste woestijn van Nederland waar nu pas mede door onze aandrang, die structuur erin komt. Dus de randstad heeft die traditie veel minder. Dan dat die in middelgrote steden als bijvoorbeeld Brabant en Limburg heeft.

Leidsche Rijn, wat staat je hier bij de identiteit voor ogen?

Ik heb in Utrecht gestudeerd in de jaren zestig, zeventig, als je dat gebied toen bekeek, dan was het weilanden structuur, met hier en daar kleine kerntjes, Vleuten-De Meern, en dat soort dingen met op een gegeven moment en snelweg er doorheen. En nu is de identiteit nog, altijd dat het de buitenkant van Utrecht is, dat ik het ver weg van Utrecht vind, van het centrum, en dat er dus een eigen identiteit gebouwd moet worden. Met één of twee of drie kernen daarin. En waar men in ieder geval ook heel respectvol omgaat met die kleine kernen die er al waren. Alleen het is zo'n hoeveelheid nieuwbouw, dat de nieuwbouw domineert, dat die identiteit vooral gezocht moet worden, niet alleen in een stukje landschap, maar ook in de nieuwe identiteit van de bebouwde omgeving.

De onderdoorgang van de A2 is daarin een heel belangrijk element. Doe je dat niet, dan blijft dat wel heel erg bij de verdeling door die snelweg van het gebied, iets wat een eenheid moet zijn. Dan zal het gaan versnipperen. En ik vind ook dat het dan een negatieve werking gaat hebben, want een snelweg om een woongebied, vind ik nu niet de meest gelukkige situatie. Als die zo dominant blijft liggen als die nu ligt. Dus ik vind die ondertunneling eigenlijk een must. Ook omdat het park dan haalbaar wordt. Het is heel belangrijk dat het gebied op die manier een nieuwe identiteit krijgt. Het heeft het ook nodig. Eigenlijk als je mijn woorden goed wil verstaan had dat nu allang gerealiseerd moeten zijn. Dan hadden de mensen het begrepen. Dan had ook het stadsbestuur het begrepen.

Hembrugterrein, wat staat je hier bij de identiteit voor ogen?

Wij doen ons werk op het Shell-terrein, de Oostelijke handelskade en op IJ-burg, en je ziet dus dat hoe je het ook draait of keert je die gelaagdheid erin moet houden. Bijvoorbeeld op het Shell-terrein, daar ben ik nog wat kritisch maar daar zijn we in debat, de shell-toren blijft overeind, en ook die gelaagdheid naar achter, daar zal extra aandacht voor komen, bij de Oostelijke handelskade vind ik die hele mooie traditie, die aansluiting met pakhuizen Het was een Veengebied en opslag in de vorm van koelcellen. Wij bouwen daar Detroit, ik heb nu net in de Vesteda architectuur reeks over Bob van Reeth in Detroit heb ik daar iets over verteld. En je ziet dus dat het een nieuwe reeks van pakhuizen is geworden. En dat vind ik wel heel goed, dat het die identiteit die er was niet verlogend. Dat een aantal pakhuizen blijven staan, en dat ritme dat, dat opgepakt wordt en er nieuwe functies erin, meng functies erin, cultuur erin, daar ben ik echt heel enthousiast over.

Het Hembrugterrein is een prachtig gebied, en jullie zitten er als RGD wat in te modderen vind ik, ik zou daar nooit een gevangenis neer zetten. Ik heb daar nog met Fred over gesproken, maar het kon niet anders begreep ik het was

politiek gevoelig. Maar het is een prachtig terrein, dat zijn identiteit moet behouden, zijn bestaande identiteit, waar binnen die bestaande identiteit heel veel kan. En waar nogmaals maar het is niet anders waar die gevangenis eigenlijk niet thuis hoort. Dat is mijn harte kreet als het te vermijden is doe dat niet. Het is zo'n mooie omgeving, zo'n mooi water, zo'n geheimzinnig gebied en probeer daar recht aan te doen. Dus ik zou er best wel in willen investeren, als die identiteit goed overeind blijft. Als dat een platgewalst terrein was, zou ik niet willen investeren. Dus als de identiteit behouden blijft zou ik graag willen investeren. Als er een gevangenis komt dan word dat weer lastiger.

Veenhuizen

Ik ken het niet, dus ik heb daar ook geen oordeel over, ik denk alleen dat als ik het goed begrijp, het een hele lastige opgave is, want je moet niet half werk doen. Dus wel proberen maar uiteindelijk gaat de identiteit dan toch verloren. Dan moet je je afvragen, is de identiteit op een goede manier te behouden dan heeft dat mijn voorkeur, is dat niet zo dan moet je niet half werk doen, dan moet je op zoek naar die nieuwe identiteit. Behoud door ontwikkeling als je in de buurt blijft van die oude identiteit is dat allemaal heel geforceerd en kan dat eigenlijk niet, en ben je dus eigenlijk romantisch bezig dan moet je het niet doen. Dan suggereer je niet, iets wat je toch niet kunt waarmaken. Daar heb ik een broertje dood aan.

Hoe denk je dat de RGD met gebiedsontwikkeling om zou moeten gaan?

In zijn algemeenheid is dat wat wisselend, ik heb de tijden meegemaakt dat de RGD daar heel rustig in was, ik vind in de periode Coenen en nu wat ik merk bij Mels, bij Rijnboog dat er wel degelijk een grote betrokkenheid is. En alleen al de betrokkenheid, dat ontwerpend vermogen, dat stukje verkenning, geeft steun aan die gemeente, steun in relatie tot kwaliteit streven, en ik pak even Rijnboog, daar kan ook probleemoplossend opgetreden worden met name in het hele gebied van de rechtbank, dat kan een grote steun zijn bij de aanpak van dat gebied. En het kan ook oplossen., bijvoorbeeld rijkswaterstaat die wil " " in zijn sectorale streven aan de Rijn zitten terwijl het helemaal niet nodig is en die Rijn beleving niet verder brengt. En daar zou de RGD of de Rijksbouwmeester ook weer wat tegengas kunnen geven. Tegen dat sectorale denken. Ik heb het dus over de functies van rijksgebouwen in dat gebied, die kunnen dus heel belangrijk zijn, de vertimmering daarvan de rechtbank bijvoorbeeld en het voorkomen van ongelukken met rijksgebouwen in dit geval rijkswaterstaat.

De top tien van gebiedsontwikkelingen in Nederland daar men zijn betrokkenheid doen gelden. Beleggers hebben een termijnscope van 20 30 jaar, ontwikkelaars is touch en go, dat is het grote verschil dus de markt is tenminste twee zijdig, en ik vind dat de Rijksoverheid, met name het weggaan van de Rijksplanologische dienst bijvoorbeeld vind ik een misser. Er zit wel iet tegenover met de club van Derksen maar om van binnenuit dat gevoel te blijven houden, ik zou dat dus anders opgelost hebben die continuïteit die is daar weg. Dan blijft de RGD als min of meer als geweten samen met de rijksbouwmeester over. Dus daar hoor je een beetje kritiek op hoe dat nu gaat.

De continuïteit op Rijksniveau nog niet zo geweldig is, via de RPD, dat de constante factor is dus eigenlijk de RGD met zijn functie toedeling en de mogelijkheden om in te grijpen gekoppeld aan de rijksbouwmeester en dat de markt, want de markt heeft twee zijde het heeft die touch en go zijde van de ontwikkelaars en de beleggers die de lange termijn scope hebben, je ziet dat de markt zich ook op de kort termijn zich steeds meer involveert met gebiedsontwikkellende aspecten en dus een lange termijn scope moet hebben en langzamerhand gaat krijgen. Maar we zijn nog lang niet waar we zijn moeten.

Bijlage 13 interview Herma de Wijn

algemeen adviseur atelier rijksbouwmeester

Kun jij iets zeggen over de gebiedsontwikkeling van de RGD?

Ik ben voornamelijk bezig hier met architectenselecties en erbij betrokken als het bureau iets doet aan een soort studie voor een gebied. En bij gebieden die we onderhanden hebben willen we proberen om niet alleen maar naar de ad hoc vraag te kijken maar te kijken of die vraag ook consequenties heeft voor het gebied en ook om te zien of er in het gebied problemen spelen die je daarmee ook kunt oplossen. Want ten slotte ben je bezig met overheidsgeld met al deze gebouwen. Dan vind ik het ook een verantwoordelijkheid van ons om te zorgen dat je met dat overheidsgeld de hele omgeving verbetert.

Ik denk dat de laatste jaren de beslissingen heel erg met een economische invalshoek worden genomen en niet meer met een culturele invalshoek. En ik denk dat het heel duidelijk is dat de RGD zich naar die richting aan het manifesteren is. Omdat de maatschappij, de klanten, sterk letten op geld. Maar ja, aan de andere kant denk ik: waarom letten ze zo op geld? Natuurlijk is de prijs belangrijk, maar op het moment dat je daar een kwaliteit tegenover stelt, dan zou de klant aan het denken gezet moeten worden. Dus misschien worden ze niet aan het denken gezet omdat we er niet voldoende kwaliteit tegenover stellen. Ik weet het niet.

Jij noemde een heel boeiend voorbeeld, Assen. Dan schetste je wat even in je blokje en één van de dingen die je daar bij zei was van: in dat geval hebben we een plek waar verschillende klanten bij elkaar zitten die allemaal iets willen. Wat daarvoor nodig is dat we daar een soort visie neerleggen die al die klanten tegelijkertijd aan gaat.

Ja, volgens mij zitten daar twee rijksklanten bij elkaar, een gemeentelijke en een provinciale klant. En als nou één rijksklant een vraag heeft, en je ziet dat die consequenties heeft voor al die drie andere klanten, dan is het verstandig, zeker omdat je op zo'n dicht bebouwd gebied zit wat zo karakteristiek is in de kern van een gemeente, om te inventariseren hoe het zit met die andere klanten. Want misschien door slim te wisselen en slim een plannetje te maken kun je tot het beste resultaat voor ieder komen. Maar dan begeef je dus eigenlijk buiten de primaire klantvraag omdat je ook naar de omgeving en naar andere klanten gaat kijken. En dat is het probleem, want dan ga je een studie doen die meer geld kost dan aanvankelijk de bedoeling was, om tot een beter integrale kwaliteit te komen, en heb je ook de andere partners nodig. Kijk, het belangrijkste is dat de klant betaalt en dat daardoor heel veel dingen die met gebiedsontwikkeling te maken hebben een klantkarakter hebben. Al die dingen die SMAAK heten, het is gevaarlijk om dat in het hol van de leeuw te zeggen, dat kost een hoop geld. En het tweede is: in een project waar een klantvraag of een huisvestingsvraag is die verder gaat dan het object zelf, zou je een onderzoek moeten doen, masterplanachtig of analyseachtig, in die context, met een soort strategisch karakter en dan heb je eigenlijk die twee dingen te pakken. Het is belangrijk dat je in een vroeg stadium van een proces goed inventariseert wat een verstandige richting, wat een verstandige weg is. Want als je dat niet doet, als je te snel naar een bepaalde richting gaat en niet naar de omgeving kijkt, dan kom je wellicht wel tot een oplossing. Maar dan is er in de toekomst veel sneller weer een wijziging nodig omdat het op de lange termijn niet de goede oplossing was.

Een andere kwestie die hier misschien ook mee te maken heeft is dat onze klanten erg gefragmenteerd zijn. We hebben wel een huisvestingsbeleid maar dat huisvestingsbeleid is gesegmenteerd naar verschillende departementen en zelfs naar verschillende departementsonderdelen toe. Op het moment dat je een hoop overtuigingen in het spel moet gooien om het over integrale kwaliteiten, kwaliteiten op langere termijn te hebben, zijn er ook wel signalen geweest van: nou dan zouden we meer moeten denken in termen van huisvesting van het Rijk en dan zouden we naar onze klanten toe wat meer moeten doen aan samenhang en verbreding van inzicht. Vroeger hadden we toch ook in de regio's de, hoe heette dat ook al weer...? Voor iedere grotere stad en iedere regio was er toch een overzicht van welke huisvesting was, en welke strategische ontwikkelingen, dat probeerde je toch te doen, op termijn van belang waren. Ja, stads- en regioanalyse. Ik heb geen idee of zo iets nog bestaat.

Maar ja, wie maakt dat dan? Zit er dan een stedenbouwkundige visie ook bij?

We hebben een soort orderportefeuille. Ja, natuurlijk onze monumenten, want daar mogen we niet aankomen, maar een aantal strategische zaken, daar hebben we een schil omheen. Zo'n strategie heeft toch voor een groot deel economische componenten. Aan de andere kant had Jo volgens mij het gevoel de afgelopen jaren dat hij geen contact kon krijgen met Vastgoed en daarom heeft hij gezegd: laten al die mensen, Vastgoed, Frontoffice, op dinsdag hier aan tafel komen. Hij heeft ook bewust bij projecten mensen van Vastgoed gezegd: let daar eens op, daar liggen kansen. In Heerlen liggen kansen, in Breda, bij de stationsontwikkeling. Daar komen kantoorontwikkelingen, bij dat station. RGD, is dat voor jullie een nuttige plek? Tilburg heeft Jo ook aangekaart: kijk eens, die studie bij het station, is dat niet iets voor de Rijkshuisvesting? Bij het Rijnsoevergebied Arnhem heeft hij hetzelfde geroepen. Dat pakt Peter Eitjes op, want die ziet dat, dat daar zoveel in de toekomst gaat gebeuren dat je als Rijk daar gewoon bij moet zitten, want we hebben daar een rechtbank en een archief en een belastingkantoor. En zo zou je bij iedere grote stad dit soort strategische visies volgens mij moeten ontwikkelen.

Als je nou kijkt naar de manier waarop nu vanuit verschillende invalshoeken naar het probleem kijkt. Kun je nou ook mijlpalen noemen als het gaat over gebiedsontwikkeling?

Kop van Zuid

Ja, dat schaar ik nog een beetje in de aanpak van JR-120 om een goede plek te vinden voor de nieuwe gerechtsgebouwen. Dat is voor die tijd toch een hele belangrijke en goede operatie geweest. Want er zijn toch heel veel studies gedaan naar de beste plek voor de rechtbank. Ik denk dat het heel zorgvuldig toen is gebeurd. Maar als het gaat over afstoot, we hebben best veel afgestoten. Je zou daar een soort omgekeerde gebiedsontwikkeling gedachte op los moeten laten. Ik vind dat afstoten onderdeel moet zijn van een stad- en regiovisie. Want je gaat niet ad hoc afstoten. Je moet zorgen dat het in een ontwikkeling, in een visie past.

Veenhuizen

Het betekent ook dat je in afstootbeleid dezelfde maatschappelijke relevante punten wilt zien als in het ontwikkelingsbeleid. Daar is ook nog sprake van cultuurhistorische interessante objecten. Daarvan kun je zeggen: nou, we moeten zorgen dat daar op een verantwoordelijke manier mee omgegaan wordt. In feite geldt dat voor alle vastgoed bij afstoten.

Zijn jullie wel eens bij dat soort operaties betrokken, precies als het over dit soort dingen gaat?

Ja, maar dan wegen economische factoren het zwaarst. Winfried van Zeeland heeft een studie gedaan naar de uitbreiding van het Kantongerecht in Eindhoven. Hij heeft een aantal alternatieven onderzocht, waaronder een uitbreiding van het bestaande Kantongerecht van Kruger. Dat was een heel mooie oplossing waardoor de omgeving ook goed werd, vond ik, in Eindhoven, dat gebied daaromheen. Uiteindelijk is de voorkeur gegeven bij Justitie aan een oplossing om niet nieuw te bouwen aan het Kantongerecht maar te huren in een bestaand kantoor in de omgeving. En daarmee wordt het Kantongerecht van Kruger overtuilig. Dat vind ik doodzonde, echt.

En het feit dat we daar niets mee kunnen heeft economische aspecten in zich?

Omdat het een goedkopere oplossing was om te huren dan om uit te breiden en het kantongerecht aan te houden.

Dus in dat geval, zou je kunnen zeggen, is het minder gelukt om de klant te overtuigen van een huisvestingsbehoefte in het kader van maatschappelijk belang.

Ik denk dat ontwikkelaars veel meer aan gebiedsontwikkeling doen dan wij omdat ze meer grond in handen hebben en omdat ze ook voor niet bestaande klanten nog ontwikkelen.

Er zijn in dat kader nog twee zaken die hoog spelen. Kijk, als het gaat over grondposities dan begint daar natuurlijk de basis van ontwikkeling. En er zijn nu wat gedachten op dit moment over een soort overheidsgrondbedrijf, wat heel veel te maken zou kunnen hebben met wat je net vertelde over strategisch klant. Zijn wij daarbij betrokken? Kun je daar misschien iets meer over zeggen?

Nee, maar ik denk dat het bij PPS projecten heel lastig is om de culturele component er in te houden en dat het bij PPS heel sterk erom gaat om het investeringsgeld door de markt te laten uitgeven. Het lijkt verstandig om de markt in te schakelen omdat je zelf per jaar financieel uitgeeft. Maar die markt zal er toch ook beter van moeten worden, dus op termijn zal het altijd duurder zijn. Dus ik vraag me af nog wat nou precies de voordelen zijn.

Als ik zie met Financiën, hoe lang daar al op die PPS constructie wordt gestudeerd, hoeveel moeite het kost om alle contracten op te stellen, om die aanbesteding te beoordelen, alle fases, en dat er misschien dan pas in 2006 eens een keer gebouwd wordt. Nou ja, twee jaar geleden hadden we al een architect, hadden we zo door kunnen gaan met het ontwerp. Dan weet ik nog niet wat de voordelen zijn.

Als het gaat over gebiedsontwikkeling, een netwerk is heel belangrijk. In het begin, met wat je straks zei over de Purmer. Daar was de opdrachtgever de gemeente. Een belangrijke speler als het gaat over gebiedsontwikkeling, gebouwgebonden- dan wel gebieds gebiedsontwikkeling. Het netwerk, wat gaat over gemeentelijke overheden en plannen van gemeenten, is daarvoor heel erg belangrijk. Hebben jullie daar een overzicht van? Hoe gaat dat in zijn werk? Bijvoorbeeld, maar even terug naar het voorbeeld Assen, daar is de gemeente ook een keyplayer.

Als wij met een gebied gaan starten, dan zorgen we dat we ons netwerk maken als we dat niet al hebben. Maar de kennis over vastgoed en allerlei ontwikkelingen in die gebieden hoor je gewoon bij te houden, in andere gebieden van de RGD, bij vastgoed.

Ja, dat is ook meteen één van de voorlaatste vragen. Je hebt een paar keer iets gezegd over kwalificeren door vastgoed. En daar horen ook zaken bij die gaan over potentie van een gebied.

We hebben overzichten van een aantal gemeenten, welke gebouwen we in eigendom hebben, maar die moeten natuurlijk nog eens een keer aan een visie op een gebied gekoppeld worden. Je moet in ieder geval niet zomaar beginnen. Volgens mij moet je beginnen met een gebied op basis van een stad- of regioanalyse. Dus dat je werkt naar een toekomstige situatie. Dat is één. Je zou ook kunnen reageren op basis van zo'n inventarisatie, hoe je gebouwen erbij staan, of je daar nou wel of niet wat aan moet gaan doen. Dus dat je op basis daarvan een soort masterplan voor de visie voor de toekomst maakt, en die koppelt aan stads- en regioanalyses door het land.

Bijlage 14 Omgevingspsychologie

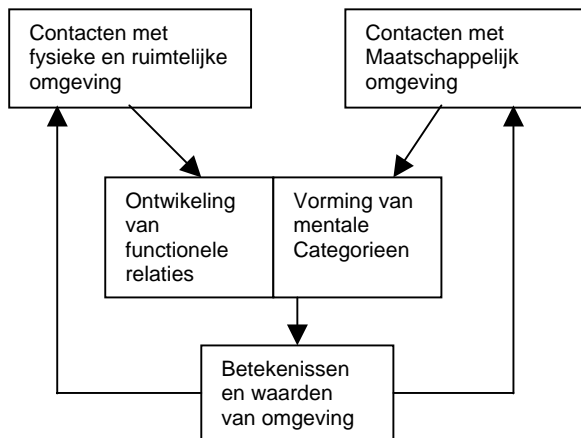
In deze bijlage zal ik proberen inzicht te geven in de wederzijdse relatie tussen de mens en de natuurlijke en gebouwde omgeving. Allereerst wordt ingegaan op de functies die de omgeving vervult. Op basis van deze inzichten wordt uiteengezet dat aan het gedrag van mensen allerlei signalen zijn af te leiden die iets zeggen over de waarde die de omgeving voor hen heeft. Er wordt onder meer ingegaan op factoren die van invloed zijn op de waardering van de leefomgeving, op methoden om vast te stellen hoe mensen hun leefomgeving ervaren en waarderen, en op de invloed van de inrichting van de ruimte en van omgevings-stressoren (zoals overstromingen, lawaai en stank) op het welzijn en het gedrag van mensen.

De omgevingspsychologie is halverwege de jaren zestig van de vorige eeuw ontstaan. Het uitgangspunt van deze stroming is dat de persoon onlosmakelijk is verbonden met zijn fysieke en sociale omgeving en dat er door de permanente communicatie over en weer tussen de persoon en zijn omgeving altijd sprake is van ontwikkeling. Onderzoekers die de basis hebben gelegd voor de omgevingspsychologie zijn Hall, Altman en Bowlby.

Omgevingspsychologen bestuderen hoe mensen de fysieke omgeving waarnemen en welke betekenis ze eraan geven, hoe mensen kennis verwerven over hun omgeving, en wat de invloed is van het weer, lawaai, luchtverontreiniging, bevolkingsdichtheid en verkeersdrukke op het gedrag van mensen. Ook onderzoek naar persoonlijke ruimte (de afstand die we houden ten opzichte van andere mensen), territoriumgedrag en hechting aan de omgeving zijn onderwerpen waar omgevingspsychologen zich mee bezig houden.

Functies van de omgeving

Net als andere organismen selecteren mensen de omgeving waarin ze leven. Dit hangt samen met de vele functies die de omgeving voor hun gezondheid en hun welzijn vervult. Die functies worden doorgaans samengevat in termen van bijvoorbeeld woonfuncties of recreatiefuncties, maar deze termen zeggen meer over de bestemming van een gebied dan over de fundamentele betekenis die de omgeving voor de mensen heeft. Vanuit de sociale wetenschappen wordt vooral gekeken naar relaties tussen mensen en hun omgeving, zoals wonen, werken, recreatie of natuurstudie. In dat kader wordt onder andere onderzoek gedaan naar de symbolische informatie die mensen gebruiken om bijvoorbeeld van ouder op kind door te geven welke relaties met de omgeving in hun maatschappij gangbaar en wenselijk zijn. De hierbij bestaande culturele variaties zijn in wisselwerking met de ecologische omstandigheden en de historie van een gebied tot stand gekomen (Harris, 1997).

Figuur 1 Betekenissen en waarden van de omgeving komen in een tweeledige wisselwerking tot stand.

Symbolische informatie speelt een grote rol bij het beeld dat mensen zich van hun omgeving vormen en de betekenis die zij aan verschillende omgevingskenmerken toekennen. De informatie die ze hierover verwerven, hangt samen met hun individuele eigenschappen, hun gedragsrepertoire en hun sociale positie. Die factoren zijn omgekeerd weer van invloed op de kenmerken van een gebied die voor hen relevant zijn.

Zo leven kinderen in een andere omgeving dan volwassenen en letten bijvoorbeeld sportliefhebbers op andere omgevingskenmerken dan natuurliefhebbers. Vooral in de betekenis die veel mensen aan hun woning toekennen, komt tot uitdrukking dat hun relatie met de omgeving door maatschappelijke factoren specifieke vormen heeft gekregen (Appleyard, 1981; Halpern, 1995). De eigen woning vertegenwoordigt niet alleen een belangrijke symbolische en economische waarde, maar vormt ook de basis waarop ze aanspraak kunnen maken op juridische bescherming tegen inbreuken van buitenaf, zoals hinder en gevaar. Op allerlei, soms heel subtiele manieren kunnen ze voorts de grenzen tussen hun woning en de buitenwereld markeren. Dit leidt gemakkelijk tot de gedachte dat mensen net als dieren een territorium afbakenen, maar ook deze functionele relatie tussen omgeving en gedrag heeft bij mensen veel gevarieerdere vormen gekregen, getuige de uiteenlopende manieren waarop zij bij het gebruik van hun woning en hun woonomgeving zowel samenwerken en elkaar imiteren als wedijveren. Van belang is ook dat mensen aan de inrichting en het gebruik van een gebied tot op zekere hoogte kunnen aflezen welke maatschappelijke verhoudingen tussen bijvoorbeeld "de rijken" en "de armen" of "de industriëlen" en "de

natuurbeschermers" daaraan ten grondslag liggen. De betekenis die de omgeving voor mensen heeft, wordt dan ook mede bepaald door de resultaten van samenwerking en concurrentie tussen diverse groeperingen bij het gebruik van de ruimte en de functies die een gebied voor hen heeft of zou kunnen hebben.

Een kleinschalig voorbeeld van de beperkingen die mensen elkaar opleggen, is dat een groep jongeren bezit neemt van een plein en zo andere omwonenden de kans ontnemt om die ruimte voor eigen doeleinden te gebruiken. De mate waarin een dergelijke concurrentiedruk wordt ervaren, is een belangrijk aspect van de betekenis die de omgeving voor mensen heeft.

Uit de bovenstaande uiteenzetting blijkt dat de relaties tussen mensen en hun omgeving vanuit verschillende gezichtspunten kunnen worden bekeken en dat die relaties niet op deterministische wijze moeten worden opgevat. Allerlei objecten in hun gebouwde en ongebouwde omgeving kunnen een symbolisch geladen betekenis krijgen.

Waarde van functievervulling

De mate waarin een gebied zijn functies vervult, is te onderscheiden van de waarde die de mensen daaraan toekennen. Voor een woongebied is het de combinatie van functievervulling en waardering die bepaalt in hoeverre dat gebied voor mensen geschikt en aantrekkelijk is om er te leven. Het begrip waarde is in dit verband op twee manieren op te vatten, namelijk:

- Als inhoudelijke typering van de reden waarom iets belangrijk wordt gevonden, zoals om redenen van veiligheid, rechtvaardigheid, schoonheid, of zeldzaamheid.
- Als uitdrukking van de mate waarin men schaarse middelen, zoals geld en tijd, wil inzetten om iets te verkrijgen of te behouden.

De eerstgenoemde betekenis van het begrip waarde wordt vooral in de psychologie en de sociologie gehanteerd. De laatstgenoemde betekenis sluit aan bij de wijze waarop in de welvaartstheorie uit de economische wetenschap invulling wordt gegeven aan het begrip welvaart. Beide betekenissen van het begrip waarde worden hieronder kort toegelicht.

Waarde als mentale categorieën

Dat mensen redenen kunnen noemen waarom ze iets belangrijk vinden, vloeit voort uit hun vermogen om tamelijk abstracte mentale categorieën te vormen. Daarmee kunnen ze een groot aantal verschillende situaties of gebeurtenissen onder de algemenere noemer van een waarde brengen. Vaak gaat het hierbij om waarden met een morele strekking die direct of indirect verwijzen naar datgene wat "goed" is in de manier waarop mensen met elkaar omgaan. Toegepast op de omgeving komen dergelijke morele waarden bijvoorbeeld tot uitdrukking in de opvatting dat ook dieren "rechten" hebben die hen tegen onnodig lijden moeten beschermen. In de psychologische literatuur wordt het accent gelegd op het individu dat zich deze abstracte mentale categorieën eigen maakt en er al dan niet consequenties aan verbindt.

Hoewel er in de onderzoekspraktijk verschillende visies op waarden worden gehanteerd, bestaat er wel overeenstemming over het belang van ervaring bij het vormen van waarden (Fischhoff, 1991). Naarmate mensen meer persoonlijke ervaring hebben met de waarden die ze op bepaalde typen van situaties of gebeurtenissen toepassen, kunnen ze die consistent en stabiel tot uitdrukking brengen.

Met persoonlijke ervaring wordt hier ook bedoeld op ervaring bij de uitoefening van een bepaald vak. Zo mag worden aangenomen dat een landschapsarchitect een meer dan gemiddelde ervaring heeft met waarden als schoonheid en zeldzaamheid, terwijl een vakbondsleder relatief veel ervaring heeft met waarden als rechtvaardigheid. Beiden kunnen dan elk op hun eigen terrein tot zeer gedifferentieerde waarde-oordelen komen die zowel consistent als stabiel zijn.

Sociologisch is de vorming van waarden vooral interessant in relatie met de wijze waarop de mensen in de maatschappij samenwerken, wedijveren en elkaar imiteren. Daarbij spelen waarden zowel een rol bij het samenbinden van groeperingen met een gelijke sociale status, als bij het scheiden van groeperingen met een verschillende sociale status. Vanuit *sociologisch perspectief* komt het accent dan ook te liggen op de functie van waarden voor de onderlinge verhoudingen van maatschappelijke groeperingen; sommige groeperingen achten zich in bepaalde opzichten "beter" dan andere en menen zich tevens door hun waarden van de "mindere" of "ruwere" groeperingen te onderscheiden. Deze visie op waarden is vooral van belang om sociale processen op de lange termijn te kunnen begrijpen. Een voorbeeld uit de recente historie is de manier waarop aanvankelijk alleen de welgestelde die zich een buitenhuis konden veroorloven, waardering kregen voor het wonen in een omgeving met veel natuur, waarbij zij aan die natuur een veel hogere waarde toekenden dan de eenvoudige lieden die al buiten woonden (vgl. Goldblatt, 1996). Later heeft dit waardepatroon zich uitgebreid tot mensen uit de middenklasse. Na verloop van tijd kunnen waarden die eerst tamelijk onderscheidend waren voor een bepaalde groepering dus in veel bredere kring worden overgenomen.

Waarden, afweging en welvaart

Gelet op de vele zaken waaraan mensen waarden kunnen toekennen, is schaarste een beperkende factor die hen dwingt keuzen te maken. Niet alles wat ze belangrijk vinden is in gelijke mate te verkrijgen of te behouden. Het

afwegen van waarden is onderwerp van studie in de welvaartstheorie uit de economische wetenschap (vgl. Van den Doel & Velthoven, 1990). Deze theorie richt zich op de voorwaarden die vervuld moeten worden om de gezamenlijke welvaart van de individuen in een samenleving (producenten en consumenten) zo groot mogelijk te laten zijn. Het bijzondere van de theorie is dat ze plaats biedt aan een brede opvatting van het begrip welvaart, waardoor ook milieu- en ruimtevaartstukken eronder vallen.

Volgens de theorie heeft welvaart betrekking op alle vormen van behoeftebevrediging door materiële en immateriële goederen of diensten voor zover die afhankelijk is van economische factoren, dat wil zeggen voor zover bij de behoeftebevrediging beslag wordt gelegd op schaarse, alternatief bruikbare middelen. Het genieten van een mooi uitzicht, bijvoorbeeld, wordt geacht welvaart op te leveren, wanneer er tijd, geld en/of andere opofferingen zijn besteed om van dat uitzicht te kunnen genieten. Met inbegrip van de informatiefunctie zijn alle functies van de natuur dus in principe relevant omwelvaart te genereren. Door de vele doeleinden die mensen bij hun behoeftebevrediging nastreven en de schaarse middelen die ze hierbij benutten, is hun individuele welvaart altijd een saldo van positieve en negatieve componenten. Tot de positieve componenten behoort het genot dat het individu ondervindt van al die schaarse goederen en diensten die in staat zijn een behoefte te bevredigen, zoals een wandeling in een natuurgebied of het wonen op een goed bereikbare plaats.

Tot de negatieve componenten worden de kosten gerekend die nodig zijn om die goederen en diensten te verkrijgen. Tot de negatieve componenten behoren ook de nadelige effecten die een individu ondervindt tengevolge van de activiteiten van derden, bijvoorbeeld wanneer zijn veiligheid daardoor op het spel komt te staan. Omdat de individuele welvaart altijd een saldo is van positieve en negatieve componenten, moeten mensen wanneer ze bijvoorbeeld een woning zoeken, elk hun eigen afweging maken, gegeven hun voorkeuren en mogelijkheden.

Stedelingen maken wat dit betreft andere keuzen dan dorpsbewoners. Hoewel mensen dus verschillende voorkeuren kunnen hebben, is de afgelopen decennia gebleken dat met het stijgen van de welvaart over het algemeen hogere eisen worden gesteld aan de kwaliteit van woning en woonomgeving. Dit komt onder andere tot uitdrukking in het toenemend belang dat wordt gehecht aan gevarieerde groenvoorzieningen en de nabijheid van een natuurgebied (vgl. Bender *et al.*, 1997). De waarde die mensen hieraan toekennen in termen van hun individuele welvaart, is tot op zekere hoogte af te leiden uit de prijs die ze voor een aantrekkelijk gelegen woning willen betalen of de kosten die ze willen maken om een natuurgebied te bezoeken. Individuele welvaart is te onderscheiden van gemeenschappelijke welvaart.

Continuïteit en verandering

De relaties tussen mensen en hun omgeving vertonen zowel continuïteit als verandering. Nu wordt eerst kort ingegaan op symbolische informatie over de omgeving in de vorm van metaforen en verhaallijnen. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de maatschappelijke netwerken waarin metaforen en verhaallijnen worden ontwikkeld en doorgegeven.

Metaforen en verhaallijnen

Zoals is aangegeven, worden de relaties tussen mensen en hun omgeving mede bepaald door symbolische informatie. Symbolische informatie is onder andere van invloed op:

- de relatie tussen informatie over de omgeving en gedrag,
- het beeld dat men zich vormt van de omgeving en van de wijze waarop die wordt gebruikt of gebruikt zou kunnen worden,
- en de visie die men heeft op de condities die de gemeenschappelijke welvaart bevorderen.

In de literatuur worden vele termen gebruikt om symbolische informatie te specificeren. In relatie met natuur en ruimte wordt vaak gesproken over "concepten" of "metaforen" die vaak niet op zichzelf staan maar deel uitmaken van een "basisvisie" of een "verhaallijn" die bijdraagt tot samenhang en continuïteit bij het opnemen, verwerken en reproduceren van symbolische informatie (vgl. Hajer, 1995; Hornborg, 1996; Schön, 1993). Metaforen en verhaallijnen geven samenhang aan ideeën voor de ontwikkeling van plannen en voor het mobiliseren van steun om die plannen gerealiseerd te krijgen. Sommige metaforen worden door plannemakers bewust gekozen en gepropageerd. Andere ontstaan min of meer spontaan uit de manier waarop mensen met een bepaald probleem omgaan. Dat geldt ook bij problemen in hun relatie met de natuur. Hornborg (1996) heeft erop gewezen dat de keuze van metaforen voor de relatie tussen mensen en de natuur een weerspiegeling vormt van maatschappelijke ontwikkelingen; mensen zien hun relatie met de natuur in termen van hun eigen sociale praktijken

Netwerken waarin metaforen en verhaallijnen worden ontwikkeld

De bovengenoemde metaforen en verhaallijnen betreffen vrij algemene ideeën en plannen over de wijze waarop in de samenleving met de natuur zou kunnen worden omgegaan. Daaraan is de vraag te verbinden in hoeverre deze nieuwe ideeën van invloed zijn op de betekenis die mensen aan hun eigen omgeving toekennen. In dit verband zijn twee punten in het bijzonder van belang:

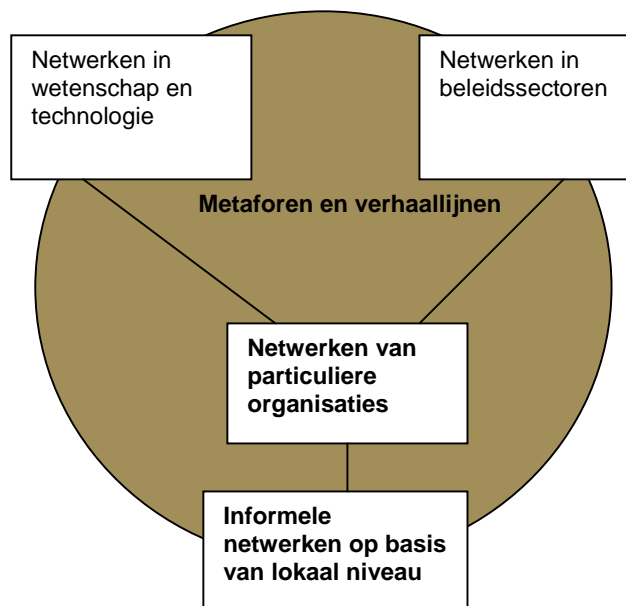
- Mensen behoren tot allerlei netwerken waarin ze symbolische informatie over hun omgeving aangereikt krijgen.
- Er zijn allerlei netwerken waarin symbolische informatie over hun omgeving wordt ontwikkeld die hen in meerdere of mindere mate bereikt.

De netwerken waardoor mensen informatie over hun omgeving krijgen aangereikt, lopen uiteen van hun huisgenoten en burens tot de lokale en nationale media. (Kasperson & Dow, 1993; Zaller, 1992). In het dagelijks leven creëren ze

op die basis hun eigen metaforen en verhaallijnen over de omgeving waarin ze leven en de dingen die ze daarin meemaken. In het verlengde hiervan zijn er gemeenschappelijke elementen aan te wijzen in de verhaallijnen van de mensen die in een bepaald gebied samenleven. Die gemeenschappelijke elementen kunnen bijvoorbeeld betrekking hebben op:

- de geschiedenis van het gebied,
- op bepaalde karakteristieke kenmerken van hun leefomgeving,
- of op zaken waar ze trots op zijn dan wel vrees voor hebben.

Directe en indirecte verwijzingen naar dergelijke verhaallijnen zijn vaak met een zekere regelmaat terug te vinden in de alledaagse conversatie of op de agenda van discussies over de lokale politiek. Zo kan bijvoorbeeld een dramatische gebeurtenis die het gebied in het verleden heeft getroffen (overstroming in Zeeland, Bijlmerramp), nog lange tijd doorwerken in de betekenis die aan de omgeving wordt toegekend. Via de media krijgen mensen voorts te maken met metaforen en verhaallijnen die hen in staat stellen om zich een beeld te vormen van de wereld buiten hun directe omgeving. Zoals Zaller (1992) opmerkt, zijn ze hierbij grotendeels afhankelijk van informatie die hun wordt aangereikt door mensen die ze niet kennen en die ze meestal ook nooit hebben gezien. De informatie die hen via de media bereikt, is zeer selectief en tamelijk stereotiep. De aandacht die de meeste mensen hieraan besteden is wisselend en de mate waarin ze in staat zijn kritisch te reageren is afhankelijk van hun voorkennis over het onderwerp in kwestie. Hoewel hun voorkennis meestal wat groter is bij onderwerpen die aan hun eigen omgeving raken, laten ze zich ook daarbij vaak door vluchtige indrukken leiden. Dit betekent dat er bij elk onderwerp dat op een zeker moment in het middelpunt van de publieke belangstelling staat, een onderscheid is te maken tussen een kleine groep van kritische geïnteresseerden en een grote groep die zich een vluchtige indruk vormt. De vluchtige indruk die veel mensen zich vormen, is een van de factoren die ertoe kan bijdragen dat informatie over nieuwe ideeën hen niet altijd volledig bereikt. Een andere factor is dat die ideeën vaak worden ontwikkeld in andere netwerken dan die waar ze zelf toe behoren. Ter illustratie is in figuur 2 een schematische voorstelling gegeven van een aantal netwerken in de samenleving die, al dan niet in onderlinge wisselwerking, elk hun eigen metaforen en verhaallijnen ontwikkelen. Hierbij is een onderscheid gemaakt naar de wetenschappelijke en technologische netwerken, de netwerken van beleidsinstanties, de netwerken van particuliere organisaties (zoals bedrijven en georganiseerde belangengroepen) en de informele netwerken van bewoners op lokaal niveau.

Figuur 2 Een onderscheid in netwerken die elk hun eigen metaforen en verhaallijnen kunnen ontwikkelen.

Wanneer een initiatief wordt genomen dat direct of indirect tot een verandering van de omgeving kan leiden, worden metaforen en verhaallijnen die min of meer gescheiden tot ontwikkeling zijn gebracht, met elkaar geconfronteerd. Vanuit het lokale niveau gezien krijgen de bewoners van een gebied te maken met ideeën over de inrichting van hun omgeving die in een of meer andere netwerken zijn ontstaan. De mate waarin ze bereid zijn die ideeën in overweging te nemen en te accepteren, hangt dan af van:

- de mate waarin die ideeën vanuit hun perspectief en voorkennis te begrijpen zijn,
- de mate waarin de nieuwe ideeën verenigbaar zijn met hun eigen metaforen en verhaallijnen over de omgeving,
- de mate waarin die ideeën vanuit hun perspectief voordelen bieden,
- en de mate waarin ze vertrouwen hebben in degenen die de ideeën presenteren.

Afstand, zowel in de ruimtelijke zin als sociale afstand, kan bij de acceptatie van ideeën een belangrijke rol spelen. Naarmate vanuit lokaal niveau gezien de afstand ten opzichte van het andere netwerk groter is, zullen degenen die de ideeën presenteren doorgaans minder vertrouwen wekken en neemt de kans toe dat de desbetreffende ideeën niet te verenigen zijn met de eigen metaforen en verhaallijnen. De veranderingen waar het om gaat, vormen een complex van factoren.

Samenvattend

In deze bijlage is uiteengezet dat de betekenis en de waarde die de omgeving voor mensen vertegenwoordigt, vaak verbonden zijn met metaforen en verhaallijnen. Dit geldt op het niveau van het individu dat zich op de eigen omgeving richt en op het niveau van maatschappelijke planvorming. Om op lokaal niveau consensus te bereiken over een bepaalde inrichting van de ruimte, moeten de diverse metaforen en verhaallijnen in feite op een nieuwe wijze worden gecombineerd. Soms is dat wellicht eenvoudig, bijvoorbeeld wanneer een "waterfront" een "luxe waterfront" zou moeten worden. In andere gevallen is een meer ingrijpende heroriëntatie op de actuele en potentiële functies van een gebied nodig, bijvoorbeeld wanneer een gebied dat vroeger is drooggelegd nu weer onder water zou moeten worden gezet. Dat vergt een proces van heroriëntatie dat in de huidige maatschappij niet van bovenaf is op te leggen. Vanwege de concurrentiedruk kunnen mensen door veranderingen in een gebied het gevoel krijgen dat hen iets wordt afgenomen en dat de balans tussen diverse belangengroepen verschuift. Dit geldt in het bijzonder wanneer veranderingen worden gepland die op een bovenlokaal niveau zijn geïnitieerd. Een belangrijk verschil tussen ongeplande en geplande veranderingen is dat er in het laatste geval een initiatiefnemer is die het kristallisatiepunt kan worden in een proces van politieke meningsvorming. Dat proces ontstaat niet vanzelf; er moet ten minste één spraakmakende persoon of groep zijn die de politieke implicaties van het initiatief aan de orde stelt. Het moment waarop dit gebeurt, kan zowel aan het begin als aan het eind van de planvorming liggen. In principe hangt dat af van de wijze waarop de initiatiefnemers met hun plan naar buiten treden en het tijdstip waarop bewoners zich een meer dan vluchtige indruk over het plan vormen. Het hierop volgende proces wordt niet alleen gevoeld door de wijze waarop mensen de waarden die zij aan hun omgeving toekennen in politieke termen gaan verwoorden, maar ook door de wijze waarop de initiatiefnemer aansluit bij het bestaande vormen van samenwerking en wedijver tussen lokale groeperingen. Een initiatiefnemer die tot een bovenlokale instantie behoort, kan bovendien op het probleem stuiten dat zijn optreden bij de mensen op het lokale niveau gemakkelijk wantrouwen oproept. Onverhoopt kan hierbij een zodanige turbulentie ontstaan dat het eigenlijke omgevingsvraagstuk uit het zicht lijkt te verdwijnen, zodat van een creatieve heroriëntatie voorlopig geen sprake kan zijn.

Hierbij is het accent gelegd op de potentiële en actuele vervulling van gebiedsfuncties, de waarden die aan functievervulling worden toegekend, de relatie van die waarden met metaforen en verhaallijnen, en de rol van maatschappelijke netwerken bij het ontwikkelen en het in stand houden hiervan. Binnen dit kader zijn aan het gedrag van mensen allerlei signalen af te leiden die iets zeggen over de waarde die de omgeving voor hen heeft, zoals de mate waarin ze door een landschap worden geboeid, de verhalen die ze erover vertellen, de prijs die ze voor een woning willen betalen, de wijze waarop ze hun omgeving in advertenties afbeelden, en hun standpunten bij politieke besluitvorming over de inrichting van het gebied. Voor het onderzoek is het van groot belang om de dynamiek van deze componenten en processen vroegtijdig te onderkennen. Een essentieel punt is dat het hierbij gaat om de vraag hoe de aard van een gebiedsfunctie en de mate waarin die wordt vervuld, raken aan de algemene waarden die mensen zich hebben eigen gemaakt. In dat verband kan gesproken worden van "basiswaarden" die ze aan een gebied toekennen. Dit zijn echter geen gefixeerde eenheden, maar denkbeelden die verbonden zijn met metaforen en verhaallijnen over de omgeving, waaraan zowel gemeenschappelijke als individuele ervaringen ten grondslag kunnen liggen. De geschiedenis van het gebied en hun eigen levensloop kunnen een belangrijke bron van metaforen en verhaallijnen vormen. Daarnaast kunnen bepaalde elementen uit hun leefomgeving een waarde krijgen die is verbonden met het gebruik dat ervan wordt gemaakt, hetzij door henzelf, hetzij door anderen. Dit laatste is een bekend gegeven uit de omgevingspsychologie (vgl. Couterier, 1987), maar de implicaties hiervan worden niet altijd onderkend. Het punt is dat elke gebruiksfunctie van een gebied, zoals zonnebaden of vissen, in feite deel uitmaakt van een verhaallijn waarin de daarbij horende handelingen, belevingen en omgevingscondities een betekenisvolle plaats innemen. Die verhaallijnen vertonen zowel continuïteit als verandering, zoals blijkt uit het voorbeeld van zonnebaden, een activiteit die sinds de berichten over de invloed van zonnestralen op het ontstaan van huidkanker door veel mensen wat voorzichtiger wordt benaderd. Nieuwe verhaallijnen die van elders komen "aanwaaien", zoals het idee van het surfen, kunnen een gebied een betekenis en een waarde geven die het voordien niet had. De betekenis en de waarde van grotere of kleinere onderdelen van een gebied kunnen voorts verbonden zijn met metaforen die een aantal typerende omgevingskenmerken samenbundelen.

Uitgaande van het gebied in kwestie is het dus relevant om te weten in hoeverre dat door allerlei betrokkenen als een bepaald prototype wordt gezien en welke onderscheidende kenmerken daaraan zijn verbonden. Voor een onderzoek naar belevingswaarden kunnen metaforen en verhaallijnen dus een belangrijk ordeningsprincipe vormen. Ze kunnen enige samenhang verschaffen aan een aantal wellicht fragmentarische opmerkingen die mensen over de betekenis en de waarde van hun omgeving maken. Daarnaast is het van belang om deze gegevens te plaatsen in het perspectief van de netwerken waartoe de mensen en het gebied behoren. Dit is om drie redenen van belang.

Ten eerste kan via de lijnen van de netwerken meer inzicht worden verkregen in de patronen van samenwerking en wedijver die relevant zijn voor het ruimtegebruik. Zonder te willen stellen dat er in elke onderzoekslocatie sprake zal zijn van wankel evenwicht tussen allerlei rivaliserende groeperingen, is het zinvol om de onderlinge verhoudingen en de eventuele concurrentie bij het ruimtegebruik in beeld te brengen. Dit houdt in dat de posities die individuen ten opzichte van anderen innemen, in het onderzoek geëxpliciteerd moeten worden. Een bewoner is doorgaans op allerlei manieren met anderen verbonden, maar in de ene gemeenschap kunnen de banden veel hechter zijn dan in de andere. Ook de diverse typen van recreanten kunnen in meerdere of mindere mate contacten hebben in het

gebied.

Ten tweede kan via de lijnen van de netwerken een onderscheid worden gemaakt tussen de informele netwerken waartoe de bewoners van een gebied behoren, en de netwerken van bijvoorbeeld particuliere organisaties, overheidsinstanties en wetenschappers. Doorgaans kunnen bewoners niet op alle punten even scherp beschrijven waar het hen omgaat, terwijl bijvoorbeeld vertegenwoordigers van belangenorganisaties dat wel kunnen. Naarmate mensen namelijk meer ervaring hebben met het verwoorden van hun waarden en de toepassing hiervan op concrete omgevingsvraagstukken, zijn hun waardeoordelen consistent, gedifferentieerder en stabiel. In principe kan het ook aanbeveling verdienen om bij de opzet van het onderzoek reeds te zoeken naar qua ervaring contrasterende groepen, zoals bewoners, lokale politici, journalisten, landschapsarchitecten of andere deskundigen (vgl. De Boer & Van der Grijp, 1991; Hubbard, 1996). Door niet alleen naar het niveau van individuele bewoners te kijken, maar ook informatie van relevante anderen te gebruiken, zijn de reacties vaak te verhelderen, omdat zo bijvoorbeeld duidelijker kan worden waar bepaalde toespelingen op slaan.

Ten derde kan via de lijnen van de netwerken een relatie worden gelegd tussen de informele netwerken op lokaal niveau en de netwerken waarin bepaalde initiatieven en plannen worden ontwikkeld. Groeperingen vanuit hun eigen metaforen en verhaallijnen claims op het ruimtegebruik kunnen leggen, waar bewoners vroeg of laat mee worden geconfronteerd. Door deze metaforen en verhaallijnen op dezelfde manier te onderzoeken als die van de bewoners kan meer inzicht worden verkregen in eventuele discrepanties, overeenkomsten en mogelijkheden voor creatieve heroriëntatie. Om op lokaal niveau consensus over een bepaalde inrichting van de ruimte te verkrijgen moet immers worden gezocht naar manieren om de metaforen en verhaallijnen van de desbetreffende bewoners te combineren met die van de plannenmakers. In algemene zin verdient het dus aanbeveling om dit type onderzoek vanuit de actuele en potentiële functievervulling van een gebied te ontwikkelen en van daaruit relaties te leggen met de netwerken waarin die functievervulling waarde heeft. Hoe uitgebreid een dergelijke aanpak moet zijn is uiteraard afhankelijk van de aard en de omvang van de voorgenomen plannen. De functiegerichte benadering biedt de mogelijkheid om de opzet van het onderzoek en de analyse van de resultaten aan te laten sluiten bij een expliciet theoretisch kader. Benadrukt moet worden dat het belang van theorievorming niet louter een academische kwestie is. Ook beschrijvend onderzoek kan een aanzienlijke meerwaarde krijgen wanneer dat qua opzet en analyse geplaatst wordt in een kader dat theoretisch is onderbouwd, omdat hiermee de basis wordt gelegd voor een zinvolle cumulatie van inzichten.